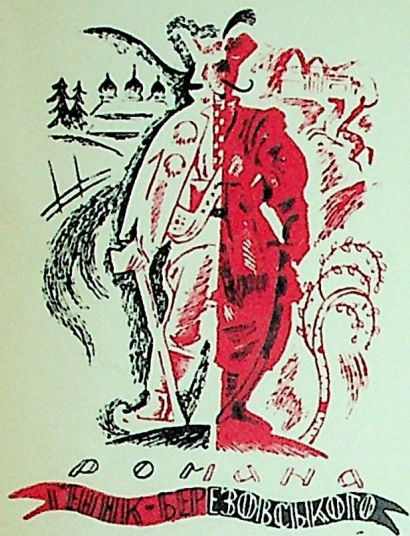

TULA-online.org

EX LIBRIS

ІВАН НЕЧУЙЛЕВИЦЬКИЙ

НАД ЧОРНИМ МОРЕМ

Б. Л.

ІВАН ЛЕВИЦЬКИЙ

НАД
ЧОРНИМ МОРЕМ

ПОВІСТЬ

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ

ГОЛОВИСКЛАДИ:

Українська Накладня
с. л. о. н.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім. Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainśka Knyharńa
i Nakladńa
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

Printed in Germany

Був май 1880. року; були перші дні мая, але над Кишиневом вже повиває літнім теплом. Кишиневський міський сад, увесь з акацій, тільки що розвив ся і стояв у всій майській красі. Сад сьвітив ся зверху до низу. Через дрібчастий молодий лвет акацій соняшне проміння синалось, як через намітку, і пронизувало кожду гильку, кожний листок. Сад блищав, лиснів, обсианий ранньою росюю, освічений сонцем, неначе сьміяв ся, радів, що настала весна, радів радістю сьвітового, невмираючого, по-вік оживаючого життя.

Ранком одного дня, на пушквинській аллеї з старих акацій, на лавці сиділи дві панни, приятельки і товаришки по гімназії, Саня Навроцька та Надежда Мурашкова. Йдучи на службу через сад, вони сходились зарані в саду і гуляли годину-другу по аллеях. Надежда Мурашкова служила в банку, а Саня Навроцька давала лекції в женській жидівській школі — не задля заробку, а ради принципа-космополітизма, щоб допомогти найбільше прьдавленій нації, найбільше пригніченій жєнщині. Обидві панни були в однакових темно сірих сукнях, в однакових білх викладчастих комірцях і легких літніх солом'яних капелюхах. Вони убрали ся в той простий убір неначе змовились; то був убір їх паняньського кружка. Ні в одній на руках не було рукавичок.

Саня Навроцька була русява, височенька на взріст, тонка станом, з ясно синими веселими очима. Русяві короткі коси вили ся кучерями і розсипались, неначе

ясне проміння, кругом єї свіжого лица, кругом білої шві. Ідеальність, веселість світила ся в єї лиці, в єї очах, як радісно світить равня зоря на майському чистому небі між рожевими, легкими хмарками. Саня була жвава, проворна, ворущлива, гостра на словах, любила говорити і вміла говорити плавко, швидко, полемізувала часом різко і гостро. Єї розумна розмова показувала, що вона багато читала, багато знала і всім інтересувалась. Чуйна, нервна з роду, Саня обзивалась на всі сучасні питання життя й науки. В єї очах, в лиці світилась мысль і разом з тим грація молодої дівчини. Жіноче питання вона найбільше приймала до серця і говорила про право жіноче часто з сльозами в очах. Саня була дочка одного совітника канцелярії в Кишиневі. По батькови й по матери — вона була кишиневська Українка. Мурашкова була з мішаної семіі. Єї батько був одеський Українець, а мати Грекиня родом з Смирни. Мурашкова була красуня чистого клясичного тпа. Матове біле лице було ніби виточене з слоневої кости; пишні великі темні очі були гостробрашчачі й світились, неначе ляли з себе світ. Густі, чорні брови були ніби намальовані пензлем на чистому чолі. Червоні уста виразні, з звивками, з ямочками посередними, як у грецьких статуї, показували велику енергію. Мурашкова мала характер нерівний: то часом тиха, мовчазна, то часом нервна, говорюча. Як всі ті, що мають клясичне лице, вона була ніби спокійна з лица, навіть холодна і байдужна, але в єї души, в єї серці затаїлись і теплі іскри, готові спашнути полумям...

Саня й Надя Мурашкова були великі приятельки і, як кажуть, помазані одним миром; вони читали ті самі наукові книжки, встоювали за право жєнщин, мали майже однакові пересвїдчення. В принципах вони були космо-

політкя, як люде без всякої національности. На сю стежку потягла їх мішанина в національностях в місті, незнання народа, великоруська школа з некраввим велилоруським язвком і теоретичність їх пересвідчення, ще неприложена до якогось доброго, цутного діла на практиці.

На дворі було тихо. В саду пахло сьвіжою молодю травою. Узка аллея, обставляна старими акаціями, була похожа на тунель, пробитий в зеленій гущавині дерева і залитий фантастичним зеленуватим сьвітом. Краплі сонця пронизували те зеленувате сяво і сипались на землю золотими зернами. Роса крапала з листя і блищала на лету іскрами брилянтів.

— Господи, як не хочеть ся міні йти в той банк, сказала Мурашкова; така нудна і некорисна там работа. Лічи, та вилічуй проценти...

— А ти б хотіла отут сидіти під кущами дерев, згорнувши руки, та літати фантазією в емпіреях! сказала Саня; життя нам дане для праці.

— Знаю, добре знаю! сказала Мурашкова; я Грекня по матери, людина практична; дома роблю, як наймивчка. Але я, бачиш, стою за працю, з котрої була б якась користь людям. А то... тільки заробляю на хліб. Маємо дім, маємо клапоть поля і маленький виноградник, а на прохарчування все таки не стає, та сказати правду, я проти самого принципа банків; мя служимо богатим, ситим людям, а не людскости. Ви педагоги — ви якесь годяще діло робите. Але, сказати правду, як ти Саню видержуєш в тій жидівській школі з твоім здоровьям? Там же мабуть таке повітря, що й дихати важко, сказала Мурашкова.

— Мушу видержувати, сказала Саня, часом в клясах так смердить цибулею, що в мене аж голова крутить ся. Але що я маю робити? Скінчила я вісім кля-

сів гімназії. Сяджу в батька без роботи. А я хочу діла, і діла доброго. Я сама просвітілась наукою і повинна нести просвіту в маси і поперед усього піднимати нашу сестру, розвивати — жінчину. Між усіма жінчинами жидівська жінчина найбільше придавляна. Я хочу підняти жидівську жінчину, цю рабню Мойсеєвого закона. Ти знаєш, що поки жидівська дівчина не вийде за муж, не має права ходити в синагогу... Здасть ся їй не мають за людину... А вонаж таки людина, як і ми... Де вже тут шукати поетичної обстави, парфомів, смирни та Фтіміяму. Пішлиж деякі з наших в народ, а там не до смирни та парфомів...

— Чи не час нам на службу? сказала Мурашкова і глянула на годинник.

— Ні, ще не час, обізвалась Саня, подишмо ще чистим повітрям. Я люблю цей закуток сада; старі, голі стовбури акацій, неначе намальовані на зеленому дні густих кущів. Он дві довгі гильки звисились у низ, як зелені крила з дрібчастими пірами. А хрущі? як ліниво, неначе з просоння, перелітають з гильки на гильку. Он пташка кинулась на хруща, вхопила й понесла собі на снідання.

— Вічна боротьба за життя, за їжу, обізвалась Мурашкова. Саня замовкла й задумалась. Вчора ввечері в їх був молодий учитель Комашко і заінтересував її розмовою. Вона чогось пригадала його розмову. Кинула очима по довгій алеї і неначе сподівалась його стрінуги.

— Може він вийде в сад погуляти; може я побачу з ним, поговорю, докінчимо почате вчора змагання, що так заінтересувало мої мисли, думала Саня. І її очі потягло в глибокий, далекий кінець алеї, залитої тихим зеленим світлом. В кінці алеї замірилася висока, рівна фігура молодого хлопця.

— Він, неначе він... але ні. Він низший на зріст, хоч і такий рівний станом та чорнявий, подумала Саня. Ні, не він. Тип східний; якийсь Грек, або Орм'янин.

По аллеї гуляв не Комашко, а Грек Аристід Целаброс. Він углядив, що на лавці сиділи молоді панни, і повернув на пушкинську аллею, щоб на їх подивитись. Тихою ходою наближався він до паннів, високий, рівний, з гарним клясичним лицем, з короткою, кучерявою борідкою. Здавалось, ніби статуя давнього бога Еллади ожила, знялась з педесталю і пішла тихо по аллеї. Довгобразе, матове, трохи смугляве лице, великі, блискучі чорні очі, довгі кучеряві вії, густі рівні брови, тонкий ніс, чорні як воронове крило кучери, усе в йому нагадувало про далекі горячі, східні краї, тропічне сонце, горяче небо, високі пальми: там родяться й спють і формуються такі палкі очі, повні огню. То був тип жужної східної краси, гарний і дужий, граціозний і величний, як молодий, бенгальський лев. Повні звичасти виразні уста Целаброса червоніли здалека серед зеленого листу, як ясна полева маківка червоніє в зеленій пшениці.

Целаброс порівняв себе з паннами і помаленьку обвів їх гострим пронизуючим поглядом; здавалось, він вибирав, котра з їх краща.

— Ну, таї пишна фігура! обізвалась тихенько Саня: а як гордо поглядає на нас! Неначе з гори в низ дивиться на нас!

— І справді пишна; очі гострі; гляне, неначе ножем різне, обізвалась Мурашкова.

— Не люблю я таких грізних гострих очей, сказала Саня.

— Знаю, тобі подобаються очі голубвіні, смиренні, а міві подобаються такі гострі і навіть жорсткі очі;

в їх є якась сила, мужність; в їх світить ся енергія волі, страсть серця, сказала Мурашкова

— Любиш вулкани! Гляди, Надю, щоб не опектись від тих вулканів, сказала Саня, а ваші східні грецькі та ормянські вулкани такі справді небезпечні; вже дуже багато в їх огню. Я бою ся тих страшних, грізних очей; гляне на тебе чоловік і здасть ся говорить: стережи ся, бо знім тебе без соли й без хліба.

— Ну, в нас по Бессарабії вулканів нема, сказала Мурашкова; це я сказала так собі.

— А лице як у статуї Гермеса! Цур йому, ще при-снять ся, жартувала весела Саня; не дурно я сьогодні прокинулась, як несамовита, в п'ятій годині і вже не могла заснути; мабуть душа чула, що сьогодні до нас на-ближить ся вулкан, хоч і без поломя.

— Я люблю клясичну мужеську красу. Страх не люблю тих кривих лиць! це може тим, що в мене пли-не половина грецької клясичної крови, сказала Му-рашкова.

— А міні не подобаєть ся ваша клясична краса: в неї вже дуже все пригладжено та прилизано. Через дуже регулярні, холодні форми лица аві кришки не про-свічуєть ся людська душа. Тим часом, як маленька хиба ливій в лиці, звивок в бровах, в устах виявляє часом душу чоловіка, його серце, темперамент, сказала Саня, і вже чого не люблю і не виношу, то тих повних, чер-воних, гладких панвчівських фізіономій. Од їх так і їхне матеріяльністю, землею, а не духом, навіть, вибачай, різницями та сирим мясом.

— Чи не підводиш ти свого Комашка під цей фре-нологічний принцип? В його лице не клясичне, хоч і не погане! сказала Мурашкова.

— Не думай, що міні подобаєть ся Комашко! Вні

чоловік розумний, розвинутий і в його очах світить ся мысль. Я люблю розумні очи, не ваші волоські та грецькі, трохи волячі очи, сказала Саня. Тим часом Целаброс вернув ся назад в аллею і знов пройшов тихою ходою проз паннів. Він знов кинув на їх своїми орлиними очима. Але його очи стали тихі, солодкі, ласкаві; він обвинив ними Мурашкову, неначе погладив мягким оксамитом.

— Тікаймо! Цей Грек строїть нам очки, сказала Саня і схопилась з лави.

Панни встали, пішли на велику аллею і стали гуляти. Саня поперед йшла помаленьку, але як розговорила ся, то все йшла швидче, а далі трохи вже не бігла.

— Чого ти, Саню, так біжиш? Я аж втомилась, ледви поспішаючи за тобою, сказала Надя.

— Хібаж я біжу? Я йду, обізвалась Саня.

— Ти не ходиш, а, здаєть ся, літаєш. Колись пурхнеш з саду тай полетиш на небо за ідеалами, сказала Мурашкова.

— Як часом полечу в небо, то ти Надю, лети за мною, вхопи мене, тай потягни до землі, сказала Саня і зареготалась на весь сад.

— Одначе час нам іти на службу, сказала Надя.

— Ой час, час! Прощай садочку! прощай свіже повітря. Піду нюхати цибулю в жидівській школі, во имя принципів; але ради принца це можна витерпіти, сказала Саня і бігом побігла в ворота сада.

Мурашкова пішла в банк. Целаброс пішов слідком за нею. Він примітив, що вона увійшла в банк.

— Служить в банку, сказав сам до себе Целаброс. Алеж і краса! І як я її доси не вглядів? А вже я тебе, красуне, висліджу і познакомлюсь з тобою, бо полюбив тебе з першого разу. Які очка! Які уста! Ще й май на дворі! Ой красаж! Лице неначе виточене, очи

ніби вправляні в срібло. Краща, ніж мадам Кречулеско, багато краща, ніж панна Савіцка. Треба цих кидать. Ну їх! обридли! Час починати новий роман, — роман майський. Новий інтересний роман!

Цю останню фразу Целаброс не подумав, а сказав голосно, трохи не крикнув. Якась дама йшла проз його, почула ті слова і подумала: який же це вийшов новий такий інтересний роман, що цей Грек аж кричить про його на вулиці? Аж треба спитати в читальни Гришенка.

Вже не один роман був в житю гарного Целаброса. До його краса, до його повних червоних уст лили молоді дами й панни, як метелики падають на світло, і не одна з їх попала на свої легенькі крильця...

Целаброс на силу висидів в банку. Чорні брови, чорні очі Мурашкової не виходили в його з думки, і манили і дражнили його. Він ледви дждав ся до кінця, вхопив бриль і побіг на ту улицю, де стояв той приватний банк, в котрому служила Мурашкова. Притаївшись за одним портьком, він це зводив очей з дверей банка. Незабаром двері одчинились. Целаброс углядив, як з дверей виглянуло лице Мурашкової з чистим, як намальованим профілем. Мурашкова пішла садом. Целаброс слідком за нею. Вона вийшла з сада і пішла на гору; він назирці за нею. Вона одчинила хвіртку і увійшла в свій двір.

Целаброс епинив ся перед хвірткою і прочитав на табличці: дом жени надвального совітника, Зої Полікарповни Мурашко.

— Що це за проява! подумав Целаброс: в неї тип грецький, а прізвище українське.

— З хвіртки вискочила горнична, сільська українська дівчина, тільки що привезена з села.

— Хто живе в цьому домі? спитав у неї Целаброс.

— Наша пані, сказала весела дівчина, по український.

— Та вжеж твоя пані, коли ти в неї служиш. Алеж хто вона така? Чи руська, чи Грекня?

— А Бог її знає, хто вона така; знаю тільки, що вона удова, говорить якомсь чудно, не по-нашому, сказала горнична.

— А якже вона говорить? заговорив до неї Целаброс чистим українським язиком: вжеж таки ти розбереш: чи по руський, чи по молдавський, чи по армянський?

— А хто его розбере! як зйдуться гості, то шваргочуть, як ті жиди. Здасться, паві з Греків, бо до неї приходять в гості Греки, сказала горнична.

— З Греків? гм... Сьміливо піду сьогодні до неї на чай. Я Грек. Мене стара радо привітає, як земляка. Греки міцно держать ся купи і в Одесі і в Кишиневі. Тут я буду, як свій, серед своєї семії, думав Целаброс і повернув до дому.

II.

Тогож таки дня в домі матери Наді Мурашкової, старої Грекині Зої Полікарпівни, зібрався по обіді кружок молодих паннів, товаришок Сані та Наді.

Невеличкий дім старої удови Зої стояв серед двора, по східному звичаю. В просторній, але низькій кімнаті дома, стояли коло двох стін широкі турецькі софи, обкладані коло стін круглими подушками, неначе товстими качалками. Пошід софами були розстеляні молдавські килими з яєними, червоними та зеленими полосами. Такі самі килими були простеляні через усю кімнату трема рядами. Одвін куток до самої стелі був заставлений образами в позолочених рамах, а під образами стояв судни-

чок, на котрому так само стояло три образи. По обидва боки образів, од стелі, спускались до самого долу білі мушлинові завіси. Серед кімнати стояв круглий стіл, а в одному кутку за параваном стояла постіль молоді Наді Мурашкової. Вікна були по старосьвіцькому звичаю забиті рідкою залізною решоткою од злодіїв.

Молоді панни обсіли софи в вольних позах. Саня сиділа на софі підобгавши під себе ноги. Махновська прилягла обпершись ліктем об круглі подушки на одній софі, а Надя Мурашкова на другій.

Вечерне майське сонце заглянуло в вікна і залило усю кімнату веселим світлом. Куток з образами в широких позолочених рамах, світлив ся і кидав жовтогарячвій одлск на стелю. Червоні здорові рожі на параванах наче горіли. Кімната блищала усякими фарбами, різкими, пістрявими, як турецька чудернацька матерія, як пістрявий перський килим. Сонце розсипало золоті проміння по софах, по килимах; ясні фарби в обставі кімнати стали ще ясніші. І та обстава, блискуча й ясна, чудово приставала до темних південних блискучих очей, до чорних брів молодих паннів. Одна білява Саня між паннами була неначе біла лелія між червоними рожками. Молоді товаришки Мурашкової сходились частенько в домі старої Зої, щоб читати в гурті нові наукові книжки. Тут вони на волю перечитували усякі нові книжки і наукові і контрабандні, пересуджували перечитане, змагались за привципи, складали й вироблювали собі вольні пересвідчення, за очима своїх консервативних батьків, за очима ще консервативніших і суворих матерів. Вольна розмова, вольні мисли, жарти на волю, веселі співви часто лили ся тут, як вольний, весняний, шумливий потік ллеть ся по долині в зелених берегах. Усі молоді панни були або Українки, або були з мішаних по націсальности семей.

Між ними не було ні одної Молдованки. Молдованки одійшли в свій аристократично-національний табір: кружок Сані та Мурашкової був не національний, а космополітичний.

— Чи ви знаєте, яку неприємну звістку я вам скажу, батько мій не хоче пускати мене в університет, сказала Саня.

— Не може бути! промовила Надежда Мурашкова. Чудно міні. Твій батько чоловік розумний, просвічений, любить тебе.

— Через те він і не хоче пускати мене од себе, що мене любить, сказала Саня: але я таки поставлю на свійому. Я хочу вищої просвіти і добуду її, добуду! Ми можемо добути своїх прав, прав жінщини, тільки через вищу просвіту.

— Просись у батька і йдь з нами в університет, обізвались дві сестри Махновська: ми без тебе не поїдемо.

— Поїду, хоч мушу посваритись з батьком. Що я раз задумала, то повинно статись, сказала Саня і вдарила легенько рукою по столі; я посвятила себе педагогії, і педагогії для жінщини, щоб вчити розвивати наших принижених сестер.

— Тільки з вищою просвітою ми станемо вольні, матимемо право жити самостійно, знайти службу і... виходити заміж по любові або і зовсім не виходити... А то знаєте, як буває на світі: панни часто ідуть заміж не по любові... обізвався Надежда.

— Куди там по любові! сказала Саня: хто виходить заміж по серцю? Йдуть заміж так, як панні займають урядове місце. Якаж там любов! Вийди отак заміж тай блаженствуй: літай в етері небесному, созерцай якусь чорну бороду та нюхай небесний ефіміям сигарного диму. Ото рай! ото щастя!

— Або милуй та цілуй якусь товсту морду, що й глянути гидко, сказала Мурашкова: це теж сьвітлий рай!

— Жарти жартами, а вчора мачуха дуже мене розсердила. Вирекла таку сентенцію: Як панна йде в універзітет, то це все одно, що вона йде в салдати. Аж до сліз мене довела.

— Твоя мачуха і деякі багаті дами дивлять ся на жіночу вишу просьвіту, як на якісь нові модні дамські примхи, як на модні сукні та капелюхи незвичайного фасона, сказала Мурашкова.

— Ти, Надю, бачила, який капелюх виписала собі з Парижа мадам...

Саня оглянулась і зупинилась. В кімнату увійшла наймичка.

— Мадам Люлю... сказала Саня наздогад.

— Бачила, бачила, сказала Мурашкова. У неї грошей сила, то й дуріє.

— А мадам Сусу оце пустилась в лібералізм: попиває не винце, а таки горілочку... з молодими гузарами... Це вона так чудно розумів лібералізм, сказала Саня.

— А мадам Муму! сказала Мурашкова, вкорочуючи призвища і поглядаючи на двері, куди вийшла наймичка — виписала оце недавно для гостинної ту мебель, що була в Парижи на виставці; за одну комоду втелющила тисячу карбованців! А любовників у неї! По два разом крутять ся коло неї, бо мабуть одного мало. Дуріє з нудьги та від роскоши. Ні, якби в їх було менше грошей, то і не дурілиб. Економічне, соціяльне питання, це для мене перше від усього. Я практична людина поперед усього.

— А оце недавно мосьє Куку говорив знакомим: в мене вже заведено програти що року в карти два-

цять тисяч карбованців! Такий в мене звичай. Нівроку! Двадцять тисяч карбованців! Це не жарти. А скільки можна за ті гроші позаводити шкіл? Біснують ся від роскоши, сказала Саня.

— Якби їх усіх поставити до роботи, щоб самі собі заробляли хліб, то й не дурілиб, сказала Мурашкова. Оце вчора молодий гузарин Зузу летів на кони і хотів перескочити через скипаж, в котрому їхали его знаємі панни Туту. Це теж розумні жарти.

— Мосье Гого! Теж гарний! сказала Махновська. Оце недавно судив ся з мужиками і одтяг судом їх землю, котру вони оралы мабуть споконвіку... але... не мали документів... Хоч і в самого мосье Гога теж не було документів на ту землю.

— Знаєте, яке питання кинув міні вчора Комашко, та ще з докором? сказала Саня: він докоряв міні, що я космополітка, не знаю й не люблю народа, що я не національна людина, що я мало демократка. Він вважає космополітизм на Україні і в цілій Славянщині без національного ґрунту за непотрібне, несучасне і навіть шкідливе діло для України. Я задумалась над цим новим для мене питанням. Саня схилила голову і пальцями стукала по столі! то був знак, що в її голові ворухить ся мысль і трудна для неї мысль. Цей жест перейняла вона від батька.

— Гм... гм... Я не знаю народа... Я зросла в городі... Гм... трудно... Гм... це для мене нова ідея... Гм... трудно...

— А міні не трудно, бо зросла в Херзонщині в містечку, бо я знаю, що я Українка. Хйбаж ви Великоросіянки? говорила Махновська до паннів.

— І то правда... по національності — ми ні се, ні те. Алеж ніяк не погожусь в цьому принципі з Комаш-

ком, говорила Саня: І то правда, скільки тих принципів на світі? скільки ідей? Голова ходором ходить, як почнеш дошукуватись та докопуватись...

— То не докопуй ся. Аджеж мадам Муму та Суеу не докопують ся тай сплять спокійно, сказала Мурашкова.

— Гм... Цеб то живи життям курячим? Спасибі за раду, сказала Саня. Комашкова мисль збиває мене просто з пантелику. Я знаю, що націоналізм великоруський, чи там пруськай діло консервативне і негуманне, бо робить діло непотрібне для культури, душать інді народности. А Комашко каже, що український націоналізм, то зовсім нове діло, бо він єсть протест проти національного присилування сусідів-Поляків та Великоросів, що він звязуєть ся з гуманними, просвітними, культурними принципами, з прогресом, стає за масси, за народ. Український націоналізм навіть історичний, козацький, тільки не в тій давній воєнній формі — то свобода і прогрес. Передаю його розмову до слова. Мій папа згоджуєть ся з Комашком і думає так само, як і Комашко. Тим часом ці усі принципи для мене мало зрозумілі. Ніяк не перетравлю їх в мисли.

— А я їх до чвста розумію, сказала Махновська.

— Гм.. гм... трудну роботу завдав для моєй голови Комашко, сказала Саня.

— Цеб то як прикласти ці принципи до діла, то треба або йти в народ, або силкуватись, націоналізуватись і з народом зливатись? обізвалась Мурашкова.

— Воноб то так... Льогіка приводить до такого кінця, але... але... гм... сказала Саня і знов задумалась.

— Пішло змагання, трохи не сварня за принципи. Одні панни стояли на тому, щоб добувати поперед усього вищої просвіти — Надя стояла на тому, що

економічне питання найпотрібніше; другі говорили проти десиотизма. Підняв ся галас, гаряче змагання. Майське сонце неваче вливало енергію в душі, тревожило думи, давало сьвіжість мислям. А молодість, а розбуджена мисль не давала спокою, непереможно намагалась на складання пересьвідчення і розумних поглядів на все, на все, що панни бачили в житті, чого вони ждали від життя

Несподівано двері в кімнату відчинялись. Увійшла Надеждина мати, стара Зоя Полікарпівна Мурашкова, чорнява та смуглява на виду. Вона була напнута чорною шерстяною хусткою, убрана в чорну сукню і держала чотки в руках. Здавалось, ніби черниця увійшла в кімнату.

— Що це в вас за галас! Добривечір вам! сказала вона до паннів.

— Доброго здоров'я! Зоя Полікарпівна! гукнули усі панни.

Стара Зоя вмiла говорити по-грецький і говорила добренько по-молдавський. По великоруський вона ніяк не могла вивчитись добре говорити, мішала великоруські слова з українськими, ще й до того шепеляла в вимові, як шепеляють усі природві Грека, що не зросли в Росії. І великоруську мову було навіть трудно розуміти.

— Де це ви були, Зоя Полікарпівна? питала в неї Саня.

— Була в церкві на вечерні та молила ся за вас Богу, бо знаю, що ви Богу не молитесь. Молилась за тебе, Саню, щоб тобі Бог післав гарного жениха, якогось царевича, або князя, сказала Зоя.

— Ого! дуже високо для нас! Я заміж не піду. Я буду жити для науки, для просьвіти, сказала Саня.

— Ой ти, ти, моя біла рожа смирнська. Ще спить твоє серце. Прийде час, то й покинеш свою науку. Якби міні сказала та біла лелія, що росте в саду: не любитиму, яб пойняла їй віри. А ти жива квітка: в тебе є серце, ще й до того твої щоки, як білі лелії; в тебе уста, як повна рожа, в тебе очі сині, як небо. Не вірю тобі.

Зоя обняла Саню і поцілувала її в чоло; вона любила Саню більше за всіх паннів.

— Яка я біла лелія та рожа? От ваша Надя так правда, що рожа, сказала Саня; вона красуня, а я...

— Надя чорна рожа, а ти біла, сказала Зоя.

— Хибаж де ростуть чорні рожі? Може в Смирні? сказала Саня.

— Може червона! поправила Надя і засьміялась.

Надя сказала матери по-грецький про її помилку. Стара весела Зоя і собі зареготалась.

— А як по вашому яка рожа? спитала в Зої Махновська.

— Ти... ти... жов... жов... зелена рожа, обізвалась Зоя і сама догадалась, що не попала на цвіт: ті кольори по-великоруський вона все перемішала з українськими та молдавськими.

Підняв ся регіт. Дочка знов сказала матери по-грецький про її помилку. Стара Зоя тільки рукою махнула.

— Надю! чи готовий самовар? Напою я свій живий квітник чаєм, сказала Зоя Полікарпівна; в мене і в саду квітник, і в хаті квітник. Дивіть ся панни, як зацвили в моему саду квітки!

Зоя просунула руку через залізні кратки і віддявила вікно. Квітник цвів усякими квітками і був похожий на Зоїну кімнату. Попід стінами вкругом садочка

неначе вила ся гірлянда з бузькового цвіту. Над доріжками цвили густі ряди синих та жовтих півників, неначе зелене бадилля обсіли роєм квітчасті метелики. На грядках червоніли повні півонії. Огнем горіли букети жовтогарячих лелій. Розцвітались делікатні рожі, центифолії. В вікно повіяло ароматом рож, в перемішку з гіркими пахощами волоського горіха та бузку.

— Моя мама трохи не цілуєть ся з квітками, обізвалась насьмішковато Надя.

— Як у Смирні, як у Смирні, мій квітник, сказала Зоя.

— О, у вас поетична вдача, сказала Саня до Зої.

— Люблю квітки, люблю вас молодих, люблю й пісні. Після чаю засьпіваєте міні. Я й сама колись співала: як я співала! та минуло мов; ох! сказала Зоя і здихнула. Оце, як довго не несуть самовара, а я пити хочу, сказала Зоя.

Відчинились двері з пекарні. Надя Мурашкова внесла самовар, поставила коло порога, а сама кинулась до комоди шукати скатерти. Вона вишняла попялясту скатерть і хотіла застелити стіл.

— Надю, застели стіл білою скатертею! Я люблю білий цвіт, сказала Саня; в йому є щось ідеальне, ідеально чисте.

— Вже і в тебе смак! Чорний цвіт кращий. Я люблю чорний цвіт, сказала Надя.

— Вулкани, вулкани, прикриті чорним попідом та лявою, сказала насьмішковато Саня: а під тим чорним попідом огонь! Скільки огню. „Чорний цвіт, мрачний цвіт! ти мні мил завжди“, засьпівала Саня.

Надя Мурашкова насупила легенько брови. Саня виявляла її потайну вдачу, не для всіх паннів відому.

Стара Зоя знайшла білу чисту скатерть і накрила

стіл. Від скатерти полив ся білий сьвіт і залив і без того сьвітлу від сонця кімнату.

Надя поставила на стіл самовар і посадила поруч себе Саню. Декотрі панни присіли коло стола, декотрі сиділи на софах. Надя наливала чай і подавала паннам.

— А чи переговарили вже своє? Я більше люблю, як ви жартуєте, бігаєте, сьпіваете. Ану, Саню, засьпівай міні тієї гарної пісьні, що в той раз сьпівала, сказала Зоя. Як бо вона починаєть ся: Ой не сьвіти, кониченьку, не сьвіти нікому.

Усі зареготались. Зоя догадалась, що помилилась.

— Ні, не так: якоесь інче... сказала Зоя. Всі аж лягали від сьміху. Одна Надя ані осьміхнулась. Лице її було поважне. Вона рідко коли сьміялась. Надя сказала матери по-грецький про її помилку. Весела Зоя і собі зареготалась.

Саня почала пісьню. Стара Зоя забулась, що недавно прийшла з церкви і намотавши чотки на руку, підтягала Сани: „Ой, не сьвіти місяченьку, не сьвіти нікому; тільки сьвіти миленькому, як іде до дому“. До їх пристали деякі сьвіжі голоси паннів. Одна Надя не сьпівала; вона не мала голосу.

І сьвіжий, як здоровя, майський вітерець, що повівав в вікна, і аромати бузьку та рож, і майське сонце, і весняне тепло, і пісьня — все ворушило, веселило молоді душі, розворушувало серце навіть веселої старої Зої Полікарпівни, розвеселило її і нагадало їй про давні літа молоді на берегах синього південного моря.

Задзвонив дзвоник. Двері в гостинній ринули. Усі замовкли.

— Хтось прийшов. Це мабуть ваші Грекаси вже збирають ся до вас, сказала до матери Надя.

Увійшла горнична і сказала Зої, що прийшов якийсь панч.

— Який-же це панч? спитала Надя в горничної

— Не знаю. Такий чорний, що й сказати не можна, сказала горнична.

Надя стреможилась і спустила очи. В гостинну увійшов Аристід Целаброс.

— А, не в добрий час прийшов гість! сказала Зоя Полікарпівна; так міні весело з вами, я сама розспівалась, а тут на тобі гостя.

— Одначе треба йти до того Грека, та поговорити про кукурузу та пшеницю, сказала Надя.

— Вийдиж і ти, Надю, сказала мати.

— І з роду не вийду! Од ваших Греків тільки й чутв, по чому пуд пшениці та пюткнуну, по чому кільо кукурузи. Неінтересна для мене розмова, сказала Надя.

— Зоя Полікарпівна! Як будуть сьогодні говорити про овес та гречку, то й я вийду до гостей. Це вже буде нова интересна тема, обізвалась Саня.

— О ти вже наговорил! Побачимо, хто прийшов... Може такий Грек, що й сама вилетиш до його. Ой ти, моя ангорська козочко, мое біле ягня! ти кипрський виноград, говорила Зоя до Сані.

— А може я якийсь там мудрий трапезунтський полян? сказала Саня.

— Ой ні! ти кипрське вино, сказала Зоя і пішла в гостинну.

Панни в кімнаті трохи притихли. Надя сиділа мовчки і прислухувалась, що говорилося в гостинній.

— Чи той прийшов, що я рано бачила в саду, чи хто інчий? думала вона. — Горнична сказала, що дуже гарний... певно він. Колиб він, майнула в неї думка, і й

схотілось побачити ті горді, пишні очі, котрі вона бачила того дня в саду. Вона почула, що серце її почало тремжитись. В гостинній крізь двері було чути дзвінкий голос Зої і низький барітон. Говорили по грецьки. Слова не долітали виразно, але барітон лився в розмові то голосніше то тихше, неначе пісню співав. Здавалось, ніби оратор чудовим голосом говорить промову з катедри.

— Який чудовий голос! йшла думка в Наді: м'який як оксаміт, ласкавий і веселий. Ні, це не його голос. До його гордої фігури, до його грізних очей не йде такий ласкавий м'який голос. Ні, це не він.

І Наді чогось стало жаль, що не той прийшов, кого їй несподівано забажалося побачити. Вона не чула, що говорили приятельки, і сиділа задумавшись.

— Надю! чом ти не говориш? Чого задумалась? Чи не літають твої думки в тих краях, де цитрини стигнуть, де гордий лавр і мірт ростуть? сьміялась з неї Саня.

Надя ледви вдержала легке здихання: її дума наче залинула в якийсь інчий чудовий край, де й квітки кращі і небо синійше, і зорі яснійші і пісні голоснійші...

В гостинній почули ся ще голоси. Надя пізнала по голосу двох агентів з Смирни, що приїхали на Бессарабію скуповувати пшеницю та кукурузу. Розмова йшла грецька. Голоси товсті, низькі, неначе булькотали та клекотали, як вода кипить та вбиваєть ся в ключі в зборовому казані. А той барітоновий голос, м'який, ласкавий, не заглушав ся. Надя ловила його артистичні сутона й тона.

Довгенько сиділа і розмовляла Зоя з своїми гістьми. Коли це двері з гостинної відчинились. Увійшла Зоя. Її очі світились ще весельше.

— Надю! причепурись, та вийди до нового гостя. З Смирни! З Смирни! трохи не кричала Зоя.

— Хто? Гість з Смирни?! спитала Надя в матері; і ця звістка стала для неї неприємна. Не той, кого я ждала! подумала вона.

— Ні! Гість з Одеси. Його мати з Смирни, сказала Зоя.

— Велике диво, що його мати з Смирни! Не вже ради цього я повинна виходити до його в гостинню, сказала Надя: яж в Смирні не була.

— То я була. Його мати через дві улиці, через дві улиці! говорила Зоя з патосом.

Панни засьміялись. Надя й собі усьміхнулась.

— Що через дві улиці? спитала Надя в матері.

— Єлена Кирпі! через дві улиці! говорила Зоя і кинулась шукати слоїків з варенням.

— Ви в таких патосі, що ми нічого не розберемо, що ви говорите, сказала Саня.

— Жила Єлена Кирпі, його мати, мати Аристіда Целаброса, через дві улиці від нас в Смирні! Моя давня подруга! Виходи Надю! мерщій, швидче! говорила Зоя і разом накладала варення з молоденьких волоських горіхів, варених на меду.

— Чого це ви такі раді, Зоя Полікарповна? Чи не закохались ви часом в вашого знаємого гостя через дві улиці... говорила Саня.

— А ти! І Зоя жартом вдарила легенько по плечі Саню. — Тоже вийди та подивись, який гарний гість: як сонце, сказала Зоя.

— Ого! Ще попечусь, коли він такий як сонце, обізвалась Саня.

— Як місяць повний! сказала Зоя.

— Коли такий, як місяць, то вийду до його: не так страшно, сказала Саня.

— Глянь то й побачиш. Ой моя біла овечко! Як по-

бачиш його, прокинься й твоє серце. Покинеш свої книжки тай позакидаєш їх на горище. Не бійсь, не вдержиш! сказала Зоя, і її гострі чорні очі заблищали. Видко було, що в неї в серці ще й досі тлів огонь і не погас.

— Ну, ні! сказала Саня, скоріше позакидаю бороди на горище; може мишам на гніздо пригодять ся.

— Ой, ой, моя біла леліє; не знаєш ти ще сьвіта й життя, сказала Зоя.

Зоя поставила на піднос блюдечка з варенням й три стакани холодної вода.

— Щось там прийшло дуже цікаве, що ви наготовили йому дульчаца ку апа рече (варення з водою), сказала Надя по молдавськи.

— А хто попереду піде? чи дульчаца, чи Надя? сьміялась Саня.

— Надя попереду, сказала Зоя: Надю, йди! Надя причесала голову і вийшла в гостинну. Коло вікна на стільцях сиділи два смирнські старі Греки, агенти одної фірми. Один був старий, сивий, з короткою сивою бородою і з сивими бакенбардами. Його довгобразе смугляве лице було ніби вставляне в білі рами. На йому був костюм балканський: кафтан і ряса зовсім як у духовних; кафтан був підперезаний широким на пядь парчевим поясом. Він курив люльку з довгого цибуха.

Другий агент був нестарий чоловік в європейському костюмі. Целаброс сидів синію до дверей і балакав з ними по грецьки.

Надя Мурашкова відчинила двері в гостинну. Целаброс оглянув ся, схопив ся з місця і пішов до неї на зустріч.

— Аристід Целаброс, син приятельки вашої матері, порекомендовав ся він Наді по грецьки.

— Я дуже рада познакомятись з вами. Моя мама

вже говорила міні про вас, сказала Надя і подала йому руку.

Целаброс здавав ся для неї тепер ще кращим, ніж вранці в саду; рівний станом, як струна; розкішні чорні кучері, м'яккі, як оксамит, лисніли проти сонця, як воронове крило; очи не горді, а тихі, ласкаві; їх гострий сьвіт наче пригас. І ласка, любов сьвітила ся в їх, як він пильно, пильно глянув Наді в вічі.

Надя зрозуміла ту німу бесіду очей, що говорить часом голосніше й виразніше від слів. Вона почувала, що на її лиці ніби пахнуло теплом.

— Сідайте, будьте ласкаві, сказала вона до Целаброса і сама сіла на старомодній софі. Софа була з високою спинкою і оббита ясною, рябою матерією зеленого цвіта, перемішаного з оранжевними квітками. На тому ясному пістрявому тлі. Надина клясична головка видавалась, як намальована на картині.

Целаброс сів проти неї і внив ся очима в її лице. Надя примітила його пильний погляд і її виразні, як у матері, очи заграли. Неначе іскри заблищали в їх, — наче замигало марево сонця. Сьвіт в очах мигав, дріжав, як промінь сонця дріжить в краплях роси. Надя знала, що очи видають її чуття, й прикрила їх віками. Целабросу здалось, що сонце сховалось за хмару, і в хаті стало темніше.

— Ви давно в Квшиневі? спитала в його Надя по грецьки.

— Ні, не давно. Я сам Одесець і перейшов сюди на службу в банк, сказав Целаброс.

— І я служу в банку, обізвалась Надя.

— От ми й товариші по службі, сказав Целаброс.

— Деж ви попереду служили? спитала Надя.

— Я служив в Одесі, в одній грецькій фірмі, що

торгує хлібом. Але, знаєте, така служба міні не по душі; і служба й компанія міні були не по душі, сказав Целаброс.

— От-от заговорить про пшеницю та кукурузу, подумала Надя, і самі очі Целаброса чогось втратили для неї свою красу, а його особа — інтересність.

— Чомуж так? спитала Надя.

— Знаєте, той грецький кружок торговельний, матеріяльний, заговорив Целаброс вже по великоруськи, поглядаючи на бік на двох Греків, агентів, котрі по великоруськи нічого не розуміли; тільки в їх й інтересу, тільки й розмови, що про торговельні справи, про ціни на пшеницю, кукурузу, тютюн...

— А вам це не подобаєть ся? спитала Надя і почувла, що зраділа. Целаброс став для неї знов інтереснішим.

— О! ще і як не подобаєть ся. Я чоловік з просвітою, з вищими тенденціями: люблю читати й мислити. Люблю людей мислячих, розвитих. А там, знаєте, яка просвіта, яка філософія?

І Целаброс знов підморгнув скося на двох агентів. Надя осьміхнулась: вона знала філософію тих смирських Аристотелів та Плятонів.

— Я дуже рада, що познаємилась з вами, сказала Надя; наш дамський кружок так само не цураєть ся просвіти, виробляє собі принципи. Сказати правду, і міні обридла тут у нас розмова про торговельні діла, неначе більше нема про що й говорити.

— Я маю за велике щастє, що познаємив ся з вами. Бажаю від щирого серця познаємитись і з вашим кружком. Я чоловік з вищими поглядами. Міні хочеть ся десь відвести душу, поговорити про вищі тенденції, про наукові питання. Ітерес науки — для мене найвищий ін-

терес в світі. Інтерес принципів — то найвищий інтерес мого життя. Абстракція реального життя, світового так-би сказати, практичного, то найвищий потяг розвинутого, вищого розуму. Абстракція живих об'єктів доводить до чистої, ідеальної найвищої абстракції; і ми конфіденційно складаємо собі ідеали, принципи, пересвідчення. А ті ідеали знов повертаємо в конкретне життя, обертаємо в космополітичні тенденції нашого розуму, як-би сказати, в найпринципальніші принципи.

— Розумний, мислячий чоловік! хоч я його й не зовсім розумію. Може тим, що я ще не зовсім розвита розумом... не знаю вищої науки... подумала Надя.

Целаброс скінчив тільки шість клас в гімназії, але читав доволі і був чоловік талановитий. Тільки часом він любив пускатись в абстракції і, як то кажуть, зайіжджав в хмари. Перед дамами й паннами він любив підніматись в ті хмари, говорив високим тоном, щоб напучстити ім туману в очі і почванитись своїм розумом, і говорив така добру абстрактну нісенітницю, хоч граматично в фразах неначе й добре складепу. Перед просвіченими людьми він не виступав з тими абстракціями.

— Я багато читав сучасних прогресивних авторів, авторів заграничних, не тільки читав, але й студіював їх. Я сам, бачте, часами люблю пописати, а для цього діла треба научного ґрунту і доброго ґрунту. Без фундамента ніхто не ставить дома. Я сам склав собі той твердий фундамент. Научність — то інтернаціональна суб'єкція вселюдських космополітичних відносин, реалізація абстрактного... тяг далі Целаброс, і Надя примітила, що його очі гордо позирали на неї, неначе говорили: слухай і знай, що то ми таке!

— Або він дуже розумний, або я дурна, бо щось нічого не розумію. Може я ще не доросла до його ро-

зумом... думала Надя. Стара Зоя несподівано перервала усякі абстракції Целаброса. Вона внесла на підносі варення й воду.

— Дульчаца ку апа рече! Пофтім (просимо) Целаброс! сказала вона по молдавськи тай схаменулась.

— Оце я в Кишиневі перемішала усякі язyki. Забулась, що ви Грек, сказала Зоя і сама з себе засьміялась: просимо до варення!

— Спасибі, спасибі вам, Зоя Полікарпівна! сказав Целаброс, злегка покловившись і осьміхнувшись до Зої. Очи його стали знов ласкаві; розмова ввічлива, підслівва, манери делікатні, м'яккі, як у сирійського Араба.

Целаброс кинув ся до варення і йів його з великим смаком, як йідають солодке діти. Він запив стаканом холодної води.

— Добре ваше варення, Зоя Полікарпівна, сказав Целаброс.

— А які дульчаца варила ваша мама в Смирні! Ми часом варили разом у двох, бо через дві улиці жила вона від нас, сказала Зоя.

— Ви й досі не забули рідного краю? спитав Целаброс.

— Ой Аристіде, Аристіде! чи можнаж його забути? сказала Зоя: які там кипри! яка айва! а квітки! які там рожі! такі завбільшки, як блюдечко! Виноград такий завбільшки, як сливи.

— А лелії, мабуть такі завбільшки, як цідилки, сьміялась Надя.

Целаброс осьміхнув ся.

— Яка гарна була ваша мама панною! як намаювана! сказала Зоя, піднявши голову.

Вона придивлялась до Аристідового лица і неначе шукала очима в його лиці слідів краси його матери.

— Гарний, як і його мати була гарна! От-би була пара для моєї Наді, подумала Зоя. Вона й забула про двох смириських агентів, що балакали коло вікна.

— А! просимо до варення! згадала Зоя, обертаючись до Греків.

Греки встали і несміливо приступили до стола, вначе школярі; очевидно їм було якось ніяково перед Європейцями. Целаброс вичистив блюдечка з варенням так, що старим Грекам зосталось тільки по волоському горішку.

— Як-же тепер живе ваша мама? спитала Зоя у Аристіда.

— Держить маленьку крамничку з тютюном і перебиваєть ся сяк-так. Я посилаю їй потроху з свого заробітку, сказав Целаброс.

— І добре робите! Ви добрий син моєї Єлени Кирпі, сказала Зоя.

— І розумний, і красно і поетично говорить, ще й, видно, добрий, подумала Надя.

— Ото й мій батько колись мав крамничку з тютюном в Кишиневі, як усі наші Греки, обізвалась Зоя; але я вийшла заміж. Батько вмер. Мій муж служив урядником і не звелів міні торгувати. Купили ми невеличкий виноградничок та шматок поля під огород тай перебивались сяк-так.

— Продали крамницю, то й добре зробили, сказала Надя. Не знаю, як ви думаете, а я думаю, що магазини, крамниці, залізні дороги повинні бути громадським, а не приватним добром, інакше це буде експльоатація одною особою цілої громади.

— І я так думаю. Я багато читав про це питання, багато думав, гм... багато думав і в цьому пересвідчився, сказав Целаброс.

Целаброс говорив це усе, як кажуть, на вітер: йому було байдуже про ті питання. Він тільки хотів показати перед Мурашковою, що знає сучасні питання і інтересуєть ся ними. Надя йняла йому віра.

Він з наших... подумала Надя Мурашкова.

— Ви думаєте зовсім так, як і я. Економічні принципи повинні мати, по мовму, в житті перше місце, сказала Надя.

— А я цього не розумію, сказала Зоя: по мовму хто торгує, той повинен і гроші собі в кишеню класти.

Целаброс і Надя осьміхнулись. Вони сьміялись з старої Зої, як з малої, нічого нетямущої дитини.

Ця розмова мабуть була для Зої не дуже інтересна; вона встала й вийшла, щоб подати гостям чай.

— В нас скрізь експльоатація, почав Целаброс. Я давно задумував ся над цим принципом, багато перечитав про це книжок.

— Я з вами згожусь зовсім: хоч-би й наші Бесарабські паня... бодай не говорити, сказала Надя; живуть тільки для себе, не дбають ні про школи ні просьвіту має, ні фільантропії в їх... Я вже їх знаю. Але, знаєте, в між ними і гарні люде, і я з такими готовий помиритись. Оце я недавно зійшов ся з одним. Він гуманіст, демократ. Заводить велику школу в своєму селі. Я оце недавно йїздив у те село, щоб упорядкувати ту школу, сказав Целаброс.

Він і справді йїздив в село для цього діла, але уся його діяльність була в тім, що він розстановив в школі карти та столи.

— Яким-же язиком будуть вчити в тій молдавській школі? несподівано спитала Целаброса Надя, пригадавши розмову з Комашком про народні школи на Бесарабії.

— Все одно, яким язиком будуть вчити... аби вчили добре та гаразд, сказав Целаброс; я і в цьому ділі космополіт. Аби школи були, аби школи! аби вчили добре, а язик..

— Одначе, ви Грек! і не втратили, як я бачу, свої національності? спитала Надя.

— Я й Грек, і не Грек: я Одесець, громадянин усього світа. Я космополіт і становлю принцип космополітизма вище від усього.

— Я з вами зовсім згоджуюсь, і навіть не розумію національних молдавських, українських тенденцій. Цього питання я ще собі не вияснила добре, сказала Надя.

— І добре зробили! І не виясняйте! скрикнув Целаброс: я був зійшов ся з українофілами... тай...

Целаброс махнув рукою і насупив брови. Він тер ся коло українського кружка, бо вмів говорити по українськи. Але Українці постерегли, що він чоловік легкодушний, що в його сила тільки в словах, а не в ділах, що він граєть ся на словах принципами, як дитина цяцьками, ще й до того на язик лепетливий. Гордий своїм розумом та красномовністю, він хотів бути скрізь верховодом. Від його відкасулись, і він страшно обидив ся. Тер ся він і коло „крайних“, але й ті не йняли йому віри і відкасулись від його.

— Національне питання, національні справи — нісенітниця, сказав Целаброс. Чесність, правда, вольне слово, вольні мисли, які високі всесвітні, вселюдські принципи! Що може бути вище від їх? Хто не може повернутись до їх душею, серцем, полюбити їх, жити й радіти ними?

І голос Целаброса став м'який, співучий. Він говорив, неначе чуйну для серця пісню співав. Надя не зводила з його очей, милувалась його червоними устами

з ямочками по середині, рухом його чорних очей. Вона здихнула.

— Тягне він до себе мою душу і мислями, і очима, і устами. Він нашого табору чоловік, думала Надя, причарована його красою: серце моє стреможилось, стреможилось, забилося в грудях...

Легкий, делікатний румянець розлився по її матових щоках, неначе одлиск від букета червоних рож впав на білу лелію. Радість блиснула в її очах. Очи знов заграли. Сьвіт наче займався в їх помаленьку, замигав і блиснув промінням.

Целаброс примітив вплив і силу свого слова, своїх принципів і говорив, неначе зачаровував знахурством молоду, палку душу дівчини.

Зоя внесла чай і поставила на столі. Вона попросила двох Греків до столу. Розмова стала загальною. Надя вийшла до своїх подруг.

— Ну, що там за сонце з Смирни? считала в Наді Саня.

— Наш чоловік: космополіт. Алеж і розумний, розумний! А як він вміє говорити! Який він оратор! Правда, часом говорить так з висока, що я мало його розумію; і трохи чваньковитий, як усі Греки. Варто, Саню, з ним познаємитись, сказала Надя.

— Нехай інчим часом, бо тепер міні час до дому. Мачуха мабуть розішле за мною горничних по всему городу. Вже вечеріє, сказала Саня і попрощалась з Надею. Усі панни попрощались і порозходились.

З того часу Целаброс приходив до Мурашкової щодня на вечірний чай. Зоя Полікарпівна полюбила його, як сина, годувала дувлячаками, не знала, де й посадити. Вона сподівалась, що Аристід буде сватати Надю.

Наставав вечір. Мати й дочка щодня ждали Цела-

броса. Саня й усі її товаришки зійшлися з Целабросом, як з козмополітом. Він зовсім причарував молодих паннів своєю красномовністю, своїми поглядами,... напустив туману своїми високими абстракціями. Йому подобалась роля проводиря в кружку молодих, розвитих розумом паннів. Тиха, потайна, але палка вдачею Надя закохалась в йому горяче.

Минув тиждень, минув і другий. Аристід Целаброс щодня заходив до Зої на вечірній чай, а після чаю Надя, Саня й Махновська ходили з ним гуляти в мійський сад. Одного вечера прийшла до Наді Саня, прийшла й Махновська. Целаброса не було. Зоя подала чай. Саня й Махновська пили чай і жартували з веселою Зоєю. Одна Надя сиділа мовчки коло стола і задумалась. Чай довго стояв непочатий, вже й прохолов.

— Не прийшов сьогодні, думала Надя. Що це з ним сталось? Може в його яке діло трафилось в банку? Але в цей час діла не буває в банку, я це добре знаю.

— Чом ти, Надю, не пеш чаю? питала в неї Саня.

Надя неначе прокинулась і механічно поколотила чай ложечкою. Вицпала вона дві ложечки, а її думки знов полинули десь далеко.

Не дурно деякі мої товаришки натякали йому про Молдованку, красуню мадам Лупореско... Сьміялись йому нею, але обережно, натякаючи, мабуть щоб я не примітила, щоб мене не вразити... Щось є. Може він тепер сидить в неї за столом, пє чай, розмовляє з нею. Вона гарна, як мадонна: очі карі, ясні, брови густі, уста кокетливі... А він молодий, палкий. Він мене любить; це я добре знаю. Любить говорити зі мною про вищі принципи. Ми зійшлися в принципах, не так, як Саня з Комашком... все змагають ся. Ні! його душа прїстала до мові душі... А він не прийшов. Невже красуня Лупоре-

ско одібе його в мене. Невже я втеряю його? думала Надя. Вона почула, що іздрігнулась від тієї думки, неначе на неї повіяв холодний, мокрий, осінній вітер. Вона чогось зразу зненавиділа мадам Лупореско.

— Надю, пий чай, бо вже усі випили! Треба стакани мити, сказала Зоя. Надя випила разом стакан чаю і другого не схотіла.

— Не прийшов Целаброс, сказала Саня. Підемо сьогодні не в міський сад, а в сад Романдіна.

Саня, Махновська й Надя пішли в сад Романдіна. Той сад був розкинутий в кінці міста, на горі, і по Боюканській долині. На боках гори і внизу в долині зеленів виноградник. Картина з саду на Боюканську долину була одна з найкращих в околицях Кишинева. Пани увійшли в сад і сіли на лавці над самісінькою горою. Вони мовчки відпочивали, задивившись на долину. Кругом неширокої долини стояли гори, перетнуті узенькими щілинами. На дні долини зеленіли огороди і блищали два маленькі ставочки, як дві кристалеві шклянки, кинуті між вербами. Половина долини вже вкрилась тінню погід горами і неначе засипана, друга половина була освічена сонцем і жевріла червоним світлом. Під горами в тіні біліло село Боюкани, біліла церковця. На горах і погід горами зеленіли виноградник, сади з волоських горіхів, абрикозів, черешень, біліли невеличкі молдавські хати, розкидані в виноградниках. Над долиною повіяло миром, тишою, свіжістю майського вечера. Тільки соловейки щебетали в вербах і будили трелями засипаючу, пишну долину.

Не встигли пани сісти на лавці і надивитись на картину, як позад їх почув ся голос.

— А ви он де? Добровечір! сказав голосно Целаброс. Поезія! картина природи! май!

Панни озирнулись. Надя аж кинулась.

— А я заглядив, як ви йшли улицею і повернули сюди в сад. Швидкож: ви йдете! Гнав ся, гнав ся, тай не догнав вас. Прудкі ніжки маєте, сказав Целаброс.

Опізнившись на чай до Мурашкової, Целаброс став за углом одної улиці і назирав, куди піде гуляти Надя. Він завжди сьлідкував за нею, куди ступали її ноги.

Надя почервоніла. Вона невимовно зраділа і її очі заблищали й заграли. Целаброс задивив ся на її очі. Він сів на лавці і мовчав.

Саня почала розмову. Вона переговорила своє і замовкла. Ніхто не обізвав ся й словом. Целаброс мовчав, Надя мовчала. Махновська почала розмову, і її розмова ніби порвалась і до кінця не дійшла.

Саня постерегла, що вона й Махновська тут зайві.

— Ходім, Махновська, маю діло, а ти міні поможеш в тому ділі; діло мале; за одним присідом і зробимо, сказала догадлива Саня і встала з лавки.

Ту Махновська й собі встала, і вони пішли з саду.

Целаброс довгенько мовчав і дивив ся на долину. Мовчала й Надя. І вона дивилась на долину, але нічого не бачила. Її серце дуже тревожно кидалось: вона чула кожний рух його, чула кожне кидання.

Целаброс поглядав на Мурашкову скоса, крадькома, не повертаючи до неї голови. Він примітив, що її таки вкривав не той тонкий, делікатний, соромливий румянець, який він примічав попереду. То був румянець першого руху серця. Тепер щоким в Наді, неначе займали ся вогнем, палали.

Целаброс помовчав і знов скоса глянув на Надю. Він знав усі періпетії дівочого серця, і вмів читати по виду, по румянці, по очах, як по книжці, усі звивки серця, усі градації чуття й страсти.

Очі його стали хитрі, по азійському хитрі, як у крамаря, котрий постеріг, що вже настав час останний раз заботитись, і покупець пойме йому віри, і він піддурить покупця...

— Час настав; треба приступати. Вона моя. Який цікавий роман! І як швидко дійшов він до щасливого кінця! подумав Целаброс.

— Ви так здивились на долину? Яка пишва долина! Є на що здивитись, сказав Целаброс. Якби ще тут по один бік долини було море. Я люблю море, може тим, що я зріс над морем.

— І я люблю море, обізвалась Мурашкова, ледві вгамувавши своє серце; я не люблю тих дрібязків краси природи, тих листочків та квіточок. Люблю велике море, як люблю високі поеми ієнія.

— Ви любите великі думи, високі поривання людського розуму? палкі поривання серця, страсти? Чи правда? спитав у Наді Целаброс.

Надя помовчала й подумала.

— Люблю і високі поривання людського розуму і високі поривання людського серця, сказала Надя; але більше від сього люблю розумне й користне діло.

— Одначе ви служите в банку і копаєтесь в нудних цифрах? спитав у неї Целаброс.

— Ця служба зовсім нерозумна; сушить мене, як літня спека землю. Але мушу служити, хліб заробляти, сказала Надя.

— Душить вона й мене. Я чую, що я призначений до якоїсь ширшої й вищої діяльності, сказав Целаброс.

— До якої? чи розумової, чи поетичної, чи практичної? різко поставила питання Мурашкова.

Целаброс трохи-трохи не вихопив ся: до практичної, матеріальної, до чого він мав природний хіст; але

схаменув ся і тільки рукою махнув: розумій, мов, як найкраще.

— Ходімо, трохи походимо, сказав Целаброс і встав з лавки. Надя встала й собі. Вона трохи заспокоїлась. Румянець трохи пригас на щоках.

— Як пишно розвила ся оця алея! Ходімо по алеї, сказав Целаброс.

Вони пішли по алеї з старих волоських горіхів, що стояли довгими рядами понад самісінькою горою. Горіхи зовсім розвили ся. Уся алея була пронизана вечірнім червоним сонцем і світилась наскрізь. Молоде листя пахло наркотичними пахощами.

— Величність! Ой, величність! почав Целаброс. І я її люблю у всьому: і в житті і в поезії, і більш усього в поезії, в страсти серця. В красі людській, в красі дівочій, в дівочому серці багато високого, поетичного.

Надя почувла, що в неї серце ніби замірає.

— Краса дівоча — то найвища краса в світі, найвища поезія. Усі великі твори івнів тим великі, що найкраще постерегли ту красу: і красу лица дівочого і красу душі делікатної, чуйної, говорив Целаброс, ступаючи тихою ходою попід широкими навислими гильками старих горіхів.

— Ви чоловік сходу, син клясичної Греції, несъмніливо обізвалась Надя, і її голос насилу було чути.

— Бачив я на своєму віку дівочі уста: клясичні, виразні, звивчасті з ямочками по середині, червоні як польова маківка, повненькі, соковиті, як стигла черешня. Осміхнуться ся вони, з під їх блиснуть білі, дрібні зубки, як дві низочки перлів. Щось пахуче єсть в тих устах; якимсь ароматом дишуть вони, як пучок майської рожі в білому букеті конвалії. А як розгорять ся вони страстю, коханням, як розкриють ся од жаги кохання, чувш

од їх ніби аромат тропічних квіток, солодкий і п'яний дух цвітіння померанців, туберози, датури...

Надя прислухалась. Її зацікавила поетичність і красномовність Целаброса. — Але про чві це уста він говорять? подумала вона; деь він їх бачив, певно в Одесі. На щож він говорить міні про чужі уста, а не про мої...

В Мурашкової здавило в грудях: Серце наче при-
таїлось.

— Бачив я дівочі очі, східні, клясичні очі, і не можу їх забути, почав знов Целаброс; од їх виявилась краса й пишність усього, в натурі, і разом з тим в їх виявилась уся краса людської душі: в тих очах світить і веселий світ ранньої зорі і смутний блиск вечірньої зірки, і горить горячий промінь сонця... Злине радість на серце, веселий світ леть ся з очей, сиплеть ся іскрами, дрижить маревом; виступить в очах слеза, світ дрижить, як промінь сонця в краплях роси; запалає серце коханням, очі займають ся, горять огнем. Ті очі ма-
нять як мрія, і чарують як поезія, і веселять душу як майський день, і гріють теплом весни, і печуть полум'ям. Віка блискучі, рожеві; вії довгі. Ой очі, очі, східні очі! хто вас бачив раз, той повік вас не забуде.

Целаброс замовк і скося поглянув на Надю.

— Про чві оце очі він говорять? чи він сьмієть ся з мене, чи він мене дражнить? подумала Надя, слухаючи поезію Целаброса. Він мене не любить, говорить про чвісь очі, не про мої. Невже я помилилась?

Мурашкова почула, що гнів приливає до її серця, душить в грудях. Вона глянула в вічі Целабросу і її очі блиснули блискавкою. Целаброс очевидячки милувався тим гострим блиском її очей, як артист милується тонкими сутіннями картини.

— Ви знаєте, про чі очі я говорю? спитав Целаброс перегодя.

— Ні, не знаю! обізвалась Надя, неначе прошепотіла.

Целаброс замовк. Вони йшли далі по алеї. Од старих горіхів понависало довге необрубане гилля. Подовжастий, свіжий лист, неначе краплі стікаючі і готові впасти, понависав масами і зачіпав їх по щоках, по плечах. Їх голови по плечі були ніби оповиті зеленим пахучим листом. Алея пірнала в тінь од гори.

— Ви не знаєте, про чі очі я говорю? знов спитав Целаброс. Він зумисне розпалював її серце, щоб вразити несподіванкою.

— По чім я могу знати? Хто знає чужу душу? сказала Надя вже сердито.

— Про ваші очі! сказав Целаброс, і з тими словами він обняв її за стан і почав горяче цілувати в очі, в уста, в шокі.

Надя ніби замерла на одному місці; не знала, що почати.

— Ходім далі, моя люба, моя дорога! сказав Целаброс, взяв Надю за руку, і хотів вести її далі по алеї. Надя стояла на одному місці; вона ще не прийшла до пам'яті.

— Ходім далі! сказав Целаброс.

— Не піду! пустіть мене! зашепотіла вона. Озирнувшись назад, вона трохи опам'яталась. В алеї не було видно її душі.

— Ходім далі! там нас ніхто не вглядить! сказав Целаброс і потяг Надю за руку. Вона подалась за ним, як нежива.

Алея густійшала. Необрубані гильки позвішувались низько і зачіпали їх обох за голову, за руки. Треба було

вахляться, щоб пройти далі. Стежки не було далі: там ніхто не гуляв. За алеєю було видно гущавину з кущів, оплетяну здичілим виноградом. В алеї стояла густа тінь. Густе руно зеленого листу та гильокъ закривало алею зверху до низу, як густа зелена завіса. В кінці алеї, в гущавині стояла неначе темна ніч.

— Не піду далі! сказала Надя.

— Тв мене не любиш? спитав Целаброс.

— Люблю, але далі не піду, сказала Надя і почала пручатись.

— Іди, або не чаруй мене очима! Твої очі — гострий ніж для мого серця! Я оддам за їх усе життя, усю кров. Не печи мене очима! Целаброс знов обсилав горячими поцілунками її очі, щоки, уста. Надя вирвалася од його. Гилька зачепила бриль на голові Целаброса і збила його. Целаброс нагнув ся, щоб підняти бриль. Надя крутнулася і швидкою ходою пішла назад, без пам'яті, без розуміння. Целаброс розлютовав ся, погнав ся за нею і ледві встиг її догнати.

— Ні, це не Молдованка! До кінця романа з нею не швидко дійдеш. Прийдець ся або мудрійше хитрувати, або прикинутись, що буду сватати її. Без неї не можу жити, не можу дихати, думав Целаброс, поспішаючи наздогінці за Мурашковою.

Надя повернула з алеї до виходу. З одного боку ріс цілий гай глястих оцтових акацій з великими стовбурами, з широкими пучками листатого верхів'я. Між акаціями було видно лавочки; на лавочках сиділи якісь дами. Надя взгляділа їх і пішла поруч з Целабросом рівною ходою. Вона тепер тільки зовсім опам'яталась і чула, що ніби була десь пожежа, і вона вибігла з пожежі опечена, опалена огнем. Вона уся ніби горіла в огні. Целаброс довів її до дому. Обов й слова не промовили.

Прощаючись з Надею, він подивився на неї пильним, довгим, довгим поглядом, неначе хотів набратись того огню, що горів в її очах.

Надя прийшла до дому і застала там Саню й Мавровську.

— Що говорив тобі Целаброс? спитала в неї Саня.

— Ат! все про принципи! знехотя сказала Надя.

— Ви-ж здасться зовсім зійшлися в принципах, сказала з недомислом Саня.

— Де вже пак зійшлися? сказала Надя.

З того часу Надя боялась сама виходити на гулянку. Целаброс слідкував за нею, як її тінь. Швидко після того Саня з мачухою та з сестрою збирались виїхати до Одеси, купатись в морі. Надя надумалась і собі поїхати з ними, щоб сховатись од Целаброса, поки трохи не прохолоне в його і в неї серце. Вона з того часу боялась, як огню, його палкого серця, бояла стрінутись з ним на самотині.

— Нехай мине трохи часу; може й моє серце втихомирить ся, як я його не бачитиму, думала Надя, одїзджаючи до Одеси: або пригасне моє серце, або згорить од свого огню...

III.

В половині червця до Одеси прийїхали купатись в морі два Кишиневські молоді учателі гімназії: Віктор Титович Комашко та Михайло Федорович Мавродін. Був тихий душевний вечір. Комашко та Мавродін скупились в морі і йшли побережною улицею, що вила ся понад морем кругом заливя. Од складів угля піднімалась чорна легка курява і обсицала политу, мокру улицю. Мостова з тесаного каміння чорвіла од чорного пилу як рідя. По-

вітря було гаряче, неначе в натопляній хаті. Тягнуло духом порта, важким духом теплої морської води, смоли, камяного угля, диму од паровиків залізної побережньої дороги. З политої мокрої мостової піднімалась пара. Паничі дійшли до широких камяних сходів, котрі спускають ся з гори, неначе широке ростеляве полотнище. Всюди на сходах вешталась пани з простиралами в руках, обвитих ремінцями, далі з гарненькими плетеними кошечками в руках, з котрих виглядали вишивані рушники та тонкі простирала. На верхніх східцях вгорі сиділи густими рядами няньки з дітьми, мамки, міщане, неначе кури на сідалі. Паничі вийшли на верх сходів неначе вилізли на якусь високу башту: вони облились горячим потом.

— Сідаймо тут коло кофені та напемось чаю, сказав Мавродін; нема сили йти до дому.

— То й сідаймо, обізвав ся його товариш Комашко, ледві дихаючи: в мене усе тіло розімліло. Вони сіли коло столика, що стояв з самого краю, недалечко од сходів, коло самісінького камяного, низького парапета. Парапет стояв над мурованою високою стіною, а під стіною на терасі гори розстеляв ся сад з миртових акацій; в саду жовтіли доріжки, що вили ся до літнього деревяного театра. Комашко впав на стілець, спер ся на широкий камяний парапет і дивив ся вниз на терасу, засажену акаціями, на людей, що вешталась внизу по доріжках. Мавродін покликав слугу, котрий вибіг з роскішної кофені, гарної як мавританська храміна. Слуга приніс чаю. З під напятої над столиками та стільцями парусини було видно усей бульвар, на котрому вешталась подекуди публіка. Через парапет було видно усей залив, широку дальнь синього моря, обидва порти; з одного боку залива було видно пливковатий пересви над

морем, з другого боку залива піднімалась висока гора Дявжером, котра вганялась в море.

Комашко та Мавродін мовчки дивились на широку картину моря. Сонце впало в степ за пливоватим пересипом. Небо горіло. Вода в заливі червоніла. Між червоним небом та водою чорніла довга смужка невисокого берега, що десь далеко-далеко тонула в мглі і була неначе намальована пензлем на тлі червоного прозорого скла. На дворі було тихо. На морі стояв великвй корабель, спустивши білі вітрила неначе крила, і ніби дрімив як лебід на воді, а за ним на горизонті видно було полосу сизого туману, в котрому ворухив ся пароход, а над пароходом пасмо чорного диму ніби плуталось в тому тумані, як чорна нитка в білій прозорій тканці. Залив, порти, ряди кораблів в портах ніби дрімали, засипляли, вкриті синім шатром неба, обліті червоним горячим одлиском од неба та води.

Трохи одпочивши, Комашко почав пити чай. Публика все густійшала на бульварі. Він придивляв ся і сьлідкував очима по бульварі, бо знав, що Саня Навроцька поїхала до Одеси купатись в морі. Несподівано він вхопив стільця за спинку і прихилив до стола.

— Для кого це ви готуєте місце? спитав Мавродін; певно для Сані Навроцької?

— Та вжеж! сказав Комашко. Вона тепер в Одесі. Мабуть виїде на бульвар гуляти, обізвав ся Мавродін. Комашко був один з найлучших педагогів в гімназії. Високий на зріст, тонкий станом, з блідим, смуглявим матовим лицем, він не кивав ся в вічі красою. Тільки його великі, темні, гострі, карі очі сьвітились огнем і показували глибоку мисль і велику енергію. По батькови й матері він був Українець, але одна його бабка була Грекия: його великі гострі очі блищали огнем... Комашко

родився на берегах Дністрового лимана. Чесний, правдивий, невідкупний, страшно нервний, він прямо і открито виявляв свої мисли, свої гадки, не здержувався в словах ні перед ким. Тоді, коли він говорив про яке небудь неправдиве, нечесне діло, його руки дріжали, голос тремтів, на очах виступали сльози. Перед нечесними людьми він більш всього не міг вдержати течії красномовного слова і говорив сьміливо й прямо, він їх ненавидів... Комашко — син небагатого батька, зріс в степах, любив свої степи, любив народ, був народовцем, любив українське слово, бажав щастя й добра своєму народові. Для його, як для демократа, були дорогі інтереси, як свого народа, так і інших славянських і неславянських народів.

Мавродін був родом з під Маріуполя, з одного міста коло Азовського моря. Його батько був Грек, а мати Українка. Він вмів говорити українським язиком, виріс серед українського народу і полюбив його. Яко народовець він посвятив себе на службу українському народові. „Не заводити ж міні Греції над Азовським морем! Буду працювати серед того народа, серед котрого живу“, говорив він Комашкові. І він пристав до Українців. Мавродін держався такого самого погляду та пересвідчення, що й Комашко, але був тихий, смарний чоловік, обережний в словах, навіть трохи хитрий. З його уст не вилітало ні одного зайвого слова перед людьми чужими, небезпечними. Тихий в словах, він тільки піднімав голос тоді, коли його приймала до серця яка небудь любима ідея, а найбільше ідея про національну самостійність, про українську літературу та добробит українського народу...

Випивши чай, Комашко знов повернув ся до моря

і задивився на широкий морський простір. Задума й жаль засьвітився в його великих виразних очах.

— Що ви таке вгледіли на морі, що так задивились на його? спитався в Комашка з осьміхом Мавродін.

— Задивився на море, сказав Комашко; люблю грандіозність в природі: люблю море, високі гори, стремкі скелі. Хотілось-би міні побачити високі гори, що верхами досягають до хмар, здорові ріки, широкі, без кінця прерії... Грандіозність будять в моєму розумі вищі думи, високо піднімає душу. Як міні хотілось-би побачити великі європейські городи, постерегти їх життя, не матеріяльне тільки, а життя вище, профресивний рух мисли, соціяльний рух, що прокладає стежки до нового профресивного життя...

— А мене зовсім не кортить, подивитись на те диво, обізвався Мавродін: доволі з мене і наших херзонських прерій та надморських наших городів.

— Люблю усе велике, грандіозне у всьому; люблю читати про славні великі історичні події, про великий рух народів, про великі реформи, про високі розумові питання, що запалювали, як іскри, життя народів і піднімали його хвилями, як буря море. Коли читаю про великі події, моє серце швидко кидається в грудях, дух піднімається високо. Здається міні, неначе я сам живу в ті часи, перебуваю усю тревогу того часу. Коли читаю про заграничне сучасне життя, про заграничний рух, чую пульс того руху, чую одгомін його в своєму серці. Серце оживає, душа радіє. Надія сьвітить міні. Люблю життя, люблю рух; люблю заглядати вперед, чогось кращого жду, жду з нетерплячкою. Летів-би туди, злився з тим життям, та... Люблю дуже рідний край... А наше життя? Мертвота, однаковість, монотонія... Ні руху, ні

свіжої мисли; будень, усе будень! і не знаю, коли те свято буде. Усе мертве, пеначе ріки, сковані ледом.

— Знаю тебе добре; знаю твої сили і пал твої душі; знаю, що ти призначений на щось вище, але знаю, що грім бє у високе дерево в лісі, подумав Мавродін і здихнув.

Йому стало жаль свого приятеля.

— Правда ваша. Сум бере, як подумаєш, сказав Мавродін; але чи ми-ж тому винні?

— Знаю, хто винен, хто закував в кайдани нашу мисль, але од того міні не легше, сказав Комашко. А якби хотілось пережити нову фазу людського життя, пережити мислями, взяти гарячу участь в ділі!... Я хочу діла і діла доброго, на користь людскости і... мушу зостатись тільки з мислями, з задавляною енергією. Важко, невимовно важко! наче камінь лежить на душі. Чую, що якась темна, груба, некультурна сила насила на нас і душить, як кам'яна гора! Але чую, що мене і сам чорт не задушить; інчим духом віє тепер на світі... Колиб хоч вернулось наше історичне минуше; який то був-би тепер прогрес! Я не говорю про форми нашого історичного минушого життя... Форма його не сучасна... Але його дух громадський, вибірчий, вольний, як воля...

Комашко замовк і довго дивив ся на море, потім важко здихнув.

— Чого це ви так важко здихаєте? спитав у його Мавродін.

— Хйба ви й не знаєте, чого я здихнув? обізвав ся Комашко; згадав Саню Навроцьку. Куди не піду, на що не гляну, думка моя про неї неначе тїнь моя за мною слідком ходить. З того часу, як побачив її, як полюбив її, я неначе вдруге на світ народив ся. Неначе для мене сонце вийшло із-за хмар після довгої негоди. Як

совце освітила вона мою душу, звеселила серце, за-
красила життя, збудила енергію. Любов — велика пси-
хічна сила! Правду съпівають в піснві: „Ти в мене одна,
як ясна зоря вечірня съвітиш“. Не знаю, чи будеш ти,
зоре, съвітити для мене усей мій вік, чи швидко зайдеш
для мене на віки?...

— Чого це на вас найшла така поезія? спитав Мав-
родін.

— Вольний час, одпочинок, море, поезія... а перше
всього любов, любов — найвища поезія, съвіт для серця,
сонце в нашому хмарному буденному життї, сказав Ко-
машко.

— Чи у вас з Навроцькою хоч трохи йде діло на
лад? спитав Мавродін.

— Хто його зна, сказав Комашко. Не можу ска-
зати, бо не можу одгадати. Я часто буваю в її батька,
цілі вечори балакаємо з нею. Часом вона буває для мене
привітна, ласкава. Часом моя розмова її зацікавить;
в неї очі засьвітять ся привітом, ласкою, дають надію.
Але часом ми не зійдемоь мислями, поглядами, довго
змагаємоь. Вона стоїть уперто на своєму, а я не хочу
поступитись... І я бачу в її очах байдужність, холодне-
чу... Тодги я й сам збайдужнію, розсерджуєь, і вертаюєь
до дому з тугою на серці. Чи кохав вона мене, чи за-
бавляєть ся моєю розмовою, ніяк не вгадаю. Здаєть ся,
я її зацікавив більше розмовою, ніж своєю особою. Чи
можна молодих дівчат приворожити розумом, сучасними
питаннями?

— Трудно. Я їх багато знаю, але мало між ними
розвитих розумом, зацікавлених наукою, сучасними пи-
таннями. Їх приворожиш більш очами, ніж речами, ска-
зав Мавродін. Але Саня не з такївських: вона серьозно
інтересуєть ся наукою і усякими принципами. Вона не

вітрогонка, хоч і весела і любить жарти, і сказати правду з характером.

— І я це спостерігаю і вам йму віри. Але знаєте що? Ми з Санею ніяк не зійдемо ся в деяких принципах, сказав Комашко. Вона людина правдива, щира, непотайна; мислить і говорить сміливо, часом різко й гостро. Її пересвідчення правдиві, гуманні. Але вона в кінці всього — козмополітка. Нашого українського національного, народнього питання вона або не розуміє, або не має до його симпатії. Я бажаю, щоб моя жінка була зо мною однакових пересвідчень, однакових принципів. З ворогом моїх принципів, таким як Саняна мачуха, я з роду-віку не оженю ся, хоч-би вона була гарна, як картина.

— Не оженю ся я й з такою панною, котра буде виганяти з сім'ї, з дому національний український дух, народний український язик, сказав Мавродін.

— Козмополітизм знайшов в Сані добрий ґрунт, сказав Комашко; хоч вона по батькові та матері Українка, але зросла в Кишиневі серед мішанини десяти національностей, не знає ні українського ні молдавського народа, не знає гаразд мови ні української ні молдавської. Та й мачуха її йде проти України і проти мене; вона, здасть ся, боїть ся мене, боїть ся за свою дочку Маню, щоб я часом не мав на неї впливу.

— Як-же старі стають до вас? спитав Мавродін.

— Старий Навроцький чоловік простий, чесний, зразу полюбив мене, а мачуха скося поглядав на мене, сказав Комашко, і втопив очи в червоне, тихе небо, неначе в йому шукав собі поради та спокою.

В той час з'явилась на бульварі Саня Навроцька. З нею рядом йшла Надежда Мурашкова. Комашко вглядів паннів, схопив ся і побіг до їх; сльідком за ним

пішов Мавродін. Привитавшись до паннів, вони попросили їх сісти за стіл. Саня вийшла на доріжку між двома рядами стільців та столів, потім пурхнула по доріжці і ніби впала на стілець. За нею повагом йшла Мурашкова; вона сіла коло стола поруч з Санею.

Комашко повеселійшав. Очи в його засьвітigliсь. По його нервах, втомлених од морського купання, ніби вдарила жива електрична течія. Мавродін миттю побіг до кофені і звелів подати паннам чаю.

— Ой Вікторе Титовичу, чи нема в вас часом окуляри? спитала весело Саня.

— На що це вам окуляри? спитав Комашко. В Кишиневі ви їх ніколи не надівали; хіба оце за тиждень старі стали!

— Оце перейшла бульвар, та як глянула на убори одеських дам, то трохи не осьліпла! сказала Саня; пістряво, рябо, червоно, зелено, жовто, синьо й усяково. Йде проти нас здорова, огрядна купчиха жидівка. Пописана й розмальована, як індійський ідол. Я на її фігурі налічила вісім фарб. Подумайте собі: сукня ясно-червона, вакидка темно-зелена, на шиї разок товстих круглих коралів і золотий здоровий медальон на товстому золотому ланцюшку, ще й зверху рожева стрічка з довгими кінцями до пояса; на грудях синя стяжка; через усі груди до пояса теліпаєть ся золотий ланцюшок, а серед грудей зверху на гудзику причепила золотий годинник, неначе орден якогось індійського льва, або тигра. На голові чорний парик з начосами, а на паріку кошиця жовтих та червоних рож, а зверху стремить чорне перо. Првкньте до того білі черевики з срібними спряжками — чиста австралійська райська птаха! Ну, і смак в тутешних дам! неначе в Константинополі.

— Мішанина східних та європейських рас — мішанина європейського смаку з турецьким, сказав Комашко.

— Та які багаті, неекономічні убори! обізвалась Мурашкова. Купецька Одеса не знає економії.

— Отам то мабуть принципів під тим париком та струсевим пером! сказав Комашко.

— О, певно, багато: принцип кукурузи, принцип пшона, принцип гречки, принцип полови і пануючий принцип убрання Савської цариці, сказала Саня; це один принцип, що од часів Соломона та Савської цариці, здасть ся, тільки й дійшов до наших часів незмінно.

— Ви така палка оборонниця жіночого питання і нападаєте на дам, сказав Комашко.

— В чому, в чому я оборонниця жіночого питання, тільки не в цьому; це zostавляю кому іншому. Я в своєму сірому уборі вибігла на гулянку між їх, пеначе сірий вовк з ліса, бо кажуть-же: що сіро, то й вовк, сказала Саня і весело зареготалась.

— Добре ви обчисуєте, їй Богу добре! сказав Мавродін.

— Пишуть-же париські газети про дамські убори на великих аристократичних балах, сказала Саня; якби в нас був такий звичай, — одеські газети малиб багатий матеріал. Чи не скопіював часом Фльобер в своїй „Спокусі св. Антонія“ з одеських дам своєї Савської цариці, що з'явилась в мріях сьвятому Антонію в печері Тибайдської пустині!

— А в нас в Одесі є таки чимало Савських цариць, обізвав ся Мавродін; он гляньте: йде їх цілий ряд; а ондечки за столом сидять аж чотири!

Саня замовкла і трохи зморщила брови; вона не могла знести, коли який небудь паняч говорив щось не-

добре про женщин, або сьміяв ся, або навіть критикував їх.

— Требаб настрочити Целаброса; от намалював би їх в якій небудь газеті! сказав Комашко; ця робота, як раз присталаб до його.

Мурашкова кинула на його очима і почувла, що він ніби пустив на неї гостру стрілку, і та стрілка влучила її десь чи в плече, чи в груди, чи в саме серце; вона почувла, що в неї в грудях десь заболіло, защеміло гостро, раптово. Її очі стали сердиті, брови насупились.

— Ти, Саню, і сама обивсалаб незгірше Целаброса, обізвасяб Мурашкова.

— Якби я почала писати, то писалаб не з одної чернильниці, сказала Саня.

— Одної чернильниці булоб вам мало? спитав Комашко.

— Щоб списати цей убір з маленькою, бачте, іллюстрацією, я поставилаб на столі вісім чернильниць з усякими чернилами, сказала Саня; почалаб писати зверху, цеб то з голови, чорним, потім жовтим, потім червоним, далі золотим, далі снім, ще далі зеленим, а внизу намалювалаб червоні панчохи в срібних черевиках і підписалаб: Се індійсько-одеська благородно рождена маркіза од кукурузи, вівса та ріпаку! І послалаб в „Новоросійський Телеграф“.*) Саня зареготалась, за нею зареготались усі. Одна Мурашкова аві осьміхнулаб.

— Саню! Бога ради! Чого це ти так розходилась? обізвасяб Мурашкова з докором.

— Це на мене, бач, злинув поетичний дух з одеського бульвара, сказала Саня; найшла на мене поетична творчість, якої я в кишиневській куряві не чула в собі. Покинула прозу, прийїхала в поезію, на море.

*) Щоденна часопись в Одесі.

— Може ви прийїхали лічитись купанням од якого нездоров'я? спитав в Сані Комашко.

— Борони Боже! я зовсім здорова. Але не думайте, що я прийїхала на купання, як йїздять наші степові поміщиці, щоб втопити нудьгу в морі, сказала Саня. Ця забавка коштувалаб недешево і булаб похожа на панські примхи.

— Я й не думаю так, сказав Комашко. А хоч-би й так! Чом-же не поїхати і не позабавитись тому, хто має вольний час, хто має за що забавлятись, тільки, само по собі, в міру, економічно, не через верх. Всьому на світі повинна бути міра.

— Моя мачуха слабує на нерви і лікарі післали її на море лічнтись купанням, а вона взяла мене й сестру з собою, сказала Саня; папа прийїде до нас через тижнів два і буде навідуватись до нас, бо йому не можна кидати служби в канцелярії.

— Тобі, Саню, требаб таких ліків, щоб ти стала не така весела, обїзвалась Мурашкова.

— Ось потрївай! Як почну купатись, то мабуть загублю в морі половину веселости, бо од морської води в початку чоловік став слабоспльним, сказала Саня; тоді понадуваємо ся та й будемо мовчки дивитись одна на другу, сказала Саня.

— Лучче не надувайтесь — веселість вам більше пристає до лица, сказав Комашко. Чи довго будете купатись в поезії, як ви казали, чи... тоб-то в морі?

— В поезії готова цілий вік, а в морі, мабуть до самої осінної поезії, сказала Саня.

— Ти сама уся поезія, і поезія розумна, висока, як поезія Шіллера, подумав Комашко, і насилу, насилу здержав здихання в грудях. Чи для мене ти свїтити-

меш, чи моє життя звеселиш своєю поезією, чи може на іншого спаде твій сьвіт?...

Комашко задумався і мовчки милувався веселими Саніними очима; ловив своїми очима кожний її рух, ловив кожне її веселе слово. Усе, що вона говорила, здавалось йому сто раз цікавішим і веселішим, і розумнішим. Він слухав її розмову і не міг наслухатись, неначе слухав якісь мелодії, гучні, веселі, чаруючі, що ніби сипались перлами, як радісні мелодії Моцарта.

— В якому ж місці ви думаєте купатись? спитав у Сані Комашко.

— На Великому Фонтані. Ми найняли квартиру в монастирській гостинниці, недалечко од моря, коло самого монастиря, сказала Саня.

— А ви самі прїїхали? спитав Мавродін в Мурашкової.

— Сама. Моя мати недужа. Я з Санею буду жити на Великому Фонтані, в тій самій гостинниці, обізвалась Мурашкова.

— А ми купаемось в самій Одесі, обізвався Комашко до Сані.

Ще віколи Саня не здавалась йому такою гарною, як в цей вечір. В легонькому сіренькому убранні, в солом'янім капелюсі з ясно синіми незабудьками, з голубою стяжкою на одному плечі, вона вся ніби сіяла і звеселяла Комашку, як теплий промінь весняного сонця. Ясно-синій цвіт дуже приставав до її лица.

Комашко примітив, що Саня зраділа, побачивши його. Вона говорила до його привітно, сьміялась, жартувала. Саня справді скучила за ним. І їй подобалась його широка просьвіта, сьвіжі погляди та пересьвідчення. Вона любила говорити з ним, слухати його цікаву роз-

мову, але до того часу... щиро любила тільки його душу й розум. Подобались їй тільки жваві великі розумні карі очі та струнка рівна фігура.

Пішла звичайно розмова про одеських та кишиневських знаємих. Усі були вільні од роботи, всі виїхали відпочивати та забавляться, усі були молоді, через те й щасливі, бо молодість, сама по-собі вже, щастя і радість, яких вже не зазнає дорослий, мужний чоловічий зріст, — або недужа старість.

На бульвар налінула публіка, неначе полились хвилі. Народа набилось так багато, що на бульварі ледві можна було протовпитись. Прислуга в кофені бігала, як несамовита; в її руках ніби літали стакани з чаєм та кавою, з кружками пива, з тарілками мороженого.

Вечір догоряв. Залив став темно-рожевий. Духота спадала. З моря потяг свіжий, тихий вітерець, неначе махнув тихо крилом і приніс з собою свіжість, морську вохкість, і вплив в потомлених, ніби повялих од спеки людей, силу, свіжість. Стало легше дихати; усі поведілись.

Між столами з'явився Аристід Целаброс: він углядів здалека Мурашкову і своїх кишиневських знаємих.

Целаброс приступив до стола і привитався з паннами та з паничами. Мурашкова подала йому руку і вся ніби іздрігнулась. Червона стяжка на її грудях задрожала, вона спанула. На щоках й висках виступив густий румянець. Целаброс сів проти неї, глянув її просто в вічі і осміхнувся. З під його макових уст блиснули два рядки білих, рівних, міцних зубів. Очі стали ласкаві, солодкі, і його саме лице стало якесь солодке.

Мурашкова глянула на його очі, на повні губи, і в неї очі заграли, сипнули іскорками; вохкість заблещала на їх, і сльози, як роса, виступили з очей. Вона

закрила їх рожевими віками, щоб не виявити перед людьми тревоги свого серця, котре так раптово і несподівано заговорило в неї через її видаючі очі. Щоб трохи притайітись од людських цікавих очей, Мурашкова нахилилась над стаканом і почала пити чай, втираючи частенько червоні гарні уста хусточкою. Поміж її бровами згорнулась складочка; вона перемогла свою тревогу.

— Яким способом Целаброс довідав ся, що я поїхала до Одеси? Я йому про свій замір нічого не говорила, зумисне не говорила; я виїхала нічним поїздом, крадькома, щоб він про те не знав. Я боялась свого палкого серця; боялась гарячого кохання Целаброса, як бурі, боялась зійти ся з ним на самоті, в чужому городі, між чужими людьми... Вона думала і тревожилась за себе, за його, за свою репутацію. Краска сплила з її лица; воно стало матово біле, як іглазурована порцеляна. Целаброс вислідив, як вона виїхала до Одеси і собі рушив слідком за нею.

— Ваша мама звеліла передати вам поклів, промовив Целаброс, дивлячись солодкими очима в очі Мурашкової.

— Спасибі вам. Чи мама здорова? спитала вона.

— Здорова, сказав Аристід. Чи довго будете жити в Одесі? Де ви знайшли собі квартиру?

— Як довго будемо жити в Одесі, я й сама ще не знаю. Буде тепла вода в морі, будемо купатись, а як захолодіє вода на довгий час, то й вернусь до дому, сказала Мурашкова. Про свою квартиру вона зумисне не сказала.

Розмова між ними урвалась, як півтка, несподівано перетнута ножем. Усі замовкли. Целаброс не зводив очей з лица Мурашкової. Їму було добре мовчати і дивитись, дивитись на її очі, на її уста. Мурашкова спу-

стила очі; вона ніби боялась глянути на його. Якесь важке передчуття стревожило її душу.

Тим часом знакомі панців та паннів, взглядивши їх за столом, почали сходитись до стола. Прийшов Фесенко, молодий учитель одної одеської гімназії, високий, плечистий, гарний з лиця. Убраний в літній костюм з шовкової біло-жовтової чесучі, з дорогою елегантною палочкою в руках, в цвікері в золотих обвідках, він виступав кавалером, джентільменом. Він скинув циліндер, зручно зняв цвікер і зробив сальвові уклони дамам. При поклоні граціозному він схилив свою чорноволосу голову трохи на бік і подавав усім руки, якимсь по паняньськи. Ціх манер він набрався в сальонах одеських купців, де бував в гостях. Син простого одеського міщанина, він ліз в пани з усієї сили, перся між аристократів, шукав з багатирями знаємості і знаходив її.. через своїх учеників. Щоб запобігти ласки в одеських аристократів, він писав частенько до батьків, як вчать ся їх діти, ходив сам в багаті доми, ніби то щоб подати звістку про дітей. Знаємість помаленьку стверджувалась. Деякі купці просили його заходити до їх в гості. І Фесенко втербився в їх доми. Фесенкова голова була вольна од усяких ідей, окрім тих, які панували в вищих сферах. Він підладжував ся під погляди тих сфер, бо був карієрович; серйозних наукових книжок ніколи в руки не брав. Коли траплялось йому сказати яку нібудь українську приказку, то він вимовляв її на великоруський лад, як деякі наші трошки просвічені панни, котрі хотять показати, що вони вже зовсім спаніля, і не можуть вимовити по українськи навіть і одного словця.

На горячому півдні ніхто не носить рукавичок, бо вони од поту на руках зараз стають мокрі. Фесенко но-

сив рукавички ясно бузкового цвіта. На долонях, на кінцях пальців в его виступили мокрі плями.

Фесенкові не було де сісти. Він став за стільцем Сані Навроцької і почав говорити її солоденькі комплементи. Навроцька обзивалась до його знехотя, неначе одбувала павщину. Комашко іронічно осьміхався і тільки переглядав ся своїми карими ясними очима з Навроцькою.

Небо над морем ледві жевріло. Почало темніти. На бульварі засьвітлили газові ріжки. Сьвіт залив бульвар, кофеню, сходи. Публики набралось сила. Коло самвх сходів в деревяному кіоску заграла військова музика. Маси людей ніби стрепенулись. Розмова стала голоснійша й чуттійша, ніби десь загув рій в улику, строжений людською рукою. Уся публика повеселійшала. На пляцу коло музики стовпився народ, як на ярмарку. По алеї сунулась така густа маса народа, що й протовпитись було трудно. Бульвар для гуляння за малий на Одесу.

Довгими рядами товпились без смаку убрані смугляві дами, гостроносі, з східними грубоватими пружками лиця. Подекуди рябіли ясні костюми українські, мішані з полосатими, мордовськими та болгарськими. На заливі, в закутку коло берега, ще лисвіло рожевим сьвітом широке плесо. Море було вже чорне. Воно ніби дрімало, засипляло. В обох портах заблищало на пароходах сьвітло. Залив став ніби вкритий здоровими зорями. Далеко, далеко на ріжку моря, в карантинній пристани, тихо повертався ліхтар на маяку, кидаючи на море, на порти, то ясно-червоний, то зелений, то синій, то жовтий сьвіт.

Внизу за парапетом бульвара, з садку, що розрісся по терасі, заблищали газові ріжки. Вгорі на бульварі, вназу в садку, в портах і далеко на морі скрізь лився масами сьвіт, перемагаючи догаряюче червоне небо. На

дворі стало свіжіше. З моря потягло тонкими пахощами морської води, потяг частий свіжий морський воздух. Скрізь світ, блиск, шум, гам, гармідер, веселість. Гук музики зверху на бульварі перебивав гук музики внизу, коло літнього театра. Все це ворушило нерви. Люде забували тревогу дня, клопоти життя. Наші знаємі панни та паничі довго сиділи і балакали. Усім було весело. В очах у всіх світилась радість; то був час спокою, одпочинку.

Між столами з'явилась здорова великанська фігура і простувала до того стола, де сиділи панни та паничі: то був знакомий і сусіда Комашка та Мавродіна Сергій Степанович Бородавкин. Бородавкин був син багатого катеринославського поміщика, потомка одного з тих московських панів, котрі забрали собі давні запорожські степи. Його батько був страховищем, катом для крепаків, для жінки, для сина, для дочки. Село й його сім'я тільки тоді оживали, як він виїздив на кілька неділей в Нікополь або в Одесу. Погонич вертаючись з порожнім екіпажем, прийїхавши на гору, під котрою стояло село, ставав на козлі, махав шапкою, махав батоном і кричав на все село: нема пана! нема пана! Сі слова долітали до панського дома, розносились блискавкою по селу. Сім'я Бородавкина вибігала з покоїв, раділа; все село хрестилось на radoщах... воно тільки жило й дихало, як пана не було дома...

Старий Бородавкин держав в руках село і сім'ю, як в залізних киятах з гострими пазурами. Жінка його рано вмерла з горя. Дочка Христина втікла в ночи через вікно і потайно повінчалась з сусідним поміщиком Милашкевичом. Синови не давав батько і зайвої копійки в руки. Молодий Сергій Бородавкин був вже рік в університеті, як помер його батько. Його широка натура,

викохана в широких стінах, випостившись за живота батька, дала собі волю після його смерті, тільки на інчий лад. Сертій, допавшись до батькового добра, програв, промайнував свою землю, усе своє добро, програв останні четверо коней з каретою, кинув університет, женився з простенькою міщанською дівчиною в Одесі і вагулявшись до волі, вкінці усього мусів йти на службу в залізнодорожню контору.

— Чого це ви так пізно вийшли гуляти? спитав в Бородавкіна Комашко.

— Скуповував харч для сім'ї. Ми вже знайшли квартиру на Великому Фонтані, над самим морем будемо купатись. А це мене жінка послала закупити провізії, сказав Бородавкіна.

Бородавкіна вже три дні скуповував провізію, а жінка й діти сиділи над морем без чаю, цукру та без грошей. Бородавкіна гуляв собі в Одесі і навіть забув про сімю.

— А чи чули, які скандали трапились у нас в Кишиневі? сказав несподівано і одрубчато Бородавкіна.

— А що? крикнули усі в один голос.

— Офіцери в клубі побили поміщика Лупурелло.

— Яким способом? спитали усі.

— Грали вони в карти та пили до півночі в саду, а потім полаялись. Лупурелло вхопив пляшку, кинув на офіцера. Пляшка полетіла на сусідній стіл і впада перед Карланджі, перед самісіньким його носом. Офіцер кинув на Лупурелло паляницю; паляниця вдарила в голову якусь даму; Лупурелло вдарив офіцера паляницею. Тоді всі офіцери кинулись на Лупурелло, побили його, а далі перекинули через стіну на улицу.

— Хиба ви, були оце в Кишиневі? спитав Комашко.

— Ні, каже Бородавкіна.

— Може це в газетах написано? спитав Комашко.

— Ні. Я чув оце тільки що на вокзалі*), сказав Бородавкин.

— Хіба ви хотіли їхати в Кишинев? спитали его.

— Та ні! я проводив на вокзал одного нашого Кишиневця. Та там в Кишиневі вийшла ще й друга історія. Поруновський хотів стрелятись за свою жінку з Ловеласом Мочу. А знаєте, який вийшов між ними дуель? Вони кинули жеребки, кому зістатись в Кишиневі, а кому виїхати на п'ять літ з Кишинева. Ловеласові Мочу випало виїхати, і він виїхав.

— А щож на те жінка? спитали в Бородавкіна.

— Жінці байдуже; вона любила їх обох однаково, молів Бородавкин.

Всі кругом стола зареготались. Засьміялись і коло столів близьких од нас, бо й там чули оповідання Бородавкіна. В Кишиневі на сто тисяч народа нема ні одної газети. Бородавкин був тою місцевою газетою. Він скрізь бував, скрізь нишпорив; знав, де хто бував, що робить, хто з ким змагаєть ся, хто з ким лаєть ся, хто з ким кохаєть ся. Его се все страшно інтересувало. Коли він подавав ці новинки, его вишуті сірі великі очі аж грали.

— А знаєте що, панове? Підемо завтра на Малий-Фонтан всі гуртом. Я вже давно там був. Походимо, погуляємо, посьвідаємо та й до дому на обід вернемось, крикнув Бородавкин, махнувши своєю довгою важкою рукою. Его блідо-жовте лице засьвітилось.

— Може і в карти там пограємо? сказав іронічно Комашко.

— То й пограємо. Воно, бачите, над морем, може

*) На двірці залізниці. — Ред.

буде смачнійше. Знаєте природа... море... свіжий воздух, поезія, взяв-би его дідько! сказав Бородавкин.

Его гадка усім сподобалась. Усі приїхали до Одеси, щоб побавитись.

— То й поїдемо! гукнули всі, навіть панни.

— Збірний пункт буде коло собора, на сквері. Завтра в десятій годині сядемо на трамвай та й махнемо, сказав Бородавкин.

— То й махнемо. А ви поїдете? спитав Комашко в Сані Навроцької. — Поїду; чом-же не поїхати? сказала вона, як ви поїдете тільки з своїм кружком; я не люблю, як наїде багато людей, та ще незнавмих.

— Усі, усі, скільки нас тут є, а чужих нікого не буде! крикнув Бородавкин. Усі свої і нікого чужого — ані одного чоловіка.

— Та не кричіть так дуже, та не махайте руками, бо вашу фігуру видно на весь бульвар, сказав до него Комашко.

— Так завтра в десятій годині? знов крикнув Бородавкин, прощаючись і подаючи всім руки; я дам не силу, бо присилувати когось забавляється трудно... Але сподіваюсь побачити там і вас, дами!

— Добре, добре, сказали панни. Бородавкин цотяг ся поміж стільцями, ледві несучи свої важкі широкі плечі та здорову голову в соломяному широкому брвлі.

Несподівано схопив ся з моря вітер. Засипляюче море неначе зітхнуло і дихнуло міцними грудьми на берег. Вітер дмухнув на бульвар. Широкі полотнища парусини загойдались над столами та головами публіки. Парусина бахкала, рвалась, гойдалась, неначе хотіла зірватися з шнурків. Акації зашелестіли, газові ріжки замивгали. Стрічки на дамах заметлялись. Подекуди позлітали брїлі з голов і впади на публіку. Публіка завору-

шила і почала розходитись. І знов вітер несподівано упав так раптово, як і схопив ся, неначе море позіхнуло раз, другий з просоння та й знов заснуло.

Саня Навроцька та Надежда Мурашкова піднялись з стільців. Кавалери повставали сьлідком за ними і провели їх до гостинниці.

Другого дня була неділя. Ранок був погодний, ясный, та горячий. Чималий сквер коло одеського собора аж лиснів, зелений та сьвіжий, политий водою, залитий горячим сьвітом сонця. Алеї з акацій кругом сквера, купи кущів на зеленій сьвіжій траві, кльомби широколистих квіток — все ніби мліло в ясному горячому сьвіті. Фонтана коло самого собора бризкала разками дрібних крапель. Краплі блищали на сонци, неначе розсипані діаманти. Люде вешталась на сквері. Усе було залите сьвітом. Скрізь був рух, скрізь кипіло життя великого міста. Була вже десята година.

Віктор Комашко перший прийшов на сквер і сів на лавці в тіни густого чинара.*) Він зумисне поспішав прийти поперед усіх: в него була думка стрінутися Саню і поговорити з нею на самоті. Комашко обвів очима всі доріжки на сквері, по котрих ворушились, неначе в хрещика, грали люде. Сані нігде не було видно. Перед очима в Комашка стелила ся широка, перша в Одесі, Дерібвенська уліця, обсаджена рядами акацій. Вона йшла до моря, западала в долині, і через ту уліцю, як через ворота, було видно в перспективі широкий простір: гору Лянжерон над морем, а коло гори сине широке море, закутане в білий, легенький, прозорий туман. Комашко задумав ся, втопив очі в сязу мглу на морі, де блищали золоті скалки на воді, де білили вітрила кора-

*) орієнтальна плятана. — *Ред.*

блів. Він неначе бачив в тій срібній мглі, в тому ворушливому жвавому мареві, жваву Саню, бачив її сині очі, ясні кучері, обвиті голубими незабудьками. Вона ніби літала перед ним в тій поетичній далечі, як маленький херувим.

Легенька, м'ягка рука тихо впала на плече Комашка. Він увесь кинув ся, як кидають ся дуже нервові люде. Перед ним стояв Мавродін, знявши солом'яний бриль і обтираючи піт з лоба та пригладжуючи гладенько причесані виски, ще мокрі після купання.

— Чого це ви задумались? тихо спитав Мавродін.

— Хйба ви не знаєте, про що я думав, обізвав ся Комашко; хочу не думати про неї, і все таки думаю: вона ніколи не сходить з моєї мисли; неначе якісь чари наслано на мене.

— Нема? сказав Мавродін.

— Нема! Жду, жду, не дїждусь. Може вона передумала і не поїде з нами на Малий-Фонтан, промовив Комашко.

— Шкода буде, сказав Мавродін і сів на лавці поруч з Комашком. А вжеб і час їхати, поки не вдарила спека, сказав Мавродін трохи перегадом.

Тим часом кругом сквера між акаціями замигав білий круглий бриль Аристїда Целаброса. Бриль то потопав за кущами кущів, то виривав між акаціями. Довга біла стяжка, обвита кругом бриля, спускалась кінцями по плечах і гойдалась від швидкої ходи. Целаброс ходив по алеях і кидав остроми очима по доріжках сквера, швидко повертаючи свою кучеряву голову на всі боки. Він виглядав Мурашкову. Мурашкова з'явилась на кінці алеї. Целаброс побіг до неї на зустріч. Він взяв її за руку і так міцно здавив, що вона ледві вдержала крик. Мурашкова почула, що єго рука була горяча, як розпе-

чена в огни і дріжала. Целаброс був палкий, як пришок, горячий як тропічне сонце.

— Чого ви прїїхали в Одесу? спитала вона у него трохи сердито.

— Щоб подивитись на вас. Я день не бачив вас в Кишиневі і трохи не вмер, промовив Целаброс, дивлячись на Надежду Мурашкову палкими очима.

— Вертайте зараз до дому! сказала Мурашкова спокійно, але твердо.

— Не вернусь; буду тивятись по Одесі, доки ви тут будете, сказав Целаброс, дивлячись на Мурашкову палкими очима; я умру, як вас довго не бачитиму.

Мурашкова трохи стревожилась од тих горячих слів, в котрих тхнуло невдержаним полум'ям страсти палкого серця.

— Бодай не ходить за мною сьлідком. Люде почнуть примічати — мене ославлять, тихо обізвалась Мурашкова, і не пішла, а побігла на одкриту доріжку сквера.

Аристід погнав ся за нею сьлідком, дігнав і вхопив її за руку; его рука дріжала, неначе в пропасниці.

— Буду ходити за вами, буду ловити ваші сьліди, бо згорю од кохання, як не бачитиму ваших чорних очей, тихо сказав Целаброс; де будете ви, там буду й я!

— Пустіть мене! Не мучте мене! Я в Одесі не сама, а з знаємими, без матери, сказала Мурашкова.

— На що вам мати? Ви людина самостійна. Ви вже не дитина, сказав Аристід, і в его словах почув ся голос деспота; покиньте ці дитячі погляди. Ви маєте право жити по своїй волі. Ви самостійна людина, хоч ви й панна, сказав Аристід.

— Але я все таки жєнщина. Моя репутація.

— Пљюньте на ту репутацію! Ви людина сучасна,

ліберальна. Киньте старі забобони, хоч годину поговоріть зо мною, хоч одну хвилинку! благав Целаброс і його очі стали тихі, м'яккі, солодкі, як у дитини.

— Не можу, не можу, тихо говорила Мурашкова.

— Киньмо оцю гулянку, ходім над море, будемо гуляти вдвох над морем, напемось щастя, кохання, з морським вітром; наймемо човен, сядемо й попливемо далеко-далеко од людей на море! Упемось поезією моря, поезією серця — на самоті в тиші, поезією без слів, як пісня без слів, благав Целаброс.

— Це...! Он наші знаємі, сказала тихо Мурашкова і пішла до тої лавки, де сидів Комашко з Мавродіном. Целаброс зостав ся сам.

Незабаром на сквері з'за групи зелених кущів з'явилась висока фігура Сергія Бородавкіна. Рядом з ним йшла його сестра, Христина Степанова Милашкевичова, така висока, як і її брат, повна, огрядна з довгообразим рум'яним лицем. Здавалось, ніби два монументи зійшли з педесталю і гуляли по сквері. Рядом з ними йшли чотири немолоді брюнети. Бородавкин таки не втерпів: накликав на гулянку цілу свою дружню компанію залізно-дорожніх урядників. На урядниках були багаті убори, на пальцях блищали золоті перстені з брилянтами. І Бородавкин і його товариші були бліді, заспані. По їх сонних очах було знати, що вони цілу ніченьку пили, гуляли та в карти грали. Бородавкин з сестрою прийшли на збірне місце і поздоровкались з усіма. Брат ніс в руці кошик накритий хусткою, сестра держала в руці чималий узіл завинутий в папір.

— А от і ми! та ще й не з порожніми руками! весело промовив Бородавкин.

— Що це таке у руках в вас? спитав Мавродін в Бородавкіна, лапаючи рукою кошик.

— Фляшечки з пивом та з вином, одказав Бородавкин; а ви думали, я прийду з порожніми руками, як ви?

— Бач, які звичайні кавалери! Самі ідуть гуляти, а мене й не попросили. Хіба-ж я не дама та ще й не молода! Не забувайте, що я удовиця, та ще й непогана, весело защебетала Христинна Степановна.

— Знаємо, знаємо, і не забуваємо, обізвав ся Комашко.

Христина Степановна вже давненько стала удовою. Вона втікла од свого навіженого батька вікном у ночі, й тихенько звінчалась з сусідкою, дідичом Милашкевичом. Через годів десять вона зосталась удовою, сама хозяйствувала, доки її не обридло. Не маючи дітей, вона продала землю, поклала гроші в банк і жила собі, як вольна птиця, зимою в Одесі або в Києві, або в брата, котрого вона дуже любила, літом вона як степова птиця переїжджала із села в село, до своїх родичок. Її всі любили за веселий добрий характер, за жарти. Вона вміла дуже добре грати на фортеп'яні, співала не погано, любила театр, мала поетичну душу, але була безробітна людина, і не мала жадної солідної ідеї в голові. З знакомими кавалерами жартувала, зачіпала їх, смикала, торгала і навіть трохи не боролась з ними. Дами скося поглядали на неї через те, що вона любила пустувати, але любили її і приймали в свою компанію. Вона сама себе звала здичілою степовою інституткою. І кошик з пляшками і закуски вона купила за свої гроші.

— Чого-ж це вас так мало? спитала Христина в Комашка; я на тому Фонтані умру з нудьги з самими вами, сказала Христина; де-ж ваші панни?

— Ще не прийшли, а може й не придуть, обізвав ся Комашко, і з тими словами похилив голову. Він не чув, як щебетала Христинна, він веначе бачив свою до-

рогу Саню в кишиневському саду весною, в густій алеї з акацій саме в цвіт, де він її побачив вперше.

От Саня сидить в саду рядом з Мурашковою в білому убранні, гарна і ясна як весна. Через зелений лист акацій, через білий пахучий цвіт ллється сонце і падає золотими плямами на її русу голову, обсищує її всю зеленуватим сіявом. Вона сидить, як Дніпрова русалка рядом з чорнявою грецькою наядою, неначе тоне в зеленому світі і манить до себе його душу тихими голубими очима та ясними кучерями. Комашко в задумі несподівано почув голос Сані. Він підвів очі. Саня стояла в зеленуватому світі в тіні акацій та чинар і привітно кивнула до него головою. Він схопився з місця попросив її сісти на своєму місці. Саня пурхнула, як пташка, і сіла на лавці.

— Спасибі вам, Віктор Титовичу! сказала вона, осьміхнувшись.

— Я бояв ся, що ви не поїдете з нами на гулянку, свазав Комашко, і його веселі карі очі неначе засьміялись до Сані. Її очі, неначе електрична сила, вплили в його душу веселість.

І далеке сизе море, і синє небо, і зелений сад, і бризки фонтана: все ніби ожило і засьміялось до него. Хрестина стояла за ним, і підморгнула до Сані. Саня осьміхнулась.

Всі посідали на довгих лавках і балакали. Всі ждали, поки прибуде трамвай. Коли це на алеї неначе намалювалась висока постать Целаброса. Він вже трохи одійшов: палке серце заспокоїлось. Він ішов солідно, немов з великою повагою до себе ніс на собі свою чорну підстрижену бороду, свою кучеряву голову та широку білу стяжку на брілі. Піддивраючись солідно парасою, неначе жрець костуром, він йшов поважною ходою

жреця або древного філософа, соваючи ногами. Уклонившись, він подав руки паннам, ледві глянувши на Мурашкову, неначе вперве її бачив. Одначе его прибрана повага швидко щезла з его лица. Він дрібно та швидко заговорив з паннами:

— Добридень вам, синя стяжка! крикнув він до Сані. Ого! тут є і червона стяжка! сказав він до Мурашкової.

— Є і синя, є і червона стяжка, є навіть дама без стяжки, весело сказала Христинна. А які стяжки ви більше любите, чи сині, чи червоні?

— Не вгадаєте мого смаку, сказав Целаброс, скося глянувши на червону стяжку на плечі в Мурашкової.

— Ого-го! та ви такі вередливі! сказала Христинна.

— Що це ви звете нас стяжками? Хиба в нас нема ймення? сказала до Целаброса Саня.

— Є і ймення, є! Хто-ж про це не знає?! Вас так-ж якийсь ніч хрестив, сказав Целаброс.

Саня не любила Целаброса за те, що він був трохи неделікатний в словах і говорив часто протинне паннам. Різкий на язик, грубоватий, як усі сини півдня, Целаброс часом грубо різав правду в вічч не одним панам.

— А що, поїдете на Малій-Фонтан на гулянку? Поїду і я з вами, коли мене не проженете, промовив Целаброс. Ви мене не проженете? спитав він обертаючись до паннів.

— Ні, не проженемо: ми не вдали ся в вас і людей не розгонимо комплентами, так само різко дала здачі Саня.

Чорні брови Целаброса на одну мить зійшли ся і знов розійшли ся. Він втяг верхню губу і прищикнув її зубами.

— Не думав я, що маю вдачу розгоняти панів... сказав він низьким голосом.

— А от удовиць, то ви й не розженете! Удовиці невеликі страхополохи і вас не злякались, весело обізвалась Христина.

— Що це в вас за штучка в руках? спитав Целаброс в Христини і нецеремонно ляпнув пальцями по тій штучці.

— Ат, не скажу: нехай кортить. Довідаєтесь на Фонтані, сказала Христина.

— Та й ви не з порожніми руками! сказав Целаброс, обертаючись до Бородавкіна.

— А вже-ж не з порожніми. Запас біди не чинить. Я люблю поезію, але не забуваю й прози, сказав Бородавкін.

— І добре робите, бо зібрались все поети та поетки, що про ту прозу не дуже дбають, промовив Целаброс.

— Поети — цеб то ви, це я знаю; а поеток між нами нема; ми люде позитивні, защебетала Саня.

Целаброс загарбав собі той комплемент і знов навів на себе поважну міну. Окрім кореспонденцій в газети він писав і вірші, і сказавши щирю правду, вірші погані; їх не хотів печатати ні один редактор газет.

Тимчасом в перспективі улиці сунувся вагон трамваю. Всі встали з лавок і рушили з місця. Вагон став коло алеї. Уся компанія кинулась в вагон. Панни сіли вкупі на одній лавці, паничі зараз за ними.

— Фесенко не прийшов і добре зробив, сказав тихенько Комашко до Мавродіна.

— І добре зробив, ще тихше обізвався Мавродін.

Вагон посувався між густими акаціями, котрими обсажені одеські улицы, і незабаром доїхав до стації

за городом, де перепрягають коні. Вся компанія розсипалась попід акаціями, ховаючись в тінь від горячого сонця. Тільки що перепрягли коні і всі почали сідати, як до самого вагона прилетів фаєтон, запряжений парюю басквих коней. З фаєтона проворно вискочив Фесенко, убраний як до вінця. Сьвіжий костюм з шовкової жовтоватої чесучі аж лиснів на сонці. Високий циліндер на голові блищав; на пальцях блищав золотий перстень з брилянтом, через плече було перекинута пальто з шовковою квітчастою підкладкою на іспанський лад, з широкими та білими полосами. Фесенко аж сіяв, вичищений, вимптий, рум'яний, з закрученими кучерями на висках, з нафарбованими усиками та граціозною іспанкою на підборідю. Він причепурився так для Саві — Савя йому сподобалась... Поруч з ним сидів Мокрієвський. Цего флегматичного Мокрієвського Фесенко скрізь тягав за собою, як дурень ступу, для компанії. Фесенко скочив з фаєтона, зробив граціозний не поклін, а якийсь реверанс усій компанії, знявши циліндер і кланяючись головою трохи на бік. Поклін ввійшов не до паннів, а до коней. Чорний шнурочок від цвікера граціозно загойдався на шовковій камізольці. Він вскочив в вагон і на лету похопливо сунув руку панничам. Комашко та Мавродін з неохотою подали йому руку; вони не любили єго.

— А бодай йому трясця та різачка! приїхав таки! сказав Мавродін нишком до Комашка.

Вагон тихо покотився по дорозі, сьвіжо политій водою. По обидва боки дороги мигали дачі, що тонули в садах з акацій та абрикозів. Поїзд їхав неначе лісом, між двома зеленими стінами. Між акаціями подекуди виглядали білі стіни дач одеських банкерів та аристократів, гарні як цяцька, з легенькими портиками, з ко-

льонами, обплітаними диким виноградом. Перед дачами, в двориках, зеленіли просторі квітники.

На зеленому сьвіжому газоні*) темніли розкидані, неначе ялинки, темно-зелені кущі туй, горіли як шар, кльомби квіток, кущі рож-центифолій. На мармурових стовпчиках стояли серед газона вазони з старими кучерявими столітниками. З тих газонів та кльомбів, з тих розкішних зелених закуточків віяло прохолодою, спокоем, розкішшю. Далі дорога стала ще веселійша: сади стали густійші; за садами зеленіли виноградники. З'за акацій виглядали легенькі башти, сіренькі, гарненькі бані тих дач, що стояли на горах над самим морем. Скрізь мигали чисті квітники, веселі віконця, гарні портики. Три верстви веселої дороги минули так швидко, що молода компанія й не чула ся.

Трамвай спинив ся коло самого спуска до моря. Коло моря в тому місці розступили ся гори і між двома горами, як через ворота, несподівано засиніло широке темне море, заливаючи половину горизонту. Вкрите маленькими хвильками, як хмарками, воно ніби дріжало, ворухилось, пульсовало, як здорове живе людське тіло, наливе кровю.

З моря потягло тихим, вогким, здоровим вітерцем. Пахнуло таким чистим, легким повітрям, неначе воно спало десь з високих гір, з високости чистого неба. Уся компанія втомлена духотою, неначе ожила, заворушилась, повеселішала. І широке море, і простір без кінця і морське повітря розрушує душу, веселить серце. Поезією повіває з того широкого морського простору; серце оживає, пісня йде на душу, мрії підвішають ся роєм, линууть далеко-далеко, в інчий ідеальний сьвіт, думи ста-

*) властиво мурава, звичайно однакось означає цвѣтний рондъ. — Ред.

ють ясні, як кришталь, слова ллють ся вольно, як морські легкі хвилі. Скільки високих дум, скільки високих поем навіяло ти, сине море, на гнівів людскости!

Доріжка до моря вила ся круто вниз по кам'яних нешироких сходах. Саня як легонька ластівка, поперед усіх пурхнула вниз по сходах. За нею пішла поважно Мурашкова. Ще вся компанія тихо ворушилась по сходах, а Саня вже збігла вниз, побігла до старих широких берестів і сіла на лавці.

Поруч з нею сіла Мурашкова. Усі сьлідком за паннами посідали рядами на довгих лавках. Усіх манила до себе тїнь під густими гиястими берестами після духоти та спеки в дорозі. Місце було чудове. Закуточок був поетичний. Проти берестів стояли скелі як стїни, а з середини скелі, з темної печери дзюрчала цівкою холодна вода і падала в кам'яний басен. Це був той єдиний фонтан, од котрого прозвали усю місцину Малім-Фонтаном. Перед скелею лисїло чисте просторне місце, обсипане жорствю*) жовтої фарби. Кругом росли старі берести, кидаючи од себе густу тїнь. Далі за берестами на терасі, що йшла над самий скелистий беріг моря, стояла стара низька гостинниця, закрита кущами. Через гильки берестів синїло море, блищала широка тераса над морем, заставлена столами та стільцями в тїни подекуди розкиданих старих акацій та берестів.

Весела компанія, сївши по лавках, одпочивала після спеки в дорозі. Милашкевичова розчервонїлась і обмахувала лице хусточкою. Паничі поздїймали брилі. Фесенко обтер хусточкою лоб та повні червоні щоки. Тягло з моря сьвіжим вогким вітерцем, погожим як весна. Почулась морська вогкість; було чуť морський со-

*) п'єсковата земля. — Ред.

ловуватий воздух з легким духом йода од морських рослини. На широкій терасі ніби віяло весною, пахло маєм. Воздух вливав в груди свіжість, бадьорив кров, нерви, душу.

Всі були веселі; всім хотілось говорити. Панни зашебетали поміж собою, як ластівки весною, вернувшись з далеких горячих країв в пахучий весною край.

Бородавкин несподівано встав з місця, витяг з кишені колоду карт і підніс своїм приятелям, урядникам, промовляючи до них: — А що, панове, не будемо гаяти дорогого часу. Ходім долі на терасу та сядемо десь далеко під тінню густих дерев, підобгавши по турецькі ноги, та оддамося поезії...

— Невже ви приїхали над море, щоб підобгати ноги на землі та грати в карти? крикнув Фесенко. А поезія, а море?!

— Нехай вам поезія та море! Це ваше діло, а оце наше, сказав Бородавкин і роздав по карті своїм товаришам. Вони забрали по карті і потягли ся в куці за Бородавкином, котрий поволік з собою здоровий кошик з пляшками та харчами.

— Як схочете їсти та пити, то просимо під тінь дерев, промовив Бородавкин, оглядаючись до компанії.

Усі засміялись. Фесенко зареготав ся обертаючись до Сані Навроцької і промовляючи: — Ой проза, проза! Що ви на се скажете, Олександро Харитоновно?

— Нічого не скажу, обізвалась Саня. Що одному в життю проза, то другому здаєть ся високою поезією.

— А ви похвалите таку поезію в життю? спитав ся він в неї.

— Бог єго зна, що сказати вам на це, бо я не розумію цієї поезії; я в карти не граю.

— Ви любите квітки та музику? Я вгадую ваш смак, сказав він з осьміхом.

— Чом-же не любити квіток або музику, це не дивна річ. Міні здаєть ся, що й ви любите квітки та музику, сказала Саня осьміхаючись.

Фесенко вже давно задивляв ся на Санині голубі очі. На жінцину він дивив ся як на квітку, котрою можна погратись та й покинути. Розумна Саня своїм дівочим інстинктом зразу постерегла той звірячий огонь в хижих Фесенкових очах. Вона духом почула его плотні інстинкти, як уміють постерегати чесні панни з висшим ідеальним потягом з направою до життя висшого ідейного. Але були й панни, що не розуміли й не постерегали цього в Фесенкові і липли до него, як бджоли до меду.

Саня одвернула ся од Фесенка і заговорила з Мурашковою.

Розмова стала загальною. Більш за всіх кричав Целаброс, обертаючись з розмовою до Комашка. В той час Фесенко несподівано счез за кущами і перегода вийшов на терасу, несучи в руках два невеличкі букетики з рожцентифолій та білих лелій. Здавалось, ніби він витяг їх десь з моря або викопав з коліна. Він підступив по театральному до Навроцької і подав їй більший букет; другий букетик він подав Мурашкській певно для того тільки, щоб замаскувати свою хіть піддобритись до Навроцької. Він одступив ся на ступінь од паннів і став проти Навроцької в театральній позі. Комашко насупив брови. В очах Целаброса засьвітив ся дикий огонь: ему здалось, що Фесенко запобігає ласки в Мурашкової.

— А міні нема букета? обізвалась весела Христина Милашкевичова. Бачте які! про мене удову й забуваєте! Це добрі кавалери настали тепер на сьвіті.

Всі зареготались. Фесенко похилив голову, спустив очі, осьміхнув ся, ніби засоромив ся, як панна: чуєте мов, яка груба та проста ця степова дика дама.

Саня Навроцька через силу, знехотя простягла руку і взяла букет.

— Яку песу ви тепер вчите на фортепяні? спитав Фесенко в Навроцької.

— Сказалаб вам, та ей Богу забула. Я чимало пес граю, знехотя обізвалась Навроцька.

— Але в між ними одна, котру ви найбільше любите, сказав Фесенко, накручуючи на палець шнурочок од цвікера

— Гм... Не знаю, що й сказати вам. Я люблю веселу музку, але часом не граю інчих, окрім смутних пес, відповіла Навроцька.

Фесенко ставав в мальовничій позі, переступав з ноги на ногу, силкував ся бути граціозним в манерах, але часом незручавий мах рукою, або випнуте не в міру коліно видавало его міщанський рід і міщанські мавери.

— Що-ж ви тепер вишиваєте? Які взорці? спитав Фесенко.

Навроцька обидилась, що він завдавав її такі вікчемні питання, неначе він говорив з молоденькою вітрогонкою-гімназіясткою. Вона розсердилась.

— Я вічого не вишиваю. Я не люблю шити: це для мене нудна робота. Я люблю більше книжки, ніж голки та нитки. Буде вже з нас тих голок та ниток, сказала Навроцька і в її голосі задзвеніла легка роздратованість.

-- Ви встоюєте за право женщин? спитав в Навроцької Фесенко, щоб протягти розмову і заінтересовати Саню.

Навроцька розсердилась Вона була нервова й палка,

часто давала волю словам, не могла їх здержати і часом говорила дуже різким язиком, як люблять говорити сучасні розвинті панни, але вона швидко простигала і ніколи довго не сердилась, бо мала добре серце. Наглість і причепливість Фесенкова, легка неповага серйозности жінщин вразила її.

— Я встоюю за наші права, бо ви одняли у нас усяке право в життю. Ви загарбали собі все, що дає право на науку, на шматок хліба, що дає щастя і самостійність людям, а нам ви покинули голки та нитки, говорила Навроцька і в неї в очах виступили сльози. Вона підвелась, щоб встати і втікти. Мурашкова вдержала її за руку.

— Олександро Харитоновно! дайте собі спокій! Та вони більше люблять тютюн, карти та гарних паннів, сказала Христина повернувши розмову на сміх.

Всі засміялись. Саня Навроцька зареготалась крізь сльози. А Комашко глянув на неї пильно і йому здавалось, що блиснули дві зорі, і проміння їх заблищало в двох краплях роси. Він знав, що Навроцької не можна причарувати пустими словами та одними карими очима хоч-би й такого красуня, який був Фесенко.

— Одначе ви все таки згодитесь зо мною, що й ми годимо ся для чогось: хоч для того, щоб обороняти вітчину од ворогів та працювати для науки, несмислово сказав Фесенко до Сані.

— Війна діло нікому непотрібне, а працювати для науки і ми змоглиб, якби нас з давних давен пускали в університети, сказала Саня. Ми цікавіші од вас і не всі любимо тільки говорити про квітки та вишавання.

Од такого різкого слова всі замовкли, неначе води в рот набрали. Фесенко спустив очі і кокетливо схилив голову, як соромлива панна.

— Коли так, то нам зістало ся тільки зійти з сцени, сказав Фесенко і з тими словами театральню уступив ся і сів на лавці.

— Час-би вже і посьнідати, обізвав ся Фесенко. Буфет тут не поганий. Коли ваша ласка, я прошу вас на сьнідання, промовив він обертаючись до паннів. Панни подякували і не схотіли йти сьнідати. Фесенко мусів йти сьнідати сам.

Після єго відходу панни стали веселійші і заговорили між собою. Паничам стало якось вольнійше; вони не дуже йняли віри Фесенкові і з неохотою приймали єго до своєї компанії.

— А ви, Вікторе Титовичу, як думаете про наше жіноче питання? Чи правду я сказала, чи ні? несподівано спитала Саня в Комашка.

— Ваш погляд зовсім правдивий. Не кожна дівчина виходить заміж, не кожнаб і хотіла вийти заміж, якби мала право на службу в школах, в канцеляріях, обізвав ся Комашко.

— Правду ви кажете! Я думаю, що навіть заміжна жєнщина повинна мати таке право на свободу, як і чоловіки. Її воля скована якімись примітивними звичаями. Для нас часто становлять провиню те, що для мушци не єсть піяка провинна. Я веду жіноче питання ще й далі і потрібую і в державі такого права для жєнщин, яке мають мушцини.

— Ваша правда, сказав Комашко. І я стою поперед усього на тому, щоб жєнщина була гражданкою.

— Я і без того гражданка, бо лечу, куди схочу, обізвалась Христина Милашкевичова.

— Бо добрі крила маєте: одно лежить в державному банку, а друге в земельному, сказав Цєлаброс. Ви з такими крилами справді вольні, як птиця; тим-то

ви й козмополітка. За це я вас люблю. Для вас нема ні родини, ні народа, ні національності; ви нашого поля ягоди.

— А міні здаєть ся, що вольні крила — крилами, а все таки булоб лучше, якби крила держались народности й національности і не заносили вас дуже далеко од народа та рідного краю, обізвав ся Комашко і скося глянув на Саню. Саня переглянулась з Мурашковою.

— Це в наш огород, сказала вона і осьміхнулась.

— Так, бачте, прийшло ся до слова, сказав Комашко. Чоловік без національности, як дерево без кореня: воно зачучеріє тай засохне.

— Я поважаю ваш погляд, але знаю, що націоналізм часом провадить до темних прояв, до воєнщини, до бісмарковщини, сказала Саня.

— Як у кого. Не думайте, Олександро Хрионовно, що я встоюю за такий націоналізм. Наш український націоналізм — то свобода, прогрес, гуманність: це націоналізм новий, а не старий; він виступає з великою толерантною до інших народів та усякої віри, стає за маси, за народ. А щоб служити яким способом народови, треба промовляти до него его ж язиком, бо як-же він нас зрозуміє? — Ви стоїте за народ? спитав Комашко в Сані.

— За народ повинна стати... хоч я про це якось мало думала; але я встоюю і за вічні гуманні ідеї добра, правди, просвіти. Ці принципи вселюдські і всесвітні, крикнула Саня; тим то я й козмополітка.

— А вже-ж всесвітні. Їх зрозуміє кожний народ, обізвалась Мурашкова.

— Невже ви думаєте, що я держусь інших принципів, що я йду проти свободи, добра, чести, просвіти? сказав Комашко. В цих принципах і я козмополіт.

— Я вже доволі знаю вас і цього не думаю, але міні здаєть ся, що націоналізм — діло давне, старе, що через него виходить тільки колотнеча між народами й державами, крикнула Саня.

— Ні! Не через те. Націоналізм — то вічна форма, в котрій буде з'являть ся і рости людське життя на землі; це грядка, де сходять і ростуть самі високі космополітичні ідеї, але народи вже не змагають ся і не будуть змагатись через те, що вони інчої національності. Бють ся тепер не народи, а королі дипломати та генерали.

— Може й так, сказала Саня. Правда, що я демократка — мушу бути демократкою: це міні наказує серце й совість. Але ми, бачите, зросли в городі, не знаємо народа. І трудно любити те, чого не знаєм.

— Полюбіть принцип, полюбіть ідею. Майте віру в ту ідею, і ви її полюбите. Пішов за неї в огонь Галілеї. А чи він-же бачив, що земля крутить ся, а сонце стоїть? сказав Комашко.

— Гм... сказала Саня і задумалась.

— Я стою за космополітичні ідеї, сказав гордо Целаброс. Тільки вони достойні просвіченого чоловіка, а все інче то нікчемна річ.

— Не забувайте, що космополітизмом таки часто в нас прикриваєть ся лінивство та апатія, щоб викрутити ся од діла, од праці для свого краю. Знаємо ми такий космополітизм, що згорне руки тай сидить надувшись, як жаба в болоті, сказав Комашко. Обовязки космополітів, що до праці вселюдської, часто бувають дуже неясні, неомежовані.

Целаброс надув ся. Він і справді любив більше од усего язиком клецати про ліберальні космополітичні ідеї.

— Щож робити, щоб зробити яку небудь користь краєви і народови? спитала Саня.

— Робити так, як я зробив, обізвав ся Мавродін. Я по батькові Грек, по матері Українець. От я й пристав до місцевого українського народа, вивчив его язык, полюбив его поетичну вдачу і готовий служити ему. Наша інтелігенція в надморських наших гóродах, то якісь оази між українським народом, але не ті веселі оази Сагари, а лучше сказати — оази піску та каміння серед плодючої та родючої ниви. Інтелігенція з чужим для краю книжним мертвим языком, похожим на латину середних віків, непотрібна нікому в краю, окрім правительства, для обрусіння та усякої централізації.

Саня й Мурашкова замовкли й задумались. Тимчасом з'за кущів вийшов Фесенко, обтираючи хусточкою свої малинові лисніочі губи. Фесенко розчервонів ся. Він зняв цвікер. Круглі карі здорові очи блищали од доброї порції пива. Він був похожий на гарного тигра, що тільки що з'зів між кущами ситу козу, встав і облизував червоним язвком горячі губи, обмазані горячою кровію.

Усі знов розговорились і не могли вдержатись навіть перед Фесенком. Знов почала ся горяча розмова про теорії та привципи, котра дуже інтересує молходи просвічених людей і до котрої такі байдужні старі люде. Молоді люде розгорілись, розговорились. Чисте морське сьвіже повітря розворушувало нерви, розбуджувало й бадьорило мисли. Слова: народність, космополітизм, національність, добробит, українська література, честь, правда — сипались, як бризки з фонтана.

Плавка розмова, розумна й щира, лила ся як шумливий весняний потік, розсипалась, перехрещувалась, як бризки морської хвилі, котру море кидає на скелі і роз-

сипує на тисячі блискучих іскорок. Більше за всіх говорив Комашко. Саня слухала й задивлялась на Комашка. Він її зацікавив і вона не чулась, як її думки приставали до його думки, ріднись з нею якимись потайними духовними стежками як морська піна змішується з бризками морської хвилі.

— Не треба забувати і про українську літературу, бо література — сила, сказав Комашко.

— Це ви закидаєте про мужицьку літературу та про мужицьку мову? обізвав ся іронічно Фесенко, поглядаючи на Комашка злими очима. В очах його заблискнула метливість. Він дивив ся зпід лоба якимось по вочому на Комашка.

— Еге, про літературу українську і для народу і для панів, бо ми стоїмо за культуру, бо тільки своя література може дати культуру! сказав Комашко.

— Не думаю так! сказав Фесенко. Він насунув брови і грив спідню губу. Він вже примітив, що Комашко залицяється до Сані, задивляється на неї, хоче відбити від него ті голубі очі, через котрі він не міг заснути тої ночі до самого свита, примітив, що і Саня ласкавши говорить з Комашком ніж з ним.

— Пане Фесенку! ви читали Дарвіна? несподівано і різко спитала Саня. — Фесенко липнув на неї здивованими і злими очима і хотів сказати, що читав. Але подумавши, що остра і сьмілива Саня почве его без церемонії екзамінівати, знехотя одказав: Читав давно, та вже і забув; книжка не серйозно-наукова.

— А Спенсера читали? знов спитала в его Саня. — Мурашкова тихенько смикнула її за рукав, але Саня була невгамована: вона не любила Фесенка і хотіла его доконати.

— Ви читали Спенсера? спитала вона вдруге.

— Оце причепилась причепа, як репях! Сказати, що не читав, якось соромно, треба якось викрутитись, подумав Фесенко.

— Зоставляю ці штуки читати гімназісткам в рожевих сукнях. Ці книжки не стосують ся до моєї спеціальности, сказав він гордо і підняв голову в гору. — Фесенко замовк і насупивсь. Він тільки обводив сердитими очима веселу компанію і не вмішував ся в розмову. Посидівши і помовчавши, він спотання схопив ся з місця, витяг з кишені золотий дорогий годинник і глянув на него.

— Ой, як я опізнив ся! В банкіра Катароса ждуть мене на обід. Час і їхати, промовив Фесенко і подав усім свою білу руку. Знявши циліндер, він зробив загальний реверанс, схиливши на бік голову і побіг на гору по східцях.

— Я добре знаю, що він не читав і Костомарова, сказав Комашко. Саня одхилила руку за лавку і тинько кинула Фесенків букет в траву. — Молоді люде знов почали полеміку, перебираючи живі сучасні питання. Целаброс перелітав од одного принца до другого і розпочав довгу розмову, напихаючи її усякими абстрактними термінами. Але его ніхто не слухав. Він примітив, що его не слухають, розсердив ся, надув ся, вийняв з кишені газету і почав читати її.

— Чи ви бачите! Ціна на пшеницю та кукурузу пішла в гору! Ёй Богу пішла в гору: і в нас і за границею, та ще й добре! крикнув Целаброс з патосом з усього горла. Він і сам не стямив ся, як прохопив ся і не трафив в високий тон, в якому йшла та розмова та великі дебати. Всі засьміялись. Мурашкова почервоніла як півонія. В неї стало червоне чоло, уха і навіть шия. Її було сором за Аристіда, що его серед змагання про усякі ідеї

зацікавила така вікчемна звістка в газеті про матеріальні справи. Він нагадав їй розмову смирнських та усяких грецьких торговельних агентів, в домі матери, розмову, котра давно обридла для неї.

Мавродін не втерпів і обізвав ся: Кому що, а курці просо!... Комашко зареготав ся просто в очи Целабросови.

— Ов...ва...ва!... Цц... Цмакав Целаброс, читаючи далі газету.

— Що там ви начитали таке ласе для вас, що аж цмакаєте? спитав в Целаброса Комашко.

В Мурашкової на очах виступили сльози...

— Цур вам, з вашою вченою розмовою! крикнула Христина Милашкевичова. Яка нудна ваша розмова! Міні здало ся, що я графила на якусь нудну професорську лекцію. Ходім лучше над море гуляти!

— А що, застоялись ваші вольні крильця? Час промяти! Га? з злістю спитав Целаброс. — Як ходім, то й ходіть! Я вчора писав, тай писав аж до півночи, а мысли якось важко і цупко низались. Ходімо, подуріємо близь моря, щоб набрати сьвіжости.

Усі встали з лавок. Панни побігли поперед усіх, перебігли чисту терасу, заставлену стільцями та столами і пішли узонькою доріжкою між купами здорового каміння, похожими на руїни якоїсь старої палати. За ними пішли паничі. Доріжка стглалась, як шматок розстеленого полотна до кам'яних, узоньких сходів. Саня побігла по сходах до гульбища, що стояло на вершочку неширокої скелі. Гульбище притулилось зверху на скелі, як гриб на пеньку. Панни і паничі посідали на лавках і дивились зверху, як важка Христина Милашкевичова лізла по східцях, обираючись руками об сірі стіни скель.

З цього високого пункту було видно всю терасу Мало-Фонтана як на долони. Тераса стлалась понад морем на пів верстви, подекуди ніби погнута сугорбами та ярками. Подекуди зеленіли густі кущі та берести, стреміло нарізно розкидане каміння. Береги тераси над морем обривались стрімкими скелями, котрі то оступались од моря то вганялись далеко в море. Куни каміння стреміли далеко од берега в мори, як зруйновані замки. Скеля „капуцин“ висовувалась з води, неначе в мори стояв і справді скаменілий капуцин-чернець, напнутий острим капішоном. Кругом тераси рівною стіною стояли високі, чорні та острі скелі, загинались дугою і доходили до самого моря, закриваючи терасу на південь. Над скелями зеленіли старі акації неначе зверху росли старі ліси. Над зеленою полосою з акацій сивіло чисте, синє, прозоре як криштал, небо.

Малий-Фонтан найкраще місце в Одесі; там забуваш про сухі степи, про горячу спеку великого, шумливого, південного города. Сьвіже, морське повітря повіває з моря і згонить лишню спеку. — Гарно, сьвіжо не душно! Неначе несподівано заїхав в край, де цвіте весна і повіває тихий, майський вітерець. Тут бувають великі гуляння, тут Одеса одпочиває.

Паннам та паничам не сиділось на одному місці: їм хотілось бігати, грати ся. Саня схопилась з місця і ніби покотилась по східцях з гульбища. Сьлідком за нею пішла Мурашкова. Паничі пішли за паннами. Стежка повияла ся понад скелистим берегом, ніби по поли між кущами деревію, материнки та полевих васильків. Важкий дух полевих васильків, чебрецю розлягав ся в солонатовому повітрі. Вся компанія посідала рядом на камінню, над самими скелистими кручами. Далеко-далеко в море вганяла ся ряди накиданого в неладі каміння;

там купались в морі люде. Білі тіла рядами вили ся по камінню, лиснячи на сонци. В щелинах скель сиділи й удали рибу рибалки. Білі чайки вили ся над ними і кричали, ніби просили собі в рибалок поживку. Море стояло тихо, але між камінням підсакавали білі гребені хвиль, шуміли, шелестіли, як кленовий лист на вітрі.

Дихнуло поезією з моря на молодих людей. Почули ся тихі мотиви пісень та все про море, про далекі теплі краї. Привгадали і прощання Байрона з рідним краєм на кораблі, під шумливими вітрилами: „Бувай здоров, краю, мій краю коханий! Твій берег в мглі свзій зникає! За хвилями хвилі ревуть наче п'яні і чайка над ними літає!“ Далеко в мори забіліло вітрило, як крила чайки. Христина Милашкевичова стояла на камінню і крикнула: Ой сілаб я на той корабель та й чкурнулаб оце аж в Константинополь.

— А щоб ви там робили? спитав Целаброс.

— Взялаб дрючка та луццла Турків, сказала Христина.

— А то навіщо? спитав Комашко.

— Дивилась-би, як Турки дають сторчака, сказала Христина. Всі засміялись.

— Сьміливаж ви дама, коли Турків збираєтесь бити, сказав Комашко.

— А виж думали як?! Ой, ви муццини! Побабились ви зовсім за тьми книжками, сказала Христина. Вона крутнулась, вхопила одною рукою за плече Мавродіна, обкрутила его кругом себе, як дитину, и знов поставила на місце, ще й штовхнула его легенько в плечі.

— Ого-го! Добру сидку мають оці степові дами! Хоч зараз на Запорожжя. А нуте обкрутїть і мене, сказав Целаброс.

— Мабуть підвережусь, сказала Христинна.

— А ходімо подивитись, що то наші порабляють в кущах, сказала Христина і побігла стежкою. Всі пішли за нею.

В густій тіни берестів, кругом низенького плоско-ватого каміння, сиділи Бородавкин та его товариші, підобгавши ноги. Всі були без сурдутів і без жилеток. Згід кущів тільки було чути: два пікі! насе! три черви! два бубни! Кругом валялись порожні фляшки та недоїдки паляниць, сира, ковбас, шинки.

— Це вже ви, бачу, і посьвідали без нас? сказала Христинна. Вгляdivши таку мальовничу групу; панни повернулись втікати. Христина спокійненько сіла собі на камени і дивилась, як грають в карти. Їй самій хотілось пограти трохи і вона ждала для себе черги. Бородавкин і его товариші понадівали сурдуги та жилетки.

Саня одбилась од усіх і побігла стежкою вперед. Вона оглянулась, стала і кинула очима на Комашка. Тихі, сині очі неначе манили его до себе, неначе говорили без слів: іди до мене, та поговоримо в-двох на самоті.

Комашко вгадав той язик очей, наближив ся до неї, і вони поплили — пішли тихою ходою понад берегом. Пісня, поетичні мрії заворушились в душі молодого хлопця. Він ішов мовчки і стиха присьпівовав: „Ой на морі, на морі, гуляв козак до волі!“ — Саня і собі стиха співала той мелодийний мотив. Тиха радість заворушилась в души Комашка. Він почув, що її голос злив ся з его голосом, що в її душі задзвеніла та сама нота, котра дзвеніла і в его поетично направленій душі. Комашко й Саня ішли і мовчали, дивлячись на синє море.

— Який щасливий день сьогодні випав на мою долю, почав Комашко: і поезія, і гори, і море, і вольний час

і відпочинок, і спокій в серці і добре товариство. Комашко глянув скося на Саню, на чистий профіль її лица й вдруге сказав, розтягаючи слова: спокій в серці... Я щасливий сьогодні, як в часі своїх дитячих літ. Недавні часи, а міні вже жаль за вами! Цей день пригадує міні давні, пишні дні, а ще пишніші ночі над Дністровим лиманом.

— Не вже ви були щасливіші в дитячі літа? сказала Саня. Дитячі літа — то чисте становище несвідомої натури, натури нерозумної, без самосвідомости, без розуміння морального.

— Воно так, сказав Комашко, але й не так. Тоді я не знав боротьби душевної, важкого вибору принципів, добування ідеалів, не зазнав я ще важкого змагання розуму з серцем, не зазнав я і не розумів того гніту, який душить нашу вольну думку, наше українське слово. Ті часи були для мене щасливі. І тепер, коли моя душа направлена поетично, вони встають передо мною, як пишні мрії фантазії, що були, та на віки минули і віколи не вернуть ся.

V.

Батько мій був заможний, але простий чоловік. Років з вісім він держав рибальську ватагу на Дністровому лимані. Ми жили в одному акерманському селі чи містечку. Памятаю, я був тоді в нижніх класах гімназії. Бувало літом на канікулах наша рибальська ватага виходить на дві три, або чотири ловити рибу на лиман або в гирла Дністра. Я і собі іду з рибалками, сплю в куріні, а цілий день слідкую, як рибалки тягнуть тоню, гуляю на волі, купаюсь, бігаю та знов купаюсь. Я найбільше любив вечери. Які то були пишні вечери над лиманом! Скільки в їх поезії!

Памятаю один вечір. Рибалки одійшли далеко од курівів, закидали вечірню тону. Я ліг коло курія і не зоглядів ся, як смерклось, як зорі висипались на небі. Лежу до гори лицем і дивлюсь на широке небо. На дворі тихо, як в хаті: усе ніби притаїлось, замерло, нігде не чути ні гука, ні людського голосу. Гарно, як в раю! Жара спала. Лыман даше прохолодою на горячу землю. Я не зводжу очей з неба. Воно сине-сине і прозоре, а внизу кругом над землею горячо фіолетове, неначе оперезане фіолетовим та червонуватим поясом. Небо стає все синійше і темнійше. От зорі висипались густо густо, неначе зерна пшениці на засіяній ріллі. Усе небо заткане зорями, як перська темно-синя матерія, обсіпана золотими цятками. Я шукаю ладу між ними, сьліжу взорець, а вони сплітають ся, як безконешник на писанці. А лыман ляснить, як плуг, витертий ріллею; і в смутаке саме небо, засіяне такими самими зорями. Он одна впала з неба на степ і черкнула огневою смужкою по небі. Хтось помер, думаю я, пригадуючи слова моєї матері... Щож то за зорі? То душі сьвятих і померших людей. А котріж між ними душі моїх маленьких братів і сестер, що померли малими? Ото, мабуть вони найбільші, що сьвітять, аж мигають. І хотілось міні, щоб і моя душа колись стала ясною зорею і сьвітила на землю і веселила людські очі. І я не счуюсь було, як мої мрії полетять в інший край. Моя мати була дуже богомільна і любила слухати. Як я було зимою вечорами читаю життя сьвятих подвижників. І я малим був дуже богомільний. Я чогось нагадую собі ті життя подвижників в пустини, і міні вже здавалось, що й я сам не коло лымана, а десь в Єгипті, в пустині, що я сам живу в печері в скелях... Міні хочеть ся якогось подвига, якогось незвичайного, доброго діла. Я чую потяг до чогось

неомежаного, неясного, але доброго. От міні здасть ся, що я стану подвижником, присвячу ся, дійду до високого ідеала. Буду молитись в печері, думав я, надіну чорву одежу, їстиму самий чирствий хліб... І міні здасть ся, що надо мною вже інше небо, інші більші зорі; бачу печеру, високі пальми кругом. Льви і тигри служать міні, грають ся коло моїх ніг, як цуцинята. Висока пальма нахиляєть ся передо мною і подає міні финикя. Я рву сьвіжі финики. От міні здасть ся, що мое тіло стає легке, як у ангелів; я хочу йти по воздуху, іду на край високої скелі. Дивлю ся вниз. Внизу глибока безодня аж глянути страшно; пустня без кінця, білі піски, довгі ряди острих скель в якомусь чудному сьвіті. Міні страшно і глянути з такої височини. В мене голова морочить ся. Я жахаюсь... Зразу міні стає страшно... мороз пішов по тілі. Страшно і львів і тигрів, і чорної глибокої печери. Міні стає страшно, що я сам лежу коло куріня, що кругом мене нема людей. Чую, щось в кущах зашелестіло. Я стрвожив ся. Мрії счезли. Щось шелестить ще ближше, йде. Я схоплююсь. Міні чогось здасть ся, що то лев або тигр. З кущів вискакує щось довге, цибате, ніжки як палічка. Чорт? Ні!... Довгі уха майнули... заяць.

Я аж крикнув: Заяць, заяць! лови єго! І мій страх не знаю, де і дів ся. Я погнав ся за зайцем, а заяць майнув проз мене і сховавсь в осоці.

Саня усьміхнулась.

Молодий хлопець одкривав свою душу. Над широким морем, на вольній волі, далеко од свого домашнього і службоватого клопоту єго душа стала одкритою, як буває часом в дорозі, далеко од дому, серед широкого степу, в густих лісах, в горах: і поезія дороги і нова обстава, і чоловік стає веселійший, сьвіжший, одкритий,

неначе чує себе на воли за три дев'ять земель од свого гнізда. І серце тоді любить і приятельство стає міцнійше і слово щирше.

Потревожені мої нерви знов втихли. Я знов лягаю на траві і прислухуюсь. Нігде ні шелесту, ні гуку. Рябалки знов зайшли десь далеко. На дворі зовсім смерклося. Поночі аж чорно, тільки бачу гирло Двієтра по під горами лиснить між очеретами. Десь крикнула сова жалібно, неначе жалилась, або плакала, як дитина. Коли дивлюсь на лимані щось чорне, неначе сунеться чорна тінь по воді: то дід Хтодось пливе човном, буде вечерю варити забродчикам. Міні стає веселійше на душі. Я чую, як зашелестів човен в осоці, як зашипів пісок під човном.

Дід виходить на кручу і пораять ся коло кабиці. Блиснув огонь. Дід запалив сухий очерет і вкинув в піч. Огонь блиснув широкою ясною плямою. Дід виступив у тій плямі в білій сорочці, ясний аж прозорий, неначе він постав просто з ясного дня, та в чорну піч і приніс на собі світ сонця, неначе од него стлалось кругом соняшне проміння. Міні цікаво дивитись на него. Полум'я язиками вискакує з печі і лиже чорні челюста, неначе корова облизує свій чорний ніс.

Я задивився на ту картину, і мої хлоп'ячі думи полетіли в інший далекий край, за далеке море. Я тоді саме начитався Майн-Ріда... та так начитався, що хотів з двома товаришами їхати в Америку, та тільки не знав, як їхати, чи суходолом, чи морем. Пригадалися міні картини з Майн-Ріда, пригадалась якась річка широка. Над річкою ліс трохи не до неба. На пальмах, на фікусах повелись високо діяни. На них червоні та жовті здорові квітки, такі завбільшки, як тарілка. На деревах скачуть малпи, гойдають ся на гільках зачечив-

шись хвостами. Літають якісь як жар червоні птиці. Я їду в лісі густий та старий. В лісі темнійшає. Якісь чудні звірі плазують по під деревом. А тїнь густїйшає. Стає поночі, як у ночі. От у лісі прогальна. Горить багаття, кругом него стоять червоні Індійці. Коло багаття стоїть до дерева привязана панна. Одежа на нїй біла як сьніг. Чорні коси розпущені і вють ся по білій одежи. Міні здаєть ся, що її будуть мучити, різати. От-от потече червона кров по білій одежи. Міні стає її жаль. Я сержуюсь на Індійців. Я стаю лютий. Міні здаєть ся, що я кинув сяб на їх і визволив нещасну панну. Але міні стає страшно дикарів, як подумаю, які вони дикі та страшні. Неначе бачу їх кругом багаття: дикі, здорові очі, на головах стремлять червоні піря, на шві намиста з тигрячих зубів. Сяч крикнув в горах. Перечитані картини Майн-Ріда неначе стоять перед моїми очима. Міні стає сумно. Я кричу до діда Хтодося. Мій голос, мій крик неначе проганяє ті страховища і додає сьміливість. — Діду гов! кричу я на весь голос. І мій звінкий голос пішов луною понад Дністром, понад очеретами, десь далеко вдарив ся об кручу, зазвенів і прорвав ся, неначе склянка виала десь, зазвеніла і розбилась.

Дід Хтодось високий, плечистий, свий, з довгими вусами, проворний, як хлопець, веселий, як парубок. Було, як випе, то й козачка тавцює.

— Паннчу гов! обзиваєть ся до мене дід з кручі на весь свій здоровий голос. Ёго здоровий, густий бас покотив ся луною понад Дністром, як весняний грім, ввірвав ся об високу кручу і неначе впав залізною довбнею на скелю, гупнув і замер. Мене це забавляє і я знов кричу.

— Діду Хтодосю гов-в в! гов! гов!

— Паничу гов-в-в! аж реве дід Хтодось, бо знає, що я жартую. Він і собі жартує.

Его голос серед темряви знов загув, як труба і ввірвав ся далеко під кручею. Міні стає сьмішно.

— Діду гов! кричу я втрете.

— На цей вечір доволі! Нехай ще на завтра! Завтра з мішком, сьогодні з торбиною! кричать до мене дід.

— Діду! Ви звідсіль коло огню похожі на дикого Індійця! кричу я.

— Брешеш, паничу! Дакі люде — песіголовці з одним оком в лобі, а в мене, хвалити Бога, обидві баньки цілі, поки якийсь становий не вибе, кричить дід. Я регочусь. Міні сьмішно, що дід плете якусь нісенітницю, невідому в географії.

— Песіголовців з одним оком вігде в світі немає, кричу я до діда. Хіба ви бачили песіголовців?

— Бачити на свої очи — не бачив, а чув. Кажуть, десь вони живуть за морем тай людей ідять, обізвав ся дід. А в книжках якже пишуть?

— Пишуть, що немає! кричу я. Є люде червоні, чорні, жовті, жовто-горячі...

— А може й зелені є? кричить дід і регочеть ся. Мабуть й книжки часом таки брешуть.

— От чорні люде так є. Я сам бачив в Одесі: Арапама звать ся; причепи хвоста та роги, то й готовий чорт.

— В Америці живуть червові, дикі люде, їх звать Індійцями, кричу я до діда.

— Колиж вони червоні? Чи тоді, як варені, як от раки, чи й сирі червоні? обзиваєть ся дід.

— І живі червоні, кажу я. Знов закував ся: кукував, кукував! Дід передражняє ся тоненьким голо-сом: кукував, кукував! достоту як сяч. Я регочусь з усєї сили.

— Діду, кажіть казки! кричу я до діда.

— Цеб то звідсіля? обзиваєть ся дід. Цеб то: кажи казки в Бендерах, а я буду слухати в Акермані! Нагавкав сяб дід таки добре! Нехай-же прибіжить з забродчиками Бровко, то я єму загадаю казати тобі казки; той тобі може й гавкатиме звідсіль.

Куріні стояли од печі, таки далеченько. Дідови й міні треба було таки добре напинатись, щоб перегуковатись.

І міні не хочеть ся вставати і йти до діда. Міні гарно лежати на спині в теплі і дивитись на небо, дивитись здалеки на багаття, на освіченого діда. І на кого це схожий дід Хтодось? Десь я бачив такого... чи, здаєть ся, читав про такого здорованя, старого козарлюгу, що і кінь під ним вгинаєть ся. Ага! Гонта. Ні, ніби Залізняк.. Я вже тоді прочитав Шевченкого Кобзаря. Неначе Ярема... Але Ярема був молодий. Наче Гонта під Смілою. Ні... Тарас Бульба! майнуло в мене на думці. І я згадав, як учитель читав нам в класі уривки з Тараса Бульби, ті розкішні картини, що раз прочитаєш і повік не забудеш.

Знов путають ся в голові мої мисли, як риба в мережі. Тараса Бульбу Поляки розпiali на старій вербі, десь тут під Дністром і підпалили вербу. Я дивлюсь на огонь в печі, освіченого діда коло печі, дивлюсь довго-довго і ніби бачу прочитані страшні картини. Бачу огонь під вербою. Верба горить внизу, огонь червоними язиками лиже ноги Тарасові. А єго лице, єго високе чоло гордо підняте вгору. Очи горять, як огонь. Він дивить ся на широкий степ за Дністром, де бють ся козак з Ляхами, подає голос, правує козаками, не чує мук. Дим вкриває єго. Через дим, як через сітку, сивіють довгі вуси, блищать очи... І я бачу картину ще страш-

нійшу. Ніч темна, зоряна. Горить ціле місто, не то Сміла, не то Умань, горить Дубно. Місто на горі. Огонь, дим, пекло! Кругом пожежи чорніють високі, зубчасті мури, стіни, башти. А за стінами палає, реве, клекотить сгонь. Дим летить під хмари, закриває зорі. Видно як у день, пологі луки, річку, далекі села, церкви. Білі голуби вють ся над огнем. Одчиняють ся брами. Виходить польське військо. Військо веде Андрій, зрадник, син України, син Тараса...

Я чую в душі, що ненавиджу Андрія і готовий вбити его. Козаки наступають на ворога, б'ють ся. Люде падають. Я готовий стати з козаками і битись з ворогами. Чую, що ненавиджу ворогів. Але бачу ріки червоної, запеченої крові, бачу поле, вкрите трупом. Міні стає страшно, мене бере жаль. Як був я маленьким, я не міг дивитись на рани, на кров, не міг дивитись, як ріжуть птицю, як вона зарізана побивається на траві.

Я одвертаю очі в другий бік, неначе для того, щоб не бачити тих страшних картин пожежи і крові. І бачу, за лиманом неначе десь далеко-далеко щось займаєть ся. Та ясна пляма на небі здаєть ся міні одляском передуманих, страшних картин. Прислухуюсь, дід Хтодось, пораючись сьпіває тихо якусь пісню, неначе нишком промовляє голосом. Пісня сумтна-сумтна, як горе. Мабуть вона пригадовала дідови про якісь-то пригоди в его сумному життю. Міні трохи чудно, що веселий дід сьпіває такої сумної пісні.

— Діду, а нуте веселійшої, бо це щось дуже сумтна! гукаю я.

— А ти й чуєш? А якоїж тобі? Може про Саву Чалого? гукає дід.

— А хтож то був Сава Чалий? питаю я в діда.

— Був велике ледащо. Був козак-Запорожець, та зрадив козакам, пристав до Ляха! гукає дід.

— О трясяця его матері, кричу я до діда. І я чую в душі, що ненавиджу того зрадника, як і Андрія.

— Ляхи дали ему за зраду села, землі. А Запорожці в ночи спалили его дім і вбили его.

— Вбили? Ова! гукаю я.

— А щож? Гадюку візьми та вбий, бо вкусить! гукає дід. А ти що зробив-би з ним?

— А яб нікого не вбивав, гукаю я. Яб того Саву Чалого звязав-би та одвіз в Америку тай пустив-би між диких людей. А вбити не вбив-би.

— Ого! З таких-то паничів і виходять ті, що найгірше бють. Аджеж і той полковник, що міві вибив зубч ломакою був з паничів, гукає дід. Я прикусив язика. Дід часом різав правду просто в очи.

— Діду Хтодосою! он щось горить в степу. Чи не скирту хліба хто підпалив в степу? кричу я до діда.

— Вчиш ся ти в школі та, як бачу, нічого не знаєш, гукає до мене дід. То місяць сходить

— А хибаж в школі вчать, коли місяць сходять? гукаю я до діда.

— А чомуж вони вас вчать там, коли ти і цього не тямив? гукає до мене дід.

Міні сьмішно, що дід так химерно розуміє школу і я забуваю про страшві картини.

З чорного степу висовуєть ся здоровий, червоний місяць, неначе закрадаєть ся, щоб заглянути в лиман. Ог він викотив ся над стеном, здоровий як діжа, червоний як жар. А з лимауу, зиід чорної низької смуги берега викотив ся другий такий самий. Я забавляюсь ними. Стоять два місяці як пара золото-червоних коліс. Постояли вкупі, неначе наговорились, як приятелі, тай

розійшлись, як вороги; один вгору, другий вниз. Швидко поплив місяць по небі. Я сьлідкую за ним очима. Я бачу, як він плавко, велично, як лебідь по воді, пливе вгору. Сьвіт падає на верхи круч, на верхи гір. Гори ніби виглядають з темряви. Верби стало видно зверху до низу. Сьвіт освітив всю Дністрову долину. Тільки чорна смуга попід кручами веть ся понад очеретом, як чорна гадина. От місяць заглянув в середину лимана і од місяця до берега простяглась неначе довга-довга стежка, посипана золотим піском.

— Діду Хтодосю! кричу я до діда.

— А чого там, звеш? Щоб не забутись, як мене звуть? обізвав ся дід.

— Чи ви бачите, яка стежка простяглась од місяця до берега? гукаю я до діда.

— По тій стежці русалки ходять в ліс по горіхи, гукає дід. Не дуже лишень задявляй ся на ту стежку.

— Чого так? питаю в діда.

— Бо русалки заманять тебе в лиман на дно до себе на вечерю.

— А я їм по лиці дам! жартую я.

— Ого! Як становий нам давав?! Над русалками станових нема: їм добре отам в лимані, гукає дід.

— Чи швидко вернуть ся забродчики? Я вже їсти хочу, гукаю я до діда.

— Підожди! бо риба сьогодні ловить ся, неначе її чорти гонять в мережи, гукає дід.

На лимані десь далеко-далеко замигали золоті хвильки. Ген-ген чорніють якісь темні цятки і наближають ся. То плывуть на човнах забродчики. Од човнів по обидва боки розходять ся все ширше та ширше полоси, неначе волоті шиурки. От човни наскочили на золоту стежку.

Стежка ніби поламалась колінцями, загойдалась. Золоті шнурки обплутали її, поперетинали.

Човни пристали до берега. Я схвачуюсь з місця і біжу до печі, над кручу. Духота зовсім спала. Свѣжість потягла з лимана. Запахло берегом, вогкостю, запахло мокрою рогозою, мокрим очеретом, лозами, водяним баговинням.

Рибалки обсіли кругом печі, потомлені, мокрі. Робота була важка. Риба ловилась добре. І не просять мене читати Катерину або Наймичку. За теж дід Хтодось розговорив ся... Розказував, як він ще парубком втік од лихого пана, як став на роботу в Акермані, як один лютий полковник ввіймав его і посадив в тюрму, як вдарив его по зубах палицею, розмізчав губи і вищербив два зуби. Я бачу шврокий шрам на дідовій губі, бачу его щербаті зуби. Розказує дід, як він утік з тюрми, перевіз ся за Дунай в Добруджу, як жив, бідовав, рибалчыв...

Я слухаю его повість, як цікаву казку... І скільки тих казок було не розказують забродчики, сидячи коло кабиці. І з того часу моя душа стала за діда Хтодося, за народ. Мене не тягне вгору, не манячить передо мною слава, богацтво, паньство. Мої симпатії пішли вниз, до діда Хтодося, бо... хто лежить на споді, тому найгірше достаєть ся, того усі душать. І як часом було батько обижає забродчиків чи на харчах, чи на грошах, я не любив в той час рідного батька, бо знав, що він робить не по-правді.

Рибалки повечеряли і розійшлись спати по курінях. Я лягаю спати в здоровому куховарському куріні на розстеляному кулі і засипляю в одну мить. Вранці сьвітом рибалки встають до роботи. Я прокидаюсь і не можу вже заснути. Через двері куріня видно червоне, ясне

небо. Я схвачуюсь з постелі і виходжу з куріня. Липневий ранок, самий пишний ранок розгорів ся. Зоря сіяє на синьо-фіолетовому небі, як здоровий алмаз. Небо наче зайнядо ся, горить ясними, чистими фарбами. Широкі полоси чистого жовтого, жовто-горячого, рожевого, а внизу червоного цвіта, аж лиснять зливаючись делікатними сутінями. Небо на сході неначе закриті пишною, квітчатою завісою, блискучою як дорогий атлас, і та завіса ніби впала на лиман і вкрила его блискучими полосами од берега до берега... Лиман сіяє як і небо. А десь далеко в очеретах, в осоці на пологих луках понад Дністром лиснять плеса довгі течії, озерця. Одно вхопило з неба ясно жовтий цвіт, друге червоний, третє рожевий і блищать вони в зелені, як брилянти усякого цвіту, розкидані по зеленому оксаміті. На лугах, в горах кричать пташки. В далекому пасаді сьпівають півні. З очерету піднялись з криком качки і ключем полетіли на лиман. Підняв ся важкий бусько і плавко перелітає Двістер. Ог він перелетів низько і трохи не черкнувсь ногами об голову діда Хтодося. А небо розгорюєть ся ще більше. Зоря підняла ся високо і ніби тоне в лазуревому небі. Фарби стали ще яснійш квітчасті, полоси аж лиснять неначе чистий кришталь. Крик, галас пташиний стає більший. І небо і земля, і вода неначе вбрались в найдорожші прикраси і ждуть-стрічають царя неба і землі — сонце.

Дявлю ся, дід Хтодось стоїть над кручею, як кам'яний, облитий червоним сьзітом, молить ся Богу, хрестить ся і кланяєть ся до зорі. Я хсчу і собі молитись, шепочу слова молитви, але їх не розумію. Молитва не іде міні на душу. Темна ніч говорила міні про тебайдські печери, про молитви, про чорну одежу, говорила про рай для себе. Пишний, веселий ранок говорить міні

не те, а щось інше. Про що він міні говорив, я і сам не розумів добре. Щось неясне, неomeжене ворушилось в серці; але радісне, як те небо, веселе, щасливе. Радість, веселість ворушались в серці; серце грало як риба в воді. Не молитва, а пісня ішла на душу. Я неначе чув музику в своїй молодій душі. Якись пишні очі з довгими чорними віями манили мене. Я гочув серцем, що хочу любити; а що, а кого любити?... Якись музичні мелодії лунали в моїй душі, неначе вони лилися з неба, розкішного, розмальованого рожевими, жовтими та червоними полосами, неначе вони піднімались з блискучого, пофарбованого лимана.

— Буду вчитись співати або грати, я люблю музику, ворушилось в моїй думці. Або вивчусь краще малюванню... буду малювати; змалюю ту красу, що в небі, на лимані, думаю я, або... буду писати вірші, складу віршами книжку, таку як Катерина... Напишу про діда Хтодося... про нещасних прибитих бідою... Про їх, про їх! ворушаться в мене думка. І я чую, що я якось люблю... Люблю чийсь пишні карі очі; дець я бачив ті очі, пригадую я собі. Люблю діда Хтодося, люблю рибалок і усіх людей, люблю оте розмальоване небо, отой блискучий, квітчастий лиман... Чую рай в своїй душі, хоч, щоб і для усіх був рай...

Дід помолився Богу і обернув ся до мене.

— А що, паничу! зайшов сюди з бурлаками. Чаю в нас нема. Біжи напийся чаю з лимана, та закуси житнім хлібом, поки я сьнідання зварю, каже дід Хтодось.

Я купаюсь в лимані, міні здорово, весело. Я не виходжу, а вибігаю на кручу. Я беру окраїць хліба з сіллю. І міні той житній хліб здається смачнішим од усіх потрав.

Минуло чимало часу... І я забув і про пустинні тебайдські, забув про Америку. Я знайшов свою Тебайду, свою Америку, то свій рідний край: Україна і народ. Нам одмежено клопоть рідної ниви. І будемо працювати на її і для неї. Що ми доброго зробимо для неї, те ми зробимо і для людськості, бо ми частка людськості. В цьому і ми космополіти, сказав Комашко, обернувшись до Сані.

— Правда ваша, правда! обізвалась Саня. Я чую, що мої пересвідчення ще не зовсім тверді, неясні. І вона почувала, що під нею ґрунт космополітизму захищав ся...

І вони обов несподівано стали. Перед ними стояли високі скелі, як стіни. Скелі тут закручувались, дійшли до берега і заставляли стежку.

— От і перейшли увесь Фонтан, а я і не зоглядів ся. Так я заговорив ся, сказав Комашко.

Вони повернули назад. Стежка спускалась в глибоку долинку.

— І цієї долинки я не примітив. В доброму товаристві міні здавалось, що я все іду по рівному, сказав Комашко.

— І я не примітила цієї долинки, все вас слухала, сказала Саня і зареготалась.

— Ішов-би я з тобою в життю через гори і долини і не примітив-би їх, подумав Комашко.

— Будемо засівати свою рідну ниву золотим насінням просвіти, широкої культури, будемо дбати, як мога, про добробит народу і України... Будемо пересаджувати на свою ниву космополітичні висші ідеї. І виростуть в нас люде... І десь найдуть ся інші діячі і будуть мирно працювати для своєї нації, для свого народа. Я горячо бажаю, щоб настав той час, коли дві ворожі армії зійдуть

ся тай розійдуться, не ехотять битись; коли вони випхнуть вперед своїх генералів та дипломатів, тай скажуть ім: „Стріляйтесь, бийтесь самі, коли маєте смак до війни, а ми підемо до дому, до батьків та жінок, до дітей, до плуга, до книжки, сказав Комашко.

— О, цього довго прийдесться ждати, обізвалась Саня. Життя і людська історія така штукована, складна річ.

— В кожному чоловікові сидить трохи чорта, а в кожному є трохи і Бога, або і багато Бога; і той Бог вижене колись чорта тай прожене его на очерета та болота, сказав Комашко.

— Це правда, але є і такі люде, в котрих сидить сам тільки чорт з рогами, з хвостом та з пазурами, сказала Саня.

— Це я знаю: є і такі, в котрих сидить чорт у фракку, або в одежі з шовкової чесучі, в цвікері, в рукавичках, прилизаний, причесаний, сказав Комашко і зареготався. Він розумів Фесенка.

Саня догадалась і собі зареготалась.

— Таквих людей, в котрих сидить цей прилизаний чорт є чи-мало. Це тигри та пантери людського племені. Ці тигри і просьвічені і по європейські делікатні і навіть бувають вчені... пишуть вчені квивжкв... Ці самі страшні для культури, прогреса та просьвіти. Подумайте собі, що бенгальські тигри користувались-би орудниками європейської культури... Якого лиха ониб накоїли.. Ой-ой!

— Знаю, знаю! сказала Саня. Ці тигри стережуть ту цілющу воду просьвіти і добробиту; самі пють, а другим не дають...

— То вкрастиб од їх цілющу воду! Нехай стережуть порожну кривницю, сказав Комашко. Це одно до-

бре злодійство, яке я знаю в світі: це злодійство Прометея, що вкрав огонь з неба і дав его людям.

— А як вкрати, коли в їх сила? А замків, а сторожів скільки? сказала Саня.

— То обернути тигрів в овечок. Це довге, загайне діло, бо моральна хвороба в їх за давнина, але... але... гуманізм потребує такої системи. Треба так провадити діло, щоб їх зосталась велика меншість, щоб зосталось їх тільки чортам на насіння. Тоді сила буде не в них.

— Поки сонце зійде роса очі вність, скажу я з погляду свого козмополітизма. Діло гуманітарно-загайне, а деспотизм тим часом і нас покраде... поки ми викрадемо в него культуру, сказала Саня. Я сусід наших знаю: між ними хмари, густі хмари яструбів, а голуби щось не показують ся. А що буде, як ми станемо овечками, а они зістануть вовками?

— Не думаю, щоб так було. І сусіди-люде і вони колись повинні стати правдивими людьми і покинути вовчі порови, сказав Комашко. Будемо працювати і ждати. Простягнемо до них руку. А не подадуть нам руки тоді... Їони будуть винні, як і тепер винні перед нами. Тоді Україна засьпіває іншої піснї.

Саня мовчала.

— Щасливий день випав нині міні. Тим то я і так розговорив ся про щасливі дитячі літа. І вольний час, і море і добре товариство. Добре товариство велике діло в життю: є з ким поділитись, думати, поговорити. Добрий товариш часом лучше од рідного брата, сказав Комашко.

— Ви сказали про добре товариство... тихо обізва-лась Саня. Ви сказали правду. Якби в мене не було доброго товариства, то я б давно зачеврила, а можеб душею і загинула, сказала Саня і в словах її почувалась жалість.

— Хибаж вам важко жити на світі? Ви такі мо-

лоді, любите науку, просьвіту, хочете добути собі серіозні пересьвідчення, працюєте в школі, розвиваєте дітей. Невже цього всего вам за мало? сказав Комашко.

— Моє життя в сім'ї дуже важке. Хіба ви не примічаєте, що мачуха мене не любить? сказала Саня.

— Я думав, що вона тільки до вас не дуже прихильна, сказав Комашко.

— Мачуха мене ненавидить і любить тільки свою дочку. Родилась вона і зросла коло Каменця між польськими дідичами; її батько був небогатай дідич, родом Українець. Од панів вона набралась аристократичного панського духу, та ще і свого доклала. Вона мене і свою дочку держить в неволі, як у тюрмі слідкує за мною, як шпiон. Настане вечір, вона замкає мене і сестру у хаті. Ні одна книжка не доходить до моїх та сестриних рук, без її цензури. Я в день утікаю до Мурашкової і тільки там ми собі начитаємось і наговоримося. Мачуха перевертає, переглядає мої й сестрині столики, постелі, скриньки, вшпорить по кишнях. Вона консерватистка, обскурантка, ненавидить нові ідеї, молодих, нових людей, любить польський язик, ледви зносить великоруський, не любить українського, забороняє і нам і навіть слугам слово сказати по українськи. А як вона міні доікає словами! Яку обиду терплю я од неї що дня, що години! Якби не батько та не товаришки, міні хоч на світі не жити.

Санин голос легко задріжав. Здавалось, ніби вона от от заплаче. Недавня розмова про усякі принципи, сьмілива, вольна, і широкий простір моря, і сьвіже повітря — все розкривало її душу, направляло її на щирість, на одкритість. Жалість здавила за серце Комашка.

— А я думав, що ваше життя плине в рожах та делях, як весна красна, сказав Комашко.

— Не думайте так. Життя моє важке. Я дня не знаю щасливого. Я їду до дому, а міні хочеться назад повернути од дому, сказала Саня. Мачуха нервозна, сердята, гризе мене і батька, чепляється без причини, а своїй дочці годить, як милій дитині. А скільки раз я плакала од неї! Які вона прикрі, гіркі слова міні говорять.

Комашкови і жаль стало Сані і він зрадив од надії. Саня ще і разу не одкривала перед ним своєї душі. Він глянув на її очі. Веселі її очі стали смутні та жалібні.

— Ваша доля, се доля молодих чесних людей теперішнього часу, сказав Комашко. Скрізь тепер в життю потайна боротьба за принципи, якийсь смуток в сім'ї в суспільности. Скрізь я чую стогін пригноблених, неначе стогін тих хвиль на морі, що вітер б'є ними об скелі. Людське життя, як оте море, і шумить і хвилює; хвиля гонить хвилю, поки і сама розіб'ється об скелі або пропаде без сльїду в глибокому морі... А нам треба держатись тої хвилі, греба боротись, сказав Комашко і глянув просто в очі Сані.

Вона глянула на його карі, темні очі. В їх світїлась мисль, міцна енергія, чесність. Вона ніби читала в його очах його думи і шукала в їх поради, помочи. І вона сама не чулась, як її чогось забажалось дивитись і дивитись на ті очі, неначе вона шукала в тих очах поради, спокою, щастя. Вони обоє замовкли, ставши над кручею, і дивились на море, на синю далеч. Комашко вглядів білі вітрила корабля, що сизили в тумані і задивився на їх. Саня повернула очі і собі задивилась на той корабель, що тихо плив по морю.

— Зійшлися наші очі в поетичній далечі. Чи зійдуться то наші душі на віки? подумав Комашко і обер-

нув ся до Сані. Він вловив в її очах поетичний момент, поетичний настрій.

— Я думаю, що найвище щастя на землі можна знайти в душі, котра симпатизує нам, нашим думам, нашим ідеям; симпатія красить ся коханням. Чи любите ви мене? Ви певно знаєте, що я вас давно люблю, сказав Комашко.

Саня швидко кинула на него очима, почервоніла, як рожа, і так само швидко спустила очи до долу. Вона мовчала і думала.

— Скажіть мені хоч одно ласкаве слово, дайте мені надію сказав Комашко. Дозвольте мені просити у вас і вашого батька вашої руки.

— Сьогодні я вперше почула до вас симпатію; я не вмю таїтись і говорю щиро: ваші мисли стали мені до вподоби, сказала она тихо. Серцеж не в нашій волі; я ще сама добре не знаю, куди воно поведе мене. Дайте мені підоджати, розмислити все на волі. З серцем, з життям не можна поводитись легкодушно і не поміркувати гаразд.

— Правду ви кажете, сказав Комашко.

— Приходьте частійше до нас, поговоримо; а там побачимо, сказала Саня.

— Боже мій! а що буде, як я єго полюблю щиро, горячо. Як тоді приміряти мені моє серце, мої давні мрії. Невже я мусітиму пригнітити своє серце, задушити кохання, церемогти свою душу, забути єго.

Вона злякалась тої боротьби, котра наступала перед нею в далекій перспективі, неначе чорна хмара виступає з'за синього моря на погожому синьому небі.

Саня мовчала. Мовчав і Комашко, і вони обоє задумані з очима спущеними до долу пристали до компанії, котра ішла проти їх.

VI.

— Що набалакались вже? спитала в Комашка Христина, усміхаючись. Коли набалакались, то ходім обідати, бо я вже їсти хочу.

— Вам-би усе обідати, сказав іронічно Целаброс.

— А вам що? Вам-би мабуть все промови говорити та вірші писати? сказала Христина. Виб, здаєть ся, до моря і до тої скелі Капуцивна говорили промови, дражнчилась Христина.

— А справді, скажіть оце промову, а ми послухаємо, обізвав ся Мавродін. Ви справді мистець говорити промови.

— То і скажу! промовив гордо Целаброс. „Стоїш ти, скеле, серед моря і гордовито позираєш на сірі хвилі кругом себе. Минуть годи, минуть віки, а ти все однаково стоятимеш, горда і пишна, незмінна, вища од того клекоту хвиль. Ні негода, ні бурі не порушать тебе. І не один корабель, вдарившись об твої міцні груди, хрусне, як суха тріска. А чоловік гнеть ся, хилить ся, ламає свою душу, ламає пересвідчення, ламає своє серце“... Ох, роздражнило мене оце море, оці скелі! Вибачайте Христино Степановно, що я не скінчу промови, бо почув хіть писати, писати! Море натхнуло мене поетичним духом! Чую сей дух в собі! Прощайте!

Целаброс ефектно вихопив з кишені сурдута книжечку і оловець і бігом побіг до фонтана під берести.

— Чя в ліберальному, чи в консервативному тоні будете сьогодні писати? крикнув єму навздогінці Комашко іронічно.

— А вжеж в ліберальному, крикнув Целаброс не оглядаючись, і побіг так, що єго біла стяжка на брилі задержалась вгору і металась кінцями.

— Промова троха пахне хрестоматією Галахова. Міні здаєть ся, якби ми оце гуляли на городі, то Целаброс

був-би готовий сказати промову і до каусти, обізвав ся Кумашко.

Целаброс писав кореспонденції у всякі газети: і в ліберальні і неліберальні. Як часом не приймали его писання в ліберальні газети, він перероблював его в консервативний тон і посилав в неліберальну газету, дяв те, що попередю хвалив. Він за гроші писав і нашим і вашим і таки добре ламав свою душу на всі лади.

Сівши під берестом коло фонтана, що мигав сріблом на сонці, він надув ся, як сердитий індик, і перероблював кореспонденцію зовсім не в тому тоні, в якому він імпровізував промову до Кауццяна скелі. Він таки добре поломав свою душу на всі боки. Скінчивши свою мазанину, він видер шматочок чистого паперу і написав до Мурашкової:

„Серце моє, моя овечко! Я побіжу в редакцію на часок, але зараз верну ся. Одрізнись од компанії і іди зо мною одним на прогуляння за скелі. Нехай я хоч гляну тобі в вічі на самоті, осторонь од людей, наплю ся щастя з твоїх очей, з твоїх червоних уст“.

Написавши записку Целаброс вишляв хусточку, обтер горячий піт з лоба і пішов над берег моря.

— Прощайте! В мене роботи не по шию, а просто з головою! Завтра треба написати рецензію на три книжки, після завтра на чотири. А ті книжки для рецензії міні шлють, та шлють, неначе з мішка свилють. Треба міні спішити в редакцію, сказав Целаброс, хапаючи усіх за руки. Швидко зачиняють контору. Прощавайте!

— Чого це вам так приспіло? спитала в его Саня.

— А того, біла панночко, приспіло, що я чоловік діла а не слів, сказав діловитим тоном Целаброс.

— Що в вас за комплементи дамам? пароські, чи наксоські, чи кипрські, чи що? сказала Саня.

— Може і кипрські, сказав Целаброс. Гей панно, прощайте! крикнув він до Мурашкової, котра стояла осторонь од усіх. Целаброс підбіг до неї, подав руку на прощання і всунув в її руку записочку. Мурашкова обернулась до моря і крадькома прочитала кипрські комплєменти Целаброса.

— Прощайте! Прощайте кавалери і дами, прощайте! Нема часу байдки бити. Мене жде діло, але я через годину верну ся; з вами так приємно гаяти час, сказав Целаброс, поглядаючи на Мурашкову, і побіг стежкою поміж камінням.

Тільки що він трохи одійшов, назустріч єму вибігла з'за скелі жінка Бородавкіна, невисока, огрядна дама, повновіда і гарненька. Вона впізнала Целаброса і кинулась до єго.

— Куди ви? спитала вона в Целаброса.

— За ділом в город! крикнув він і хотів поминути її.

— Не пушу! вертайтеся! і не думайте їхати! цокотіла Бородавкіна, не пускаючи єго руки.

— Та вже для вас верну ся на часок, сказав Целаброс. Він ніби хапав ся в редакцію, але це робилось тільки для ефекту.

— А бачте, таки вернула вас! сказала кокетлива Бородавкіна. Целаброс вернув ся і провів її до комшанії. В Бородавкіної була повна біла шия. Целаброс любив її шию, задивив ся на ту лебедину шию і... вернув ся слідком за Бородавкіною, забувши і про діло.

— Чи не бачили ви мого Сергія Степановича? спитала вона всіх гуртом, швиденько подаючи свою маленьку білу руку в золотих перстнях на пальцях.

— Он там під берестами грає в карти з своїми приятелями, обізвалась Христина.

Бородавкіна кинулась до берестів. Сергій Степанович липнув на неї очима і здивовався і стрвожився. Їму здалося, що вона або з неба впала, або з під землі виросла.

— Сергію Степановичу! Ходи сюди на хвилиночку; щось маю тобі казати, промовила Бородавкіна, ледви вдержуючи злість. Бородавкін знехотя встав, хапнув сурдут і пішов сьлідком за жінкою. Жінка одійшла далеченько од берестів і махала до єго рукою: бідний Бородавкін ледви поволік ноги: він ішов як віл на заріз.

— Попався бідний брат! сказала Христина Степановна. Достанеться це єму на бублики.

Матрона Титовна Бородавкіна була дочка одеського міщанина підофіцера. Бородавкін ще студентом жєнив ся з нею за єї красу, за єї чудовий голос. Трошки ідеаліст в молоді літа, він задумав не допустити, щоб часом така перла, як Матрона Титовна, не впала в грязь і не пропала на віки. Він виїняв з болота ту перлу і жєнив ся з Матроною. Про характер її він тоді і гадки не мав.

— Де ти бродиш, де ти волочеш ся волоцюго, п'явце? Ти знавеш, що ми на дачі вже тиждень їмо хліб за позичені гроші! Діти ходять босі. Ти гулявеш, а я сиджу над морем в міщанській хаті, пропадаю з нудьги. Бородавкін стояв і тільки очима лупав, як винний школяр, що несподівано попав ся в руки вчителя.

— Я за тобою ганялась скрізь: була і в Бендерах і в Терасполі; була і в Кишиневі, грізно говорила Бородавкіна.

— Чогож ти ганялась? Чи ти здуріла? обізвав ся Бородавкін.

— Я не здуріла, а от ти то давно здурів. Хиба я це вперше ганяюсь за тобою по городах? Хвбаж я не раз вже

ловила тебе з бендерськими офіцерами в трактирі? А жалування де? Давай сюди гроші! крикнула Бородавкіна.

— Мотрювцю, серце, не кричи, бо люде почують! Жалування вже нема. Ось зісталось десять карбованців. На, возьми, сказав Бородавкін і подав гроші жінці.

— А решта де? Чим же ми будемо виплачувати за дачу? Чим-же будемо харчуватись? кричала Бородавкіна і кидалась до чоловіка з кулаками. Де ти дів гроші?

— Пропив та в карти програв, спокійно сказав Бородавкін.

— Пропив... Чом ти дома не сидиш та волочиш ся з п'яницями, граєш в карти? говорила Бородавкіна.

— От веселість з тобою сидіти та слухати, як ти гризеш міні голову! Йїдь до дому, бо я тебе отут вбю! крикнув Бородавкін несамовито і его сірі очи блиснули як у вовка.

— Не вбєш! Я крикну на все горло! Я нароблю скандалу! сказала Бородавкіна.

Бородавкін знав, що вона може це зробити, і замовк. Христинна догадалась, яка вийшла між ними історія. Прибігла до їх і на силу заспокоїла Бородавкіна. Вона знала, що Бородавкіна любить пограти в карти і повеселитись, любить кокетничати з мушчинами, взяла її за руку, повела під берести і посадила за карти ніби то на місце Бородавкіна.

Бородавкіна сіла за карти на зеленій траві, заспокоїлась і забула і про дітей і про сварку з чоловіком, забула навіть, за чим прийшла на Малий-Фонтан. Вона сама програвала чимало грошей в карти. Бородавкін з горя пішов гуляти понад морем і думав, якби то втікти з Малого-Фонтана так, щоби жінка его не побачила. Він бояв ся як смерти нудьги з жінкою на дач

на Великому-Фонтані і був готовий утікати од неї хоч за Чорне море. Одначе жінка єго граючи в карти, не зводила з єго очей і була на поготові кожної хвилі погнатись сьлідком за ним.

Бородавкіна програла одну-другу партію, нічого не виграла, а програла чимало: її взяла за серце вудьга і злість. Її тягло до гурту, до веселої молодой компанії, що гуляла над морем, тягло до гарного Целаброса... Вона страх, як любила гарних мушин. Бородавкіна кинула програні гроші і побігла до компанії вже веселенька та добренька.

— Чого це ви сидите мовчки, пеначе школярі в школі? Паничі понасуцплювались не забавляють дам, защебетала вона, давайте засьпіваємо хором. Ой море, море! Як гляну на тебе, то зараз сьпівати хочеть ся. Я бачите, зросла над самим морем. Було це вночі чую, як під нашими вікнами шумить море, то я не втерплю, тай сьпіваю лежачи в постели, аж мама моя було сердить ся. От і теперечки під нами шумить море, над нами чайки кигичуть. Ой яка поезія!

Бородавкіна почала сьпівати. Вона сьпівала дуже добре. Її високий дужий сопран розливав ся трелями поміж скелями і стлав ся далеко понад морем. Рибалки поспіднимали голови і виглядали з'за скель, закидаючи удки в море.

Бородавкіна сьпівала і скоса поглядала на гарного Целаброса, прижмурюючи свої темні гарні очі. Насьпівавшись до схочу, сказала вона:

— Одначе вже час-би обідати. Я думаю, що кавалери будуть такі звичайненькі, що нагодують дам смачним обідом.

— Добре, добре! Такого соловейка варто нагодувати хоч і париським обідом, сказав Комашко.

— Ще й напоїти шампанським, додав Целаброс.

— Я шампанського не люблю. Я люблю старе то-кайське, сказала Бородавкіна з елґантною міною.

— Але тут певно не дістанемо старого токайського, обізвав ся позад іх Бородавкін. Тут тільки пиво дуже добре.

— А ти вже і знаєш, де пиво добре? сердито сказала Бородавкіна.

— Ого. Я знаю, де раки зимують. Ходім обідати, бо я страшно їсти хочу, сказав Бородавкін. Що набрали своїх наїдків, то все чисто поїли і все повипивали.

— Повипивали усе чисто, а міні нічого не зоставили! крикнула Бородавкіна.

— Бо не сподівались, що ти прибудеш до нас в гості, сказав іронічно Бородавкін.

Надійшла і Христіна з залізно дорожними урядниками. Всі пішли парами до буфета. Мурашкова якось зосталась позад усіх. Целаброс несподівано вхопив її за руку і як п'явка впив ся в її руку горячими губами. Мурашкова почувла жар в руці, у всему тілі і трохи не зімліла.

— Йідьте сьогодні в вечері до дому, а то я поїду, як ви зостанетесь в Одесі, тихо сказала вона ему над ухо.

— Не можу, не можу! Ви мене неначе привязали до себе, ще тихше обізвав ся він.

— Йідьте, бо я зараз втічу звідсіля, поїду трамвайом в Одесу, а звідсіль в Кишинев, сказала вона.

— Поїду, коли ви того хочете, сказав Целаброс.

— Забожіть ся, що поїдете! Аристіде, не мучте мене! сказала Мурашкова.

Огонь палив її. Морське повітря не гасило того огню, а неначе розпалювало его.

— Присягаюсь, божусь, що поїду, тільки любіть мене і вікого більше; мене, мене одного, сказав Аристід.

Мурашкова побігла од его і пристала до Сані. Саня глянула на неї і вгадала, що недавно була сцена між нею а Аристідом.

— Ходім обідати в павільон, гукнула Бородавкіна і побігла до павільона.

Павільон був поставлений на стовпах в морю. Під ним билась об каміння і шуміла філя. До павільона з тераси був перекиннутий місток.

Огрядна Бородавкіна побігла через місток, як молода панна, але зачепилась ногою за дошку і трохи не впала. Христина побігла слідком за нею, повернулась до усіх і зробила кілька легеньких менуетів. Дошки під її ногами увігнулись і заскрипіли.

— Ой не танцюйте, бо завалите павільон і потопите нас в морі, крикнув Целаброс.

— Нічого те! скупавсь в одежі усі разом. Вайде дуже оригінально, а я люблю усе оригінальне, сказала Христина.

— Ой як тут гарно! Під нами шумить море. Над нами літають чайки. От де моя стихія! щобстала Бородавкіна. Вона і забула, що діти сидять на дачі голодні і босі.

— Чом-же ви не сьпіваєте, коли чуєте, що під вами шумить море? спитав Комашко.

— То і засьпіваю! гукнула Бородавкіна і почала сьпівати пісню.

Компанія сипнула на поміст. В павільоні стояв один довгий стіл. Усі кинулись до стола. Бородавкіна побігла до того місця, де сиділи кавалери і сіла поруч з Целабросом та залізно дорожними урядниками.

Саня сіла з Мурашковою аж на другому кінці стола. Їм очевидно не сподобалась компанія Бородавкіної та залізно дорожних паничів. Вони говорили тихо

проміж себе. Обід одначе був веселий. Розмова була така голосна, що через неї не було чуть, як шуміло море під мостом і мабуть через те Бородавкіна перестала сьпівати.

— А щож паничі! Ви обіцяли дамам вина, а я єго щось не примічаю на столі, сказала Бородавкіна.

Один жвавий урядник покликав слугу.

— Є в вас токайське? спитав він.

— Нема, сказав слуга.

— Шкода, обізвалась Бородавкіна. То давайте, яке маєте, та швидче, бо я пити хочу.

Принесли фляшки вина. Бородавкіна і Христіна поналивали собі повні стакани і пили трохи не нахильці. Од вина всі повеселійшали. На помості підняв ся івалт.

Бородавкіна затягла пісні.

— Єй Богу, неначе циганка! шептала Саня до Мурашкової. Тільки датиб їй в руку арфу, то малиб обід з циганками.

— Мосе Целаброс! Я хочу мороженого! сказала кокетливо Бородавкіна.

— Зараз буде! промовив Целаброс і казав слугі принести мороженого.

Бородавкіна набрала мороженого трохи не повну тарілку і напхала ним обидві щоки, запиваючи вином.

— А що, пане Аристіде, ваше серце спокійне? Правда, неспокійне! теревинила Бородавкіна, чепляючись до Целаброса. Он гляньте, які красуні сидять проти нас на тому кінці стола.

— Бачу, бачу: знаю, що і коло мене сидять красуні, сказав Аристід комплемент Бородавкіні.

— Ви знаєте, що дами люблять горячійше і щирійше од молоденьких паничів, сказала Бородавкіна, ди-

влячись вакханальними очима просто в вічі Аристіда. Не бережіть свого серця.

— Знаю, знаю, і добре знаю! сказав Целаброс насмішкувато. Саня і Надя сьміялись без церемонії. Їх сьмішив грубий тон Бородавкинової.

— Як була панною підсфіцеркою, так і зосталась підофіцеркою; це правдива одеська фру-фру! тихо сказала Саня до Наді.

— Стережу своє серце та мабуть не встережу сьогодні, сказав Аристід, трохи не на ухо Бородавкиній, жартівливим, іронічним тоном.

— А що! стревожила я вас! Ага! говорила Бородавкіна тихенько. Колись од моїх очей гинули паничі, як мухи, бо я панною була гарна-гарна, що і сказати і вимовити не можна. Скільки я молодих хлопців піддуряла. Стережіть сяж, пане Целаброс. Було в вечері, як збереть ся компанія, сядемо в човен та попливемо по морю, а я як засьпіваю, то хлопці було трохи в море не скачуть. А мій голос леть ся, леть ся по морю!

— Я і тепер готов скочити в море, так ви гарно сьпіваєте! сказав Целаброс голосно. Саня і Мурашкова встали з'за стола і повтікали на край павільона, де стояла довга лавка.

— Одеська фру-фру розправляє крильця, шепотіла Саня до Мурашкової.

— Бо добре випила! обізвалась тихенько Надя.

Принесли ще фляшки вина. Бородавкін вже добре надудлив ся і ледзя сидів на стільці. Комашко і Мавродій собі встали з'за стола і сіли коло паннів. Вони обернулися лицем до моря і тихо розмавляли, не слухаючи гаму і крикливої розмови.

— От веселі люде! сказав Комашко до Сані.

— Вже аж надто веселі. Добре булoб, якби вони були не такі веселі, сказала Саня.

— Та трохи спокійніші, додала Мурашкова. Навів Бородавкин на гулянку не знати кого.

— Та і поспеував нам трохи веселій день, обізналась Саня.

— Невже поспеував такі зовсім? спитав Комашко в Сані.

Саня глянула йому в очі і почервоніла.

— Ні, не зовсім. А все таки я рада, що поїхала гуляти. Побачиш всяких людей, повтираси ся між ними. наслухави ся всякої розмови і все таки вибере ся досвід у життю. Принаймі матимеш більше досвід у, ближше знатимеш людське життя, яке воно є: празникове і буденне, сказала Саня. Я мало знаю людей, мало знаю людське життя. Сказати правду, мало ще знаю і себе.

— Часом себе пізнати буває трудніше, ніж інших, сказав Мавродін. Нераз своя душа, своє серце буває часом якоюсь загадкою для самого себе.

— І моє серце для мене загадка! подумала Саня. Вона дивилась на море, задумавшись. Загадка, загадка трудна для мене самої. І як її одгадати? І як постерегти, який буде кінець? думала вона.

Вона довго дивилась на море і потім тихесенько здихнула: глянула на Комашку на його високе чоло, на чорні блискучі очі і вперше почула, що примітила красу в тих глибоких од мисли, острих карих очах.

— Невже моя загадка швидко одгадасть ся? подумала вона. А мої вищі бажання? А моя любов до вищого розвитку, до просвіти? Що станеть ся з ними?... Невже я на віки мушу попрощатись з своїми мріями, з своїми надіями на вище розумове життя, поки мати надію на діяльність, на користь людськості. Саня дн-

вилась на далеке море, на сизий туман, неначе шукала там одгадки своїм потайним думам. А море і сизий туман мовчали і мріли, як мрії дівочої фантазії, і не давали відповіді.

— Целаброс! давайте промову! Ми вас ждемо! гукала на него Бородавкіна.

— Целаброс! промова за вами! гукнув Бородавкін хрипким голосом.

— Дайтеж попереду горло процолокати, сказав Целаброс, буде і промова.

Целаброс як вовк в спеку кинувся на стакан з вином, дудлив з стакана, ставив его на стіл, то знов хав его в руки. Напившись в смак він закурив сигаро і задумався, витріщивши на Христину здорові чорні очі.

Розмова загула. Целаброс збирав мисли і слова до голеси, пахкаючи димом. Бородавкіна випивши кілька стаканів вина розвеселилась і почервоніла як півонія. Поки Целаброс думав та гадав, Бородавкіній заманулось сьпівати. Вино вдарило її неначе не в голову а в горло. Вона затигла високим дзвінким голосом романс:

Далеко рівнина морська блищала
Останнім промінням пишної зорі
А ми в рибальській хатинці сиділи
Мовчали і сиділи у двох, у двох.

Серед гуку і гаму Целаброс несподівано схопився з місця, як опечений і задзвонив пожемою в чарку. Ніхто і не думав замовчати. Він постукав вдруге. Гам затих тільки Бородавкіна витягувала високі ноти романса. Целаброс надувся і почав чваньковито говорити промову:

„Весела хвиля, щаслива хвиля нашого некористно текучого життя! Геть клопіт, геть змагання! Не про ідеї та принципи буде тепер моя промова...“

Бородавкіна не вважала на красномовну промову

Целаброса і тягла романс на все горло. Целаброс глянув на неї сердито, білки його очей заблищали.

— Мадам Бородавкіна! Я говорю! Прошу уважати на мою промову! крикнув Целаброс.

Він знов почав промову. Доволі ми наговорились про усякі абстрактні погляди. Ми вже виробили собі чесні пересвідчення, ми вже твердо поставили себе на дорозі європейського стиглого розвитку, на дорозі європейського громадянства, на ґрунті європейського космополітизма...

А мадам Бородавкіна все тягла романс і не слухала високої промови Целаброса. Вона була з тих південних сьпівучих натур, що як почне сьпівати, як розсьпіваеть ся, то вже не швидко втихомирить ся і готова сьпівати, доки не охригне. Чорні Аристідові очі піддавали їй охоти.

— Мадам Бородавкіна! Чуєте? Я говорю! крикнув Целаброс. Ви правдива катаринка, котру раз заведуть і вона грає, поки сама не стане...

Бородавкіна найбільше любила сьпівати перед обідом і після обіду. Для неї, здаєть ся, прийшов той час сьпівання, як приходять птицям час щебетати. Не дурно про неї говорили в городі, що вона до пів дня спить після пів дня сьпіває, а цілий вечер чоловіка лає.

Бородавкіна навіть не чула його слів, вона сьпівала: „А ми в рибальській хатинці сиділи, сиділи рядочком у двох, у двох!“

Целаброс знов почав говорити:

— Будемо тепер говорити на теми Анакреона. Був час і для великих геніїв, коли вони говорили на теми Анакреона, справляли радісні вакханалії серця. Сьогодні і ми підемо за ними цим сьлідом, обсяпаним рожами та усякими цвѣтками. Розсиплемо перлами слова, про

кохання, про веселість! Під нами шумить море, над нами літають і кигичуть морські чайки.

— О! не крадіть бо Целаброс моїх слів! несподівано крикнула Бородавкіна. Правда, там на скелях столячи, я сказала: під нами шумить море, над нами кигичуть морські чайки.

— Не міні в вас красти слова, сказав Целаброс. Слушайте і вчіть ся в мене: не вам мене вчить! Бородавкіній мабуть не дуже хотілось тоді вчитись в Целаброса; вона знов затигла романс: „Туман розлягав ся, збирали ся хмари, і чайки літали то взад, то вперед...“

Целаброс крикнув: Мовчіть! Ми вам рот завяжемо! Почувши, що під вашими черевиками шумить море, ви розпустили горло на всі застави, говорив Целаброс. Він був вже трохи під чаркою.

Але Бородавкіна не думала замовкнути. Целаброс підніс голос до гвалту, щоб перемогти голос Бородавкінової і почав говорити далі:

— В цім павільоні я чую тяміяв богині кохання, Афродитя, сказав Целаброс і скося поглянув на Мурашкову. Я бачу піну морську, бачу неначе з піни виходить богиня краси, стоїть на хвилях невмираюча, на віки вічні пишна красою богиня. Це богиня всего світа, це богиня заходу і сходу, це богиня космополітка!

— Не правда! Богиня Афродита не космополітка, а Грекиня, бо народилась в Греції, а краще в фантазії Греків. А ба! До долу Целаброс. Погано! А ба! крикнув Комашко і его слово пішло в жарт.

— А ба, Целаброс! Погано! крикнув Бородавкін.

Целаброс саме набрав ся патосу і думав розпустити перли свої східної краснорічivosti. Він підняв голос ще вище.

— До долу, Целаброс! Погано, погано! крикнула Бородавкіна, і знов заспівала з усієї сили.

Підняв ся шум та сьміх. Целаброс гремів промову не своїм голосом. Бородавкіна співала по своїм голосом. Одно другого хотіло перемогти, Бородавкіна теж була трохи під чаркою. Дехто вже реготав ся, коли це з-за скелі на морі почув ся оркестр. Мельодії плинули неначе з морської хвилі. Музика долітала до павільона і перемогла регіт та шум. З'за скелі несподівано виплив парохід. На єму було видно силу народа. Оркестр загремів і заглушив шум та сьміх. З Одеси іхала публіка на гулянку на Малвій-Фонтан. Усі замовкли і глянули на парохід. Парохід првстав до тераси. Люде линули на терасу річкою. Оркестр вийшов, став на середині тераси і загравав веселій вальс Штравса. Публіка розсипалась по стежках, заворушилась. Заманячили дамські шляци з квітками, заманячили білі та чорні брилі панів, обвиті білими стяжками. Город наливув в тихий степовий та полевий куточок, наніс свого шуму, гаму, привіз і мійську біганьну, мійське вештанвя, сьміх, жарти, залицяння, привіс гук оркестра і розбудив пишний полевий закуток; самі скелі ніби повеселійшали, прокинулись од мертвої дрімоти.

Целаброс замовк і сів на стілець. Замовкла і Бородавкіна. Усі притихли розглядаючи публіку, котра завешталась на терасі. Парохід одплив до Одеси, але з компавії ніхто не думав вертатись на єму в Одесу. Усі ждали другого парохіда. Усім хотілось погуляти в вечері над морем, надихатись чистим повітрям. Бородавкіна навіть забулась, що приїхала ловити свого чоловіка, забула і про дітей. Бородавкін про жінку та про дітей навіть і в голові не поклав...

Вже сонце скотилось низенько над степи і кинуло косям промінням на море. Мгла на моря счезла. Сонце обзолотило легкі вершечки хвилі. Воздух на моря став чистий, прозорий. Легкі, дрібні хвилі гнулись по морю і одбивали світ сонця лиснючими золотими обвідками. Скелі стояли в тіни і чорніли, як старі руїни стін. Над ними вила ся гірлянда з акацій, неваче зеленій легенький карнис над руїнами, пронизаний золотим промінням. Вечірня твша лягла на скелі, на море, на прозоре небо. Усі сиділи в павільоні і одпочивали дивлячись на картину моря, на високі щогли на корабляхъ, на далеку, довгу полосу берега за пересипою, що десь тонула в морі і счезала в мглі, як нитка фантастичних мрій в души.

— Ой, гарнож тут сидіти! кривкула Христяна. Я на цему павільоні так і поплялаб оце морем і пвлялаб хоч на край світа.

— І нічого не робила, та всеб пвляла та пвлялаб, сказав пасьмішкувато Целаброс.

— А щоб-же я робила, коли роботи не маю? свазала Христяна.

Саня тихенько розмовляла з Комашком про вичитані недавно погляди, а Мурашкова сумувала дивлячись на свого Аристіда, котрому Бородавкіна щось розказувала. Вона вгадувала, що Саня погодилась з Комашком, що вона знайшла собі рівню по розуму і по души. А чи рівняж мені Целаброс? Говорить він з висока. Усе високі ідеї в его голові, але... в его розмові вихопилась така річ..., що усі засьміялись. Здаєть ся, вік приймає до серця свої чесні пересьвідчення, і не може бути, щоб він говорив на вітер про високі привципи з таким жаром, з такою завязтостью... думала Мурашкова. А его серце! а его кохання! Яке горяче кохання! Які слова страсти палкої, скаженої! Слова поетичні, чарівні, як

заманоючий голос сирени! Невже в ему ті високі ідеї, ті погляди, тільки оден вітер, що підніметь ся з моря та пропаде в степах! Ні! він чваньковатий, трохи гордовитий, як наші Греки, це правда. Невже він легкодумний? Не хочу, не можу цьому йняти віри. Ні! ні! Серце мов говорить: Ні! ні!

А мелодія оркестра лила ся за мелодією. Гук оркестра розлягав ся по терасі, розлягав ся по морю, і веселі мелодії Штрауса ніби зливались з сьвітом вечірнього сонця, з тихим шелестом морськсі філі. Зливались з тими мелодіями і тихі радощі серця, любові в молодих душах. Мелодії будили в душах солодкі мрії, ворушили серце. Вже приплив другий парохід і публіка знов річкою полила ся на терасу. А в павільоні всі сиділи, неваче притаїлись з своїми думами. Сонце впало десь у степу. Впала прозора мгла на море.

— Час до дому! сказав Целаброс.

— Час до дому, мадам Бородавкіна; там діти плачуть! сказала Христина.

Бородавкіна аж тепер згадала про дітей і крикнула:

— Ой, Боже мій, як я загулялась!

Вона обвела очима компанію; її чоловіка не було.

— Деж це дів ся мій Сергій Степанович? крикнула Бородавкіна і плеснула в долоні

— Мабуть в море скочив, ховаючись од своєї Пенельопи, сказав Целаброс.

— А може крізь землю пішов, обізвав ся Комашко.

— Ой, лишечко міні! Щож це я буду робити? забідькалась Бородавкіна.

— Щож робити? Ловити чоловіка може в Акермані, а може і в Ізмаїлі, сказав Целаброс.

Настав вечір, настав час вечірнього чаю. В цей час Бородавкіна майже що дня починала гризти голову своєму

чоловікови. І мабуть тим вона й тепер згадала про свого Сергія Степановича. Вона вискочила з павільона і побігла по терасі шукати Бородавкіна. Христина і собі побігла за нею і шукала брата поміж публікою. Кинулись навздогінці і усі панчі, шукали его по усій терасі, але его нігде не було. Пароход був наготові одчалиювати. Усім хотілось плисти назад до Одеси парохомом.

— Та не шукайте свого чоловіка, бо вже его не знайдете, сказав Целаброс до Бородавкіної.

— Пойіду і я з вами на дачу, накуплю харчі та повезу дітям, обізвалась Христина до Бородавкіної.

Бородавкіна охалась, бідкалась, одначе пішла на пароход і швидко забула про свого Сергія, і перегодя засьпівала новий роман гарному Целабросови: „Гляжу я безмолвно на чорну шаль“...

Бородавкіна сперлась на поренчата парохода коло самого Целаброса і співала, скося поглядаючи на его очі. Картина ніби тихо одходячого темного, скелистого берега, картина моря викликала в душі поезію, пісню. Небо над степом червоніло, як жар. Тиха вода коло берегів Малого-Фонтана лисніла широким рожевим плесом, неначе горіла огнем, а в тому рожевому огні неначе тонули чорні скелі, розкидані в воді коло берегів. На далекому морі поліг сизий туман. Тихі мелодії оркестра розлягались над морем, лунали в скелях. Неодна Бородавкіна вливала свою душу піснею. Пісня без слів, поезія лунала в душі молодого Комашки, горіла коханням в душі Целаброса, горіло серце і в Мурашкової...

— Ніколи не забуду й я цего Малого-Фонтана в вечірній рожевій мглі, при гуках мелодії Штрауса та Моцарта, шепотів Комашко, нахилиючи голову до Сані.

А Саня поглядала на мальовничий берег, поглядала на Комашка, прислухувалась до мелодій, і важкі думи вили ся в її молодій русявій голові. Чи буду я до віку згадувати ці місця, цей веселий день? Чи щасливу долю, чи може недолю пізнала я в цьому поетичному місці, на березі Чорного моря? веначе питала вона в моря та в скелі. А скелі мовчали і вкривались мглюю, а море червоніло і товуло в далечі. Саня схилила голову на парпет парохода.

— Про що ви думаєте? Чого ви задумались? спитав у неї Комашко.

— Про свою долю. Ё мені об чім думати. Ви завдали мені сьогодні загадку, і я не знаю, як її одгадаю, сказала Саня.

— Чи в добрім напрямку для мене, чи може в недобрім одгадаєте ви ту загадку? спитав у неї Комашко.

Саня замовкла, задивилась на море. Вона примітила, що веселість її душі десь счезає та тає, як віск на огні і що якісь важкі думи вкривають її душу і як хмари часом несподівано насовують ся на чисте прозоре небо в ясний погожий день.

VII.

За Малым та Середнім-Фонтаном понад Чорним морем на південь іде предмістя Одеси Великий-Фонтан.

В цьому місці берег моря іде крутими, високими кручами. Скелі, розкидані купама понад берегом під кручами, далеко розсипають ся в морі. Над кручами стоїть висока ліхтарня морська. Недалеко од неї біліє монастир; коло монастиря зеленіє вигон, засажений акаціями, неваче здоровий парк. Проти монастиря стоїть монастирська гостиниця, а од неї в долину іде уличка, обставляна не-

величкими домами, невеличкими крамницями, котрі не-
наче виглядають з зелених априковозових садів.

На Великий-Фонтан ходять од Одеси поїзди узень-
кої залізної дороги, котра веть ся поміж віллями, хуто-
рами та садками до самого монастиря.

На Великому-Фонтані найлучше купання в морі.
Сюди другого дня після гулянки на Малому-Фонтані
перейіхали і стали в монастирській гостинниці Раїса Ми-
хайлівна Навроцька Сагліна з своєю дочкою Манею та
з Санею. Разом з ними прийіхала й Мурашкова.

Сонце стало на вечірньому пружі. Широка тінь од
гостинниці впала на зелену траву. Під стіною гостин-
ниці стояв застелений стіл. На столі стояв самовар Коло
стола сидів старий Харитон Кирилович Навроцький Він
прийіхав з Кишинева одвідати свою сімю. Проти его си-
діла его жінка Раїса Михайлівна. В гостинниці було
душно. Навроцькі вийшли п'яти чай на двір, на свіжий
воздух. Навроцький скинув картуз і обтер піт на лобі
хусточкою. На низько обстриженій его голові вже поде-
куди бльщала сивина. Повне кругле лице було бліде.
Карі великі очі були спокійні, флегматичні. Раїса Ми-
хайлівна, друга жінка Навроцького, була багато молод-
ша од чоловіка. Темні блискучі очі, чорні рівні брови,
виразні бліді випнуті губи ще й тепер натякали, що вона
молодою була дуже гарна з лиця. Ще як вона була ма-
лою, мати не давала їй їсти мяса, годувала молочком,
целяничками та кондиторськими сухарцями, щоб з неї
вийшла дуже делікатна панна, з тонкою талією. Раїса
виросла делікатна, тоненька, як очеретина, але за те
вона мала мало крови, слабіла нервами, стала вередлива,
нервозна, навіть зла. Тижнями вона лежала в своїй од-
почувальні, слабуючи нервами; нікому в домі не можна
було тоді гуркати дверима, голосно говорити, навіть сту-

кати чобітьми. Доктори посилали її майже що року купатись в морі.

Перейїзд з Одеси на Великий-Фонтан втомив Раїсу Михайловну. Вона була розтревожена, вередлива, і чеплялась до чоловіка.

— Вчора Саня не питаючись мене полетіла на гулянку, прогуляла цілий день і вернулась мало не о півночі, почала Навроцька.

— Гм! мукнув флегматично Навроцький, пючи чай.

— А ти Сані ніколи і слова не скажеш! А вона мене не слухає.

— Гм, угу! мукнув знов Навроцький. Це був знак, що ему не хотілось говорити.

— Чого ти мукаєш. Хиба в тебе язика нема? Спини свою дочку, бо вона збавить і мою Маню, сказала вже сердито Навроцька.

— Хиба Саня маленька, щоб я її спиняв на силу, одказав Навроцький.

— Хоч і не маленька, але вона ще панна. Хиба ти не знаєш, який в неї характер?

— Гм... Який-же в неї характер? спитав знехотя Навроцький.

— Забісований характер: робить, що схоче, ходить, куди хоче; мене не слухає.

— Тебе часом то й не варто слухати, одрізав Навроцький. Ти часто вередуєш.

— О, бач! я так і кажу! В тебе я все винна. А хтож буде її вчити, коли в неї батько, як з влюча батіг? Ти її розцестив, розпустив. Бігає, десь гуляє, до церкви зо мною не ходить, сказала Раїса Михайловна.

— Доволі вже з нас того лицемірства, мукнув Навроцький.

— Якого лицемірства? Чого ти свої Сані все по-

турявш? Га? Що з неї вийде? Ти хочеш, щоб вона на шибениці повисла? Мене не слухає, старших не поважає, вже сердито говорила Навроцька.

— Часом і старших не варто поважати, обізвав ся Навроцький. І старші бувають усякі.

— Добрі ідеї проповідуєш. Добре, що моя Маня не чує. І сам говориш непотрібні слова, і дочку свою з пантелику збиваєш, сказала докірливо Раїса Михайловна.

— Та між дома: можемо, здаєть ся, зняти машкару з лиця, котру надіваємо при людях та перед начальством, промовив Навроцький.

— Знимай вже ти, коли вбрав ся в машкару. Я завжди хожу без машкари. Про начальство говори тай міру знай. Он сидиш та й сидиш товаришом председателя. І Бог зна', коли будеш председателем. Частійше надівай машкару на лице, коли вже тобі припала охота часами скидати її.

— Не буду ніколи председателем; з Петербурга пришлють когось іншого, якогось дурного аристократа, бо місце ласе. От і цей їздить ціле літо за границею, а я тягну сам ярмо, як той віл, сказав Навроцький.

— То тягни мовчки принаймі, та не говори цього при людях та при дітях. Он викохав дочку! Носить ся з якимись вченими книжками, бігає кудись. На що це здало ся панні?

— Гм, гм... замукав знов Навроцький.

— Я боюсь за свою Маню. Ти причини свою дочку, сказала Навроцька.

— Гм... Починаєш з початку.

З ганка вийшла Маня, дочка Навроцького та Раїси Михайлівни, і перебила їх розмову. Навроцька замовкла. Маня була здорова, повна, румяна і така флегма-

тична, як батько. Свдячи завжди в хаті коло матери, як курча під крилами в квочки, вона зарані розвила ся.

Маня сіла коло матери дуже близенько. Повне тіло аж вилазило та випихалось зпід сукні на шиї, зпід рукавів на руках.

— Чом Саня не йде пйти чаю? спитала в дочки Навроцька.

— Не знаю; вона побігла в номер до Мурашкової, одізвалась Маня.

— О, ба! Побігла, нікого не спитавши, сказала з злістю Навроцька.

— Угу, гм, ге! сказав старий, запихаючи паляницею рот.

— Ти, Маню, не дивись на Саню, не слухай її, бо вона тебе не до добра доведе, сказала Навроцька.

— Я, мамо, тільки вас та папи слухаю і більше нікого, сказала Маня.

— І добре робиш, обізвалась Навроцька.

— Ого! промовив Навроцький, вкинувши в рот пів сухаря.

В той час по дорозі до монастиря йшов Дмитро Василевич Фесенко. Тінь од шовкового сірого зонтика вкривала його широкі плечі і переливалась делікатними сутіннями на його рум'яних щоках, на біло-жовтій одежі з шовкової чесучі.

Маня вгляділа його і промовила знехотя:

— Яка гарна фігура!

— Маню! так не годить ся говорити панні, тихо сказала Раїса Михайлівна. Вдержуй язика, а найбільше при людях. Маня замовкла. Вона так привчилася вдержувати язика, що він в неї вже неначе почав приростати до піднебення і був готовий оніміти. Вона не вмiла навіть добре розговоритись.

Фесенко зняв циліндер і поклонив ся Навроцьким. Він пераз стрічав ся з ними, був давно знакомий, але ще й разу не був в їх домі.

— Попрося єго на чай, сказала твхесенько Раїса Михайлівна до чоловіка, та тільки надінь на себе машкару, бо це сторонній чоловік і мало нам звісний.

Маня витріщила на матір здивовані очі, не розуміючи про яку машкару говорила мама. Раїса Михайлівна зрозуміла, що прохонялась і прикусила язика. Навроцьквій встав з місця, привитав ся до Фесенка і попросив єго на чай. Фесенко тільки того й ждав. Він для того і прийїхав на Великвій-Фонтан, щоб де небудь стрінутись з Санею і побалакати з нею.

— Сідайте, будьте ласкаві! Вибачайте, що ми пемо чай по сельски, по простацьки, сказала Раїса Михайлівна.

— Звичайне діло на віллях, сказав Фесенко, виставляючи широкі груди, з широко викроєною жилеткою, з блискучою, чистою дорогою сорочкою, де блищали золоті гузики якоїсь оригінальної форми. Фесенко глянув на Навроцьку, на її сіру шовкову дорогу сукню і подумав: Ну, не усе в вас по сельському, по простацьки.

— Чя прийїхали на Великвій-Фонтан купатись в морі? спитав ся Навроцьквій в Фесенка.

— Ні, я купаюсь в самій Одесі, а сюди прийїхав походити та погуляти, сказав Фесенко і з тими словами поставив на траву свій блискучий циліндер.

Він окинув очима зелений парк, глянув на одчнені вікна; Самі вігде не було.

— А ми зайїхали сюди купатись та пропадати з нудьги, сказав Навроцьквій.

— Трохи нудимось. Нема знаємих. Прийдеть ся таки добре нудитись. Правда, Маню? промовила Навроцька,

обертаючись до дочки, щоб навести її на яку розмову з Фесенком.

— Еге, мамо, сказала тихо Маня та й замовкла.

— Ви, мабуть, набрали з собою інтересних книжок? Будете читати, спитав Фесенко в Мані.

— Еге, набрали, ледви промовила Маня та й почервоніла.

— Вона взяла з собою мольберт та фарби. Трохи себе забавлятиме малюванням, обізвалась Навроцька.

— Ви малюєте? Це добра річ для молоді панни; як бачу, в вас поетична душа, промовив Фесенко.

— Я люблю малювати, сказала Маня та й знов замовкла.

Щоб дати яку роботу для дочки, Навроцька задумала її вчити малюванню. В південних городах панни люблять малювати і вчать ся малюванню з охотою. Маня з нудьги в своїй тюрмі намалювала вже картин повнісінькі покої, обвішала ними усі стіни, заставила ними навіть столи в кутках. Насьмішкуваті паннічі говорили, що Маня вже обвішала своїми картинами не тільки усі стіни, але й усі крокви й лати на горщиці.

— Вона вже малює двацять шосту картину! хвалила ся стара Навроцька. Чи так Маню?

— Так, мамо, двацять шосту! обізвалась Маня і спустила свої чорні очі. Вона трохи засоромилась, бо ті картини таки добре помагав їй малювати вчитель малювання.

— Щож ви тепер малюєте? спитав в неї Фесенко.

Маня почервоніла, як півонія. В неї навіть почервоніли шия й уха; вона малювала тоді Ромеа та Юлію в тій позі, як Юлія простягає губи цілувати Ромеа. Маня не сміла сказати, що вона малює, мовчала і тільки червоніла. Той наївний сором молоденької панни не дуже

приставав до її повної огрядної фігури та високого зросту.

Вона тепер малює човна на морі для столової комнати, сказала за дочку мати.

— Милій граціозний сюжет, сказав Фесенко композиментяк для Мані.

— Ви певно і граєте? спитав ся Фесенко в Мані.

— Еге, сказала Маня. Граю трохи.

— В вас в домі, як бачу, знайшли пристановище усі девять муз, сказав Фесенко до Раїси Михайлівни, і знов глянув на одчинені вікна. Він ждав незвичайної десятої музи, а тої музи нігде не було видко, неначе вона зумисне десь сховалась.

Несподівано з'за гостинниці в акацій вибігла Саня. Вона вгляділа Фесенка і спинилась на зеленій траві під розкішною акацією. Вона й сама не знала, чи йти їй до столу, чи вернутись. Самі ноги її синвились, неначе заплутались в густій траві. Одначе вертатись не прихотило. Треба було йти до столу.

Фесенко схопив ся з стільця, солідно пішов їй назустріч, зробив делікатний поклін і привитав ся до неї. Саня на силу рушила з місця: їй хотілось утікати, схватитись, одначе треба було сісти за стіл. — Якже ви чуєте себе після вчорашньої гулянки? спитав Фесенко в Сані.

— Спасибіг вам, я чую себе дуже добре, сказала Саня, дивлячись на стіл.

Фесенко почув, що з своїми музами треба тепер розстатись, і не знав, з чого почати розмову. Він мовчав, і усі мовчали. Стало тихо. Навіть лист на акаціях не шелестів. Навроцька подала Фесенкови стакан чаю, Навроцький присунув до его срібний кошик з сухарцями. І знов кругом стола усе затихло.

Фесенко колотив ложечкою чай і поглядав солоденькими очима на Саню. Густа, м'яка тівь од акацій

падала на неї, на її делікатне лице, на сіреньку сукню. Золоті крапельки вечірнього сонця неначе бризкали через лист акацій і бігали по її делікатних щоках, по золотих косах. Фесенко милував ся Санєю, ловив очима ті золоті крапельки, як вони бігали по щоках і золотим дощем спадали на білу шийку, бризкали на маденькі руки.

— Чи звикли вже до Одеса? Не бере вас нудьга за Кашиневом? спитав в Фесенка Навроцький. Здасть ся, минув рік, як ви перейшли на службу з Кишинєва в Одесу.

— Міні сподобалась Одеса давно, бо я вчив ся в Одесі, але я готовий хоч і зараз покинути Одесу і перейти знов на службу в Кишинєв. Для мене Кишинєв найкращий город на нашому півдні, сказав Фесенко і пильно подивив ся на Саню.

Саня липнула на єго очима. Легенький гнів, як легенька сиза хмарка в літний погожий день, мигнув в тінню в її ясних очах. Ледви примітний румянець виступив на її щоках.

— Певно ви, Олександро Харитоновно, нудитесь тут без книжок, сказав Фесенко. Зайіхали в такий глухий куток; нема ні журналів ні газет.

— Я ще не знаю нудьги. Міні скрізь весело, де є добрі, чесні люде, де є з ким перекинутись словом. Я своїх любимих авторів взяла з собою, обізвалась Саня. Вчитесь вігде не гріх, навіть над морем.

— Ви з книжками, як риба з водою, сказав Фесенко.

Навроцький не сподобалось, що Фесенко усе обертаєть ся до Сані, і не вважав на її дочку. Вона перебила розмову.

— Ми набрали з собою і книжок, забрали і фарби

й мольберт, сказала Навроцька. Мої дочки мають собі легеньку невтомляючу роботу.

— Може будете малювати море? спитав Фесенко в Мані. Гляньте, які чудові картини з високої кручи на море, на маяк, на скелі! Дивлюся і не можу надивитись.

— Еге, гарні, обізвалась Маня. А ви любите мальовництво? спитала в Фесенка Маня.

Це питання здалось для неї таким сміливим і незвичайним, що вона почервоніла, як маківка. Вона глянула на матір і неначе питалась в неї очима: Чи не провинилась я, мамо?

— Ой, Боже мій, як я люблю мальовництво! Як зайду в яку небудь галерію картин, то сижу там зранка до вечора і не маю сили вийти звідтіль. Я нічого в світі так не люблю, як картини, говорив з таким замахом Фесенко, аж очі в його крутились і ніби випинались на верх. Але той запал був фальшивий. Фесенко нічого не тямив в мальовництві і не любив его.

— Вона вчора почала малювати фрукти для столової комнати. Тепер саме настягли априкози та кавуни. Моя Маня намалювала вчора розрізаний по половині кавун, та так натурально, хоч бери ножа та ріж скибки, хвалила свою дочку Навроцька. Саня легенько осьміхнулась. Навроцька це примітила. В неї закипіла злість.

— А ви любите мальовництво? Ви малюєте? чепляв ся Фесенко до Сані.

— Знов до Сані, а не до Мані! Приніс чорт оцю Саню, подумала Навроцька.

— Я сама не малюю, але люблю картини. Тільки сказати правду, малярство потребує багато часу і одбиває од розумової роботи, сказала Саня.

— Ви не визнаєте штуки? Я й сам стою на тому,

що штука тільки нижній східець людського розвитку, сказав Фесенко, приспособляючись до Сані.

— О, не думайте так! обізвалась Саня. Я зовсім не проти штуки. Кожний артизм — діло, коли хто має до его хист та талант. Але я до мальовання не маю таланту, я ніколи не буду артисткою.

— Не думайте так, панє Фесенку! Вона душею артистка, бо любить дуже музику і грає на фортепяні, обізвав ся Навроцький.

— Кожна панна душею поет, підлещував ся Фесенко.

— Не кожна, сказала Саня. Чи булаб тому правда, якби я сказала, що кожний панч — поет. От мою сестру можна назвати поетом, бо вона цілі дні малює картини.

Фесенка тягло не до того поета, що малює картини: він навіть не глянув на того поета.

— Як будете в Кишиневі, то прощу до нашої гоноди. В нас правдива вистава картин, тільки не перєвізна, а завєдня, сказала Навроцька.

Недалечко од стола щось зашелестіло по траві. Усі обернулись. Коло стола, як з землі виріс, стояв Комашко, а рядом з ним Мавродін.

— Добри-вечір! сказав голосно Комашко.

Саня кинулась, як сполохана птиця. Маня й собі кинулась.

Нєрвозна Раїса Михайлівна аж іздрігнулась. Вона не любила Комашка і з великою нєрхотою приймила его в своему домі в Кишиневі.

Навроцький схопив ся з стільця назустріч Комашкови.

— Доброго здоровя! От, несподіваного гостя Бог послав! Сідайте, будьте ласкаві. Я дуже радий, що

ви прийшли, говорив Навроцький, подаючи стільці панічам.

Комашко сів на стільці. Мавродін стояв коло стола. Він трохи поговорив, розпрощався і пішов в гостинницю до Карялевої. Всі на хвилинку замовкли. Фесенко замовк і надув ся. Несподівана стріча з Комашком дуже-дуже не сподобалась ему. Очи його почали крутитись, як у тих кукол, що водять очима то на праву то на ліву руку.

— Приїє нечистий Комашка! Знов став він міні на дорозі! Де він тут узяв ся? Чого він прийшов сюди! Пеначе зумисне слідкував за мною? думав Фесенко і злість і помета заворушили его недобре серце.

Старий Навроцький заворушив ся, повеселішав. Навроцька насушила брови, чогось засовалась на стільці, неначе вона сиділа на шпильках, і присунулась ближше до своєї Мані. Фалда її широкої суки впала на коліна Мані; вона, як квочка, хотіла прикрити своїм крилом Маню, щоб її часом не вхопив шуляк.

Комашко глянув на Саню довгам, допитливим, острим поглядом. Її щокі трошечки почервоніли. Вона спустила очи на стіл і задумалась. Довгі, русяві вії, рожеві віки задрожали на очах: то був знак тревоги її душі.

— Вибачайте, будьте ласкаві, що я перебив вашу цікаву розмову про мальовництво та артизм, обізвав ся Комашко.

— Наша розмова була не дуже цікава, знехотя обізвалась Навроцька і сердито глянула на свого чоловіка. Вона боялась, що він зніме свою машкару: при Комашкови старий Навроцький говорив, знявши з лиця машкару.

— Де зібрались розвигі люде, там розмова завжди

буде цікава й навчаюча, сказав Комашко, поглядаючи на Саню.

— Не завжди. Велико розумні люде часто наводять страшенну пудьгу своєю професорською розмовою про народ, про народність, національність, про народний язык, народний добробит і на сі схожі, дуже-дуже смачні питання; наводять пудьгу найбільше на паннів, сказав не без іронії Фесенко.

Комашко перевів очи з Сані на Фесенка. Фесенкові очи неначе хотіли єго з'їсти.

— Як на яких паннів. І панни бувають усякі, так само, як і кавалєри, промовив Комашко.

В Фесенкові щокі вдарив жар.

— Погано ви думаете про паннів, обізвалась Саня до Фесенка. Є між нами й такі, що зовсім не цурають ся серіозної розмови, з котрої можна чомусь вивчитись.

— Чесна, правдива, без фальші розмова нікому ніколи не заважає, а де не тхис правдою та честю, там і мене нудьга бере, додав Комашко.

— Загальні місця про чесність та правду не дуже веселі, одрубав Фесенко.

— Та їх мож докладнійше розвити та проаналізувати, то й буде весело, коначне не вбираючи їх в сьмішки та в арлекинські шапки, а говорячи од щирого серця, само по собі — в кого воно є, сказав Комашко.

— Ой, Боже мій! Починаєть ся розмова, страшна для мові Мані. Деб діти Маню? Хоч у кишеню її ховай! думала Навроцька, неспокійно соваючись по стільци.

Фесенкові чорні очи засьвітились і якомь закрутили ся в обідках. Він зрозумів, що камінь кинуте в єго огород, одначе вдержав гнів, прикусивши язык і замовк.

— Ви може розумієте модні ідейки та утопійки?

О, це буде весела тема для розмови! обізвав ся згодом Фесенко. Але не дуже... не дуже серйозна.

— Чом-же не серйозна? Можна усе брати серйозно, можна і над усім глузувати, як хто хоче. Можна самі серйозні ідеї зробити сьмішними, але це не буде велика честь для людського розуму, обізвав ся Комашко.

Саня підвела на Комашка свої очі і переглянулася з ним. В їх світилось півчуття і ласкавість до Комашка.

— Я навіть вас не зрозумію, такі чудні ваші думки і погляди, сказав Фесенко і закопчив губи, як панна.

Комашко почав сердитись. Багато дечого зносив він на свому віку, вераз доводилось ему змовчувати, але нечесноти, наглої неправди, зумвеної нещирости й фальши він не міг знести. Він тоді чув, що в его душі ніби щось кипить, клекоче, перевертає усе до дна. І его палка південна натура не видержувала: остре, прикре слово, як замкнута і здавляна пара, виривалось з его уст і пекло ворога, як кипяток.

— Хвѣаж можна назвати ідейками та утопійками такі великі культурні принципи, як свобода праси, просьвіта народа, доконче на українській мові, широка, вольна просьвіта інтелігенції, добробит народа, вольний, національний розвиток України? Коли це утопійки, то ми не знаємо азбуки європейської просьвіти, сказав Комашко і его голос став голосніший і нервно задзвенів.

— Овва! Кудиж так! крикнув Фесенко. Це не європейські принципи, а ваші і тих, що схожі на вас. На що та свобода праси? Хѣба задля того, щоб лаяти публично в газетах адміністративних осіб? Правду я кажу, Харитоне Кириловичу? обернув ся Фесенко до Навроцького.

— Урум... гм... ммм... замукав з протягом по волячому старий Навроцький і нічого не сказав, тільки

здвигнув плечима. Один бік його рота паче скривився: розумій мов, як хочеш, чи еге, чи ні.

— А як адміністративні особи бувають не без гріха, або часом і дуже грішні? Чом їх не розписати і не дати на людській суд? Чи правду я говорю, Харитоне Кириловичу?

Хиритон Кирилович поклав свою повну руку на стіл і почав молотити одним пальцем по столі: то був знак, що він думає. Він мовчав і тільки головою кивнув, ще й на щось пасунив густі брови, а потім підвів їх мало не на середину лоба: розумій мов, як знаєш.

— На що та просьвіта народови? Вона тільки одібе его од плуга та од рала, от що! крикнув Фесенко. Чи правду я говорю, Харитоне Кириловичу?

— Оце матері его ковінка! Причепилась до мене, неначе я тут найвища судова інстанція! Колиб обертались до жінки за судом, вонаб одбрехала, подумав Навроцький. Він помолотив пальцем по столі, потім достав папірос і закурив: одчепись мов, не маю часу говорити.

— Просьвіта і шматок хліба потрібні народови, як і нам, хиба мало селян і міщан повиходило в люде через просьвіту? сказав Комашко.

Фесенко сам був з міщан. Він догадував ся, що Комашко кинув грудкою в его огород і закипів.

— Може ви й політику маєте за утопію? крикнув Фесенко і хитро, скося глянув на Комашка. Ему хотілось, щоб Комашко проговорив ся перед Навроцьким з гарячки свого темперамента, щоб его піймати на цю петлю, видати, живцем з'їсти, посадити в тюрму.

— Політика не утопія? Га? Як по вашому? Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу?

— І знов Харитоне Кириловичу! Мабуть щоб не за-

бутись, як мене звать; бий тебе сила божя! Оце застукали... подумав Навроцький і нічого не сказав, тільки совав ся на стільці.

— Чортове мукало не піддержало мене. Треба обертатись до старої, подумав Фесенко.

— Я не політик, і не люблю політики, обізвав ся Комашко. Теперішня політика ще скрізь політика людоїдства, проливання людської крові не для інтересів народа, а на користь дипломатів. Я стою за просвіту й культуру, а літературі, культурі й просвіті байдуже про усякі державні границі; вони ширші од тих границь. Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу?

— Хоч бери шапку та тікай! Та ще й питанняж острі! подумав Навроцький. Одначе розмова Комашка его зачіпала; він в думці стояв за ним.

— Гм... гм... А вжеж правда... вирвалось якось проти волі в Навроцького.

Жінка кинула на его очима, неначе пятаки.

Навроцький прикусив язика і догадав ся, що прощептив ся.

— Ой, Боже мій! Що це я сказав! Біда міні з цими молодими людьми! Витягнуть з тебе щире слово, як обценьками. Колиб ще не донеслось... Сьва! Ццц...

— Правду я казав? обернув ся Фесенко вже до Навроцької. Загарбаю стару, бо на старому машкара, подумав Фесенко.

— А вжеж правда! Дай волю язикам в прасі, то так і почнуть кричати проти нас, обізвалась Раїса Михайлівна. Будуть кричати і проти шовкових та оксамитових сукень, і проти брилянтів, і проти тюрнюрів. Прийдець ся нам одягатись в ситець, як горничним.

Савя усміхнулась, але так голосно, що Навроцька почула.

— Сьмієть ся з мене! Вонаж з тих... Подла!..

Навроцька тихесенько вилаяла Саню, дуже недержливо, прямо по мужицьки.

— А я думаю, що модні ідейка та утопійки такі сьмішні і нікчемні самі по собі. І сьмішний той чоловік, хто носить ся з тими ідейками і њакидає їх другим, ска зав Фесенко, і в єго голосі почулось подразніня.

— А міні здаєть ся сьмішним той, хто зовсім в голові не має ніяких ідей, або має такі ідеї, що вже заржавіли і просять ся в архів, спокійно промовив Комашко.

— Це ви говорите проти мене? не здержав ся і крикнув Фесенко, і єго лице зблідло, а очі стали страшні, злі.

— І не думав проти вас говорити. А коли ви це на себе приймаєте, то нехай воно буде ваше, промовив Комашко і голос єго задріжав.

— Чи машкара на цьому Фесенкови, чи це єго така врода? одгадував старий Навроцький, скося поглядаючи на Фесенка.

Навроцька постерегла, що розмова стає острою і, як зручна господня, перебила її.

Чи ви прийіхали на Великий-Фонтан купатись? спитала вона в Комашка.

— Ні, я прийіхав тільки погуляти. Я купав ся в самій Одесі, одказав Комашко

— А ви? спитала вона в Фесенка.

— Я... я... прийіхав... щоб проїздитись, сказав Фесенко і нервно кинув ся до чаю. Він хапав ложечкою чай і швидко вливав єго в рот, неначе поспішав, як можна швидше єго випити. Чай був горячий. Фесенко не чув, що горячий чай попік єму язика та губи.

Комашко швидко заспокоїв ся і поволи колотив чай ложечкою; блідий на виду, як смерть, він не зводив пильних очей з Фесенка. Саня кинула на Комашка ласкавий

погляд, і той погляд її очей заспокоїв его, прохолодив его серце, як свіжий, весняний вітер. Він знав, що чесне Санине серце за ним.

Скінчили пити чай мовчки. Дехто перекидав ся двома-тремя словами. Слова уривались, як старий шнурок.

— Чи не підете проходитесь трохи по садку? сказала Навроцька. Вечір такий чудовий, а мої панни засиділись.

Панвчі встали з'за стола; встали й панни.

— Піду і я з вами, обізвав ся Навроцький, насилу встаючи з стільця. Навроцька очима показала ему, щоб він йшов на гулянку з дочками.

Між акаціями з'явилась далеченько Мурашкова. Саня згляділа її і задумала втікти до неї од Фесенка. Вона швиденько пішла вперед. Фесенко не втерпів: Саня мавила его неначе якимись чарам; він догнав її і пішов з нею поруч. Саня йшла і мовчала, не дивлячись на Фесенка.

Її маленька фігура, облита мягкою зеленатою тінію акацій, була незвичайно граціозна. Горячі краплі сонця неначе обсипали її золотим дощем і спадали по її фігурці зверху вниз.

Фесенко розімлів, розстаяв як віск на огни.

— Олександро Харитоновно! сказав Фесенко.

— Чого? спитала в него Саня, липнувши на него ясними очима.

— Не маю сили довше затаювати в собі чуття того горячого кохання, яке ви розбудили в моєму серці. Я вас люблю страшно, без міри; полюбив з того часу, як вперше побачив вас, сказав Фесенко, театралью поклавши руку на серце. На пальцях в него заблищали золоті чертени.

— Котрий раз цього року ви признаєтесь паннам

в коханні? сьміливо спитала в его Саня, навіть не почервонівши.

— Перший раз на віку. Я нікого ще не кохав так, як тепер кохаю вас, сказав Фесенко, граціозно загнувши свій стан і поклавши другу руку на серце.

— А я чула, що ви цього року вже два рази признавались паннам, що страшно, без міри їх любите, сказала Саня. Щож вийде з вашого кохання для мене? Ви хочете мене сватати? Так, чи ні?

Фесенко витріщив очи. На него неначе хто ливув холодної води. Він не ждав таких сьміливих слів од Сані і мовчав.

— Ви хочете мене сватати? знов спитала в его Саня.

Фесенко з дива просто стовпом стояв, мовчав і тільки дивився на Саню. Его губи розступились, очи стали більші. Він був дуже здивований. Сватати Саню він і в голові не покладав. Він думав тільки пожартувати, намілюватись нею та й покинути.

— Чогож ви мовчите? Що це за знак? Як міні вас розуміти? Може ви злякались моєї сьміливости? Дайте спокій своїм нервам. Я підожду, сказала Саня і її рожеві уста трохи липнули, склались в легенький усьміх.

В Фесенка мигнула думка: борони мене Боже од такої жінки! З такою ліберальною жінкою пропаде моя кар'єра: вона мене не повезе в гору, а потягне в преісподню. Ця думка злякала его і неначе одібрала в него язвк.

— Мене вразила ваша сьміливість, ледви спромігся він промовити і засоромився, почувши свою комічність.

— А мене вразила ваша нечесність і наглість, сказала Саня і, обижена до самого серця, вона крутнулась назад і побігла назустріч Мурашковій.

Фесенко зостав ся ні в сих ні в тих. Обада, гнів і злість кишла в его грудях не так на Саню, як на Комашка за свою невдачу з романом. Він вернув ся до Навроцького та Мані неначе мокра курка, що попустила крила.

Саня та Мурашкова пішли попереду, узявшись по-під руку. Сані хотілось перевести дух і заспокоїти свої стревожені нерви. Навроцький з Манею ледви встигав іти за ними і таки добре засапав ся. Маня розчервонилась од духоти, од швидкої ходи. Од сидні в хаті за малюванням картин вона трохи не забула ходити. Фесенко йшов мовчки, похиливши голову і насупивши брови. Обійшли кругом монастиря, перейшли старе кладовище, постояли трохи над морем, на високій кручі. Внизу між скелями в морі купались без церемонії люде. Пани сконфузились і повернули назад до дому.

Тимчасом Навроцька ждала гостей коло стола. На столі стояв великий піднос з варенням з абрикосів тарілка недорогого торту. На підносі стояли три маленькі чарочки з вином для паничів та Навроцького. Навроцька була скупа і в себе дома завжди подавала таку вечерю гостям-паничам; її варення з абрикосів та малесенькі чарочки вина вже давно знали паничі і сьміялись тихенько. Ці абрикоси вона не забула взяти з собою навіть на морське купання.

— Прощу сиробувати мого варення! сказала Навроцька до гостей.

Паничі сіли за стіл, набрали варення і трохи лизнули его. Навроцька поставила перед ними по чарочці вина і подала кожному по шматочку торту, неначе вони делікатні панни. А ім після гулянки таки добре хотілось їсти; схотів їсти і старий Навроцький. Розмова стала загальною. Саня говорила більше од усіх, але якось

нервно, швидко, хапаючись. Вона неначе хотіла заговорити недавню непрямну подію з Фесенком, забути її в розмові.

Фесенко сидів надувшись та насупивши брови. Він тільки скоса поглядав на Саню, на її нервне лице, на її ненатурально жваві очі. Навроцький несподівано встав з'за стола і пішов в гостинницю. Єго мордував голод і він не втерпів, щоб не попоісти в смак. Навроцька стреможилась.

— Отже зробить якусь штуку оцей старий простак, подумала вона. А простак і справді зробив штуку: він швидко з'явив ся на ганку з тарілкою в руках. На тарілці лежав цілий стіжок маринованої риби. Навроцький поставив тарілку на столі, сів собі спокійненько і промовив:

— Еге, мабуть, ви паничі хочете їсти! Прошу закусити! Та й я попоім, бо зовсім виголодав ся.

Навроцька надулась, насупила брови.

— Старий дурень! Вчу, вчу і ніяк не вивчу оцю мужицьку степову простоту. Привіс повну тарілку маринованої риби, котрої нам стало б на три дні; паничі, як голодні вовки потріскають усе до чиста, мигнула думка в Навроцької. Вона ледви вдержала язика, щоб не наляяти свого простака.

— Маню! піді серце, та скажи горничній, щоб вона принесла тарілки, ножі та вилки та паляниці, а сама возьми з комоди серветки, промовила тихеньким голосом Навроцька до Мані, та не забудь замкнути комоду.

Маня пішла і вислала через горничну тарілки. Паничі й панни кивулись на мариновану, як голодні вовки на візцю.

Фесенко забув про недавню обиду і заїв горе своєї душі двома добрими шматочками маринованої риби, кидав

ючи зпід лоба грізними очима на Комашка. Вилізла потім боком та марината степовому старому простакови: жінка три дні гризла єго за ту маринату.

Вже смерком попрощав ся Фесенко з Навроцьким. Разом з ним попрощав ся Комашко.

— Приходьте до нас частійше, просила Фесенка Навроцька.

— Не забувайте нас! Ми вас будем ждати до себе, просив Навроцький Комашка.

Фесенко пішов улицею на один бік, Комашко повернув на другий бік моря.

— Розійшлись, як доріжки в лісі, обізвав ся Навроцький, усьміхаючись. Один на праву руку, другий на ліву.

— Розійшли ся і не зійдуть ся, подумала Саня, водячи очима за Комашком, котрого біла фігура все ніби тонула в темряві під високими акаціями і згодом зовсім потонула.

— Потонули в мглі тихого вечера, думала Саня. Вже не видко обох. Котрий з їх потоне в морі світовому? котрий не втоне? Котрий з їх впливе на берег? Котрий загине? думала дівчина, сидячи за столом і неначе прислухуючись до своїх потайних дум. А дума за думою ворущалась в її душі, як тихий шелест априкотового листу, од вечірнього морського віяння на сухий берег. А що, як Комашко потоне? неначе говорив її той тихий голос в душі. А він потоне з своїм палким характером, з щирим словом... І для неї стало жаль молодого хлопця, жаль єго молодого життя. Вона важко здвхнула і знов задумалась.

Її хотілось з кимсь поговорити щиро, од серця, поділитись мислями, признатись, що говорив її недавно Фесенко. І щось глибоко-глибоко в серця підказувало їй,

що не з батьком, не з приятельками вона поговорилаб тепер, а з Комашком, з одним Комашком.

— Який гарний чоловік Фесенко, сказала голосно Навроцька. От булоб добре залучити его для мові Мані, подумала вона, але цього при дочках не сказала.

— Еге, гарний. Плечі широкі і апетит мав добрий, знехотя обізвав ся Навроцький.

Саня встала і пішла гуляти по-під акаціями; її неприємна була сама розмова про Фесенка; їй гидко стало, що при неї хвалили Фесенка.

— А міні здаєть ся, що Комашко багато й кращий і лучший і розумвійший ніж Фесенко, сказав Навроцький.

— Я булаб рада, якби Комашко зовсім не ходив до нас, сказала Раїса Михайлівна з сердитою міною; все говорить мужицьким язиком, неначе найняв ся так говорити. Тай мисли его.....

VIII.

Другого дня вранці Навроцькі встали візенько і пили чай в номері з дочками. З ночти принесли два листи: один був адресований до Навроцького, другий до Навроцької.

Навроцька роздерла коверту. В коротенькому листі було написано: „Глядіть добре свою старшу дочку; вона блукає по Одесі з недобрими людьми, водить ся з поганою компанією. До біди недалеко з її модними ідейками та утопійками. Час небезпечний, стережіться!“

Тимчасом Навроцький читав голосно свій лист. В листі було написано: „Перечули ми через людей, що в вашому домі буває Комашко і присватуєть ся до вашої старшої дочки. Стережіть ся его. Ставимо собі за

св'яту повинність застерегти вас, що не сьогодні-завтра Комашка запроторять туди, де козам роги правлять. Начальство буде знати про вго утопії“.

— Брехня написана! крикнув Навроцький.

— Яка там брехня? На лишень прочитай, що написано в мовму листі, сказала сердито Навроцька.

Навроцький взяв од неї лист і прочитав голосно.

— А що? Хвбаж я тобі не казала? сказала Навроцька.

— Гм, гм... казала, а я не слухав. Це пише до нас Фесенко, сказав Навроцький.

— Фесенко? Ніколи в світі я цього не подумаю. Не такий він чоловік. Це пише мабуть твій Комашко, прохопилась Навроцька.

— Цеб то пише сам на себе? сказав Навроцький.

Саня зареготалась. Той сьміх, як ніж, урізав Навроцьку.

— Сьмій ся, сьмій ся, Саню. Швидко з тебе буде сьміятись увесь Кишинев, уся Одеса, сказала сердито Навроцька.

— На, Саню, ці документи, піди в кухню та вкинь в огонь, сказав Навроцький до Сані.

Саня вхопила листи і побігла тільки не в кухню, а в номер до Мурашкової на пораду.

В Мурашкової вона застала Ольгу Каралаєву.

— От цікава новина, характеризуюча наш час! Нате, читайте ці депеші, сказала Саня веселим насьмішкватим голосом, але її голос вкінці фрази несподівано задрожав. Остання нотка в єму була мінорна.

Каралаєва й Мурашкова прочитали листи.

— Тай подлаж людина писала оці депеші! крикнула Мурашкова.

— Як ви думаєте, хто писав ці документи? спитала Саня.

— Я скажу, не вагаючись, що писав Фесенко, обізвалась Мурашкова. Я на Малому-Фонтані постерегла, що ти, Саню, йому сподобалась, що Комашко став ему на дорозі.

— І папа догадуєть ся, що писав Фесенко, сказала Саня й задумалась. Туга впала на її веселі ясні очи. Вона схилила голову ще низше і заплакала. Для неї стало невимовно жаль Комашка. Вона була готова летіти до него, застеретти его, розказати ему усе. Перед нею на столі лежали рядом розгорнуті два листи і ці нещасні листи веначе наблизжили її серце до Комашка. Він став для неї веначе рідний, дорогий.

— Щож міні тепер робити? спитала ніби сама в себе Саня.

— Треба дати знати Комашкови, обізвалась Мурашкова.

— Дам знати, дам знати, як найшвидше! крикнула Саня. Я его викличу сюди, я напишу до него, нехай він зараз прибуде до мене.

— Саню, але це ти зайдеш дуже далеко. Подумай попереду і спитай своє серце! Ти знаєш, до чого воно йдеть ся, як ти напишеш до него лист і покличеш сюди? сказала обережна Ольга.

Саня задумалась. Вона в той час забула і про курсь, і про науку, і про свої заміри, і про діяльність на користь людскости. Вона тільки чула, що її жаль душвть коло серця. Вона хотіла застеретти Комашка.

— Що буде, те й буде, а лист треба написати. Шкода міні его, сказала Саня і взяла паперу та й написала до Комашка: „Приїзджайте до нас сьогодні о сьмій годині в вечер; я буду ждати вас в номері Мураш-

кової. В квартиру папи не заходьте. Якийсь чоловік пакостить міні й вам. В нас будете, довідаєтесь про усе. Заходьте просто в квартиру Наді Мурашкової. Жду вас; прихильна до вас Олександра Навроцька“.

Саня запечатала лист. Її рука нервно дрожала. Вона хапалась, встала з канапи, кинулась шукати парасольку і тільки тоді згадала, що вона не дома, а в номері Мурашкової.

— Дай міні, Надю, свою парасольку... або Бог з нею. Побіжу і без парасольки та сама вкину лист в поchtову скриньку, сказала Саня і прожогом вибігла з хати. За нею сльідком побігла Ольга, примітивши, що вона дуже розтревожена.

Пославши лист в Одесу, Саня вернулаь в номер до Мурашкової. Цілий довгий день вона пробула в тревозі, ждала і не могла діждатись. Сіла за обід з батьком та з мачухою, і тільки посиділа, не вмочивши ложки. Після обіда вона пішла до Мурашкової і свділа там до вечора, розмовляючи з своєю приятелькою. Вона поглядала в вікно на сонце, а сонце котилось на захід поволи, не вважаючи на її неспокій, на її розтревожені нерви.

В той день над вечір в номері гостинниці сидів Комашко з Мавродіном за столиком і ждав самовара. Вони тільки що скупались в мєрі і зібрались пити чай.

В номері було душно, неначе духота лила ся од нагтопляної груби. Здавалось самі стіни були горячі і пашили жаром. В одчнене вікно потягав горячий вітерець, неначе він подихав з нагтопленої нечи. Обидва молоді хлопці були потомлені і збирались, ніби одбувати якусь покуту, в духоті пити чай.

В той час з пошти Комашкови привесли лист. Він розгорнув его, прочитав і випустив з рук.

— Од кого це лист? спитав его Мавродін.

— Од Сані, сказав тривожно Комашко і схопив ся з стільця.

— Од Сані? Щож вона пише до вас? спитав у него Мавродін.

— Щось трафилось! Щось єсть! крикнув Комашко і завештав ся по нумері дрібними швидкими ступінями. Нате читайте! Треба швидше їхати. Мавродін прочитав лист.

— Яка гидота розплодилась на світі! сказав він, насупивши свої густі брови.

— Бідна, нещасна Саня! Якесь лихо жеде її! Я вгадую, звідкиль виходить усе зле лихо проти неї і проти мене: це діло Фесенкове, сказав Комашко.

Він одчинив шафу і, хапаючись, почав витягати убрання та вбиратись.

— Бідна Саня! Це через мене зачіпають її погані люде. Щось єсть. Щось недобре трафилось з нею! говорив він, надіваючи на себе одержу.

Він ухопив шапку і прожогом вибіг з нумера. За ним слідком вибіг і Мавродін.

— Пойіду й я з вами, говорив Мавродін, примітивши, що Комашко дуже стривожив ся.

Вони сіли на трамвай й в одну мить пересіли на поїзд залізної дороги. Комашкови здавалось, що не буде кінця тій дорозі.

Він нічого не примічав і тільки неначе бачив перед собою Саню, засмучену, стривожену. Горячий день згасав. З садів, котрі йшли по обидва боки залізної дороги потягло холодком. Дорога трохи заспокоїла нерви Комашкові. Думки в голові пішли вільнійше.

— Саня написала до мене лист, перший лист, несподівано блиснула в Комашку думка, і він забув разом усі тривоги. Якесь незвичайна радість злинула на его

серце, неначе перша ластівка весною злинула на зелену калину і защебетала пісню про весну, про тепло, про кохання. В его серці наклонулась надія і неначе освітила его і пригріла.

— Боже мій! Чого міні ждати, чого сподіватись в цей вечір? думав молодий хлопець, скочивши на землю з маленького легенького вагончика. Он і монастир видно! Он і гостиниця, і вікно номера, де живе Мурашкова... Швидше, швидше! дух займає.

Комашко добіг до ганка. Мавродін гукнув до него:

— Ідіть, а я тимчасом забіжу до Бородавкяна, а потім може зайду в номер Мурашкової.

Комашко одчинив двері номера. За столом на канапці сиділа Саня разом з Мурашковою.

Вечірне сонце кидало проміння на стіл, застелений білою скатертею, на самовар, грало на стаканах та блюдечках.

Золотий одлиск сипав ся на Саню, і делікатна білява Саня, разом з чорнявою Надею, здавалась ему небесним херувимом. Щось ідеальне, чисте світилось в її ясно-синіх очах, в її матово-білому лиці.

Саня схопилась з місця, побігла до Комашка назустріч і подала ему обидві руки. На її смутних очах виступили росинками дві сльози.

Комашко бачив, що її щось дуже строжжило.

— Добри-вечір вам! Що тут трафялось? Чого ви такі строжжені? сказав Комашко і его серце заболіло, ему хотілось обняти і пригорнути до себе Саню, як дитину.

— Сядьте та прочитайте оці депеши, сказала вона до Комашка.

Комашко сів і прочитав листи.

— А що, добрі депеши? спитала Саня і голос в неї

задрожав жалібно. І жаль і гнів було чути в тому слабенькому, м'якому тоні голосу. Вона неначе і жалилась Комашкові на людську неправду і гнівалась на лихого чоловіка.

Комашко прочитав листи і зразу зблід. Він почув, що в него серце ніби перестало кидатись, що в его душі похолело. Ніщо в світі не роздражнювало і не сердило его так, як людська нечесність та неправдивість, в якій формі вонаб не виявилась.

Его чуйні, тонкі нерви чули неправду, якби вона не була замаскована, якби вона не крилась. Блідота розлила ся навіть по его високому чолю, по устах. Очи втрапили блиск і ніби закрились мглою. Лице стало біле, як крейда. Саня глянула на него і прокинулася. Вона калялась, що показала ему ті погані листи.

— Вікторе Титовичу! Бога ради не тревожитесь! промовила Саня. За мене ви не бійтесь. І я за себе не боюсь. Міні шкода було вас.

Як сказала Саня ці слова, він ніби прокинувся, почув, як швидко забилось в него серце. Карі очи знов заблищали острым блиском. Уста стали рум'яні. Він схопив ся з місця і гордо підвів голову.

— Коли ви, Олександро Харитоновно, не тревожитесь, то й міні нічого не страшно. Я тільки думав про вас. За вас я готовий встоювати до остатньої краплі моєї крові. Я нехтую, я сьміюсь з тих гадких людей, що потайним підкопом підкопують ся, інтригують проти чесних людей, сказав Комашко.

Він перейшов двічі невеличку хатину і в одну мить переміг страшну тревогу. Сівши на стільці проти Саві, поглянувши на неї вже тихими ласкавими очима, він зразу неначе вдруге народив ся на світ. Щастя так

і лило ся з его карих очей. Молодий хлопець ніби набрав сили, енергії, глянувши в Санвині оченята.

— В твоїх, дівчино, ясних очах я неначе вглядів свою долю, неначе напив ся з твого білого личка свіжої погожої води. І людська злість та неправда не зломить мене і не вдіє міні ніякого лиха, думав Комашко, дивлячись на Санвині очі. Їму стало невимовно весело. Радість розливалась по его жилам, неначе разом з кровію прибувала, як вода в великий літний дощ, заливала его груди. Їму здавалось, що саме сонце лило щастя в цю маленьку хатину на своїх проміннях, обливало его усього, гріло его.

— Вона моя, вона моя! Тільки двоє слів ворушились в его думці. Порвалась нитка его думок і він тільки ніби чув, як в его душі ворушать ся десь глибоко-глибоко двоє слів: вона моя. І Саня любила его в той час, любила щиро, горяче. Краса его духа глянула в той час через его темні карі очі. Засьвітилась в їх іскрами. Біде матове лице стало свіже, уста червоні.

Саня дивилась на него і почувала, що в її серці заворушилось чуття міцне, тверде, зачала ся страсть, не легенька, міцна, на усе життя, стверджена розсудливістю, однаковістю поглядів, думок...

— Тепер я стала тобі рідною духом і ніколи од тебе не оступлюсь: ти міві до мисли, ти міві й до серця, подумала Саня і забула про усе на світі.

Усі сиділи мовчки. Надя дівочим інстинктом зрозуміла той потайний процес, який почав ся в молодих душах і не сміла его переривати своєю розмовою.

Вона тихесенько налила чай і мовчки поставила перед Санею та Комашком стакани. Вона неначе боялась сполохати золоті мрії, котрі ніби невидимо розмивали ся в самому просторі, як золоте марево сонця. Ко-

машко зітхнув глибоко, неначе пережив, перебув довгий важкий період свого життя, спустив очі вниз і почав механічно мішати ложечкою чай.

— І хто написав ці гидкі листи до вашого батька, считав він, глянувши на Саню.

— Якійсь недобрий чоловік, що мислить зло міні й вам. Я та Надя вже трохи догадуємось, хто написав про нас ці листи, сказала Саня.

— І здасться міні, не помиляємось, обізвалася Мурашкова. Можна певно сказати, що написав листи Фесенко.

— І я так думаю, сказав Комашко. Фесенко чоловік з черствим серцем, чоловік матеріальної вигоди. Це правдиве чадо меркантильного города, а не поетичного українського села; більше нікому нема ніякого інтересу шкодити нам. Що ви загодіали йому лихого? сказав він обертаючи очі до Сані. Саня розказала йому про вчорашню історію з Фесенком, як учора в вечер на гулянці Фесенко признав ся, що її любить, але про сватання не промовив і словечка.

Комашко зареготав ся; він знав Фесенкові порови.

— Ото мабуть злякав ся, як ви натякнули йому про сватання! Він свататись не квацять ся, а кохатись готовий з усіма гарними паннами. Мабуть аж рота роззявив, як ви натякнули йому про сватання, сказав Комашко.

— Трохи не зомлів. Я думала, що він так і дремене в куці та й сховається там, сказала Саня.

— Ти, Саню, налякала его так, що він мабуть вже більше не прийде до вас, сказала Мурашкова.

— Прийде! Як тільки не перестав вас любити, то прийде до вас. Его честь писана на воді — вітер як повіяв і честь пропала! сказав Комашко.

Чи ви знаєте, що він оце недавно сватав ся з дочкою одного багатого одеського купця? Вліз у его дім, походив дві неділі, а третього тажия бах та й давай свататись. Батько тільки очя витріщив, що він за дві неділі встиг так горячо покохати его дочку. Од Фесенка можна усього сподіватись. В него голова набита вітром, а серце гордостю та самонадією на свою красу. Я знаю его девізу в цьому ділі: прийшов, побачив, побідив, та й... покинув...

— Та не скрізь побідив, а облизня така доброго впіймав, сказала Мурашкова.

— Знаєте що? Возьму я та пошлю оці листи по адресу Фесенка, сказав Комашко. Нехай покладе їх на пам'ятку в свій дорогий обляцьований золотом портфель.

— А справді пошліть! сказала Саня. От здивується, як дістане з почти свої мудрі твори.

— Правда, цим ми его не навчимо, але нехай знає, що й на собаку є палиця, що вовк ловить, але й вовка ловлять, сказав Комашко.

Панни знайшли куверту, поклали туди обидва листи, підписали, що читали, але в редакцію не прийняли за непотрібністю і вернули авторови его високі поетичні літературні твори.

— Скажіть, будьте ласкаві, од чого в нас тепер так багато розвелось таких нікчемних людей, як Фесенко? Яка тому причина? Я не дивуюсь, як бувають такими люде немолоді, поторгані важким життям. Алеж Фесенко чоловік молодий, а молодість, та ще розвита й просвічена, буває вже сама по своїй натурі чесною, сказала Саня до Комашка.

— Багато причини тому лху, сказав Комашко. Тепер пішла деморалізація: скрізь панув негамований, навіжений цотяг до поживи, до грошей, до солоднечі

життя, до осолоди втіхами. І та деморалізація йде поперед усього зверху... Людська особистість задавляна і зумисне прибита. Чесних, розумних, розвитих людей і не люблять і боять ся, бо на злодієви шапка горить... Поганих людей не тільки не загнздують, а ще ім потакують, бо натуральна річ, що зло прикриває зло і вибирає собі орудником зло. Скрізь панує в нас протекція, а не розум і правда. Вищі розумові інтереси занедбані. Чесного, правдивого чоловіка ненавидять, затруть, замкнуть, затончуть в грязь, бо скрізь тепер пішли вгору темні сили. Чесний чоловік в наші часи повинен або мовчати і таїтись, або бути готовий на усе лихо.

— Я це знаю, сказала Саня і гордо підняла свою руську голову. Фесенки тепер панують, але ї честь ще не вмерла.

— Не вмерла й не вмере. Правда, як олива впливе на верх, сказав Комашко, вдаривши рукою об стіл.

Сані сподобалась его енергія, его правдива, одкрита натура. Вона задивилась на его блискучі очи, в котрих світив ся розум, світила ся твердість, і не чулась, як полюбила его очи.

Мурашкова тимчасом запечатала куверту і послала горничну, щоб вона вкинула письмо в поштову скринку.

— Це будуть смачні бісквіти Фесенкови до чаю, сказала Саня.

— Нехай попоїсть на здоровя, обізвалась Мурашкова.

Між молодими людьми пішла весела розмова. Сонце низько спустило ся і заглянуло в вікна через ріденькі верхіві гильки акацій та априкозів. По білій стіні розсипались ніби золоті краплі. Рожевий тихий світ розлив ся по всіх закутках маленької хатини, світ тихий і радісний. Молоді люде говорили і не могли наговоритись і вже смерком розійшлись.

Впав сизий туман на море. Виала чорна ніч на землю. Виспались зорі на небі. За монастирем запалав огонь на маяку і облив тихим світлом білу церкву, білі монастирські стіни. Сон не брав Саню. Вона одчинила вікно і сіла, спершись ліктем об одвірок. Вона дивилась на фантастичну картину південної ночі. В одчинене вікно було видно широку ясну полосу на чорному небі над Одесою. А над тим фантастичним світлом високо піднімав свою голову маяк над кручею і розливав ясний, різкий світ в чорному небі. Білий монастир лиснів на чорному тлі плямою і в своїх неясних тінях і ясних полях був схожий на якийсь фантастичний старий замок, подекуди розвалений. А високо в небі блищали ясні зорі як алмази, розсипані по чорному оксаміті. Вохке повітря повівало з моря і обливало Саніне гаряче лице. Яке щастя наливало її серце! Яка солоднеча, яка радість лилась в її душу, спадала на серце неначе роса з холодного неба на привалений сонцем лист. В фантастичному світі далекого сіяєва вона тільки бачила великі карі ясні очі, острі, освічені думою. Саня почувала, що в той час одна любов, одно щастя світять в її серці: то гріє її теплом гарячого півдня, то ніби прохолоджує росною розкішної південної ночі. Усі думи, усі заміри, усі клопіт неначе десь залетіли за синє море.

— Ноче моя тепла! Які ти для мене розливаєш розкоші, які чари! думала Саня, дивлячись на фантастичну картину ночі.

І весело дивилась на неї зорі з неба, неначе сміялись своїм мигаючим світлом. Весело засміялось рум'яне небо на сході, весело заграло сходяче сонце в сизому тумані над морем. Життя її серця неначе злилось до купи з розкішною південною ніччю і з поезією південного ранку над Чорним морем.

Вже сонце підняло ся над морем. Вже сизий туман зняв ся з моря, звив ся, як біле покривало і підняв ся в синє небо, і сон зміг Саню, сон міцний, яким сплять молоді щасливі люде.

Другого дня, вже як сонце стояло на заході, Фесенкови принесли лист, пересланий через мійську почту. Він розірвав куверту. Лист був коротенький і написаний якимись чудними кучерявими буквами. Очевидно лист був анонімний. В тому листі було написано: „Милий дорогий Фесенку! Люблю тебе, як душу, і вмираю за тобою. Ти мене знавш. І я знаю добре, що я тобі сподобалась. Буду тебе ждати сьогодні в вечері о дев'ятій годині на Малому-Фонтані. Проти скелі Капуціана на березі лежить плісковатий камінь. Там ти мене знайдеш і наєммо ся сего вечора щастя. Як не прибудеш до мене, то я втоплю ся в морі і загублю свою душу. Твоя на віки П. Н. Пз зву себе по імені; бою ся. Часом на почті розпечатують мій лист і дізнають ся про мене“.

— Це Саня пише. Вмирає за мною. А що? Зо мною нема жартів. Терпіла-терпіла тай не витерпіла, як і другі панни, що кохались зо мною. А що? Ага! Задрала кирпу передо мною, та дурнісінько!

Фесенко вхопив циліндер, парасоль і прожогож полетів на трамвай.

— Сяду я на трамвай. Вже темненько і піхто з знаємих аристократів не вглядать мене, що я їзджу трамвайом, подумав Фесенко.

Вже на дворі зовсім смерклось, як Фесенко прийїхав на Малий-Фонтан. Над морем подекуди по стежках блукали люде, як темні сілюсти. Фесенко біг до скелі Капуціана, аж чуб в єго став мокрий. На березі не було її живої душі.

— От і добре! Нема нікого. Публіка розбрелась. Ой колиб швидше знайти той камінь! А от і камінь, а на камені мріє якась темна сілюста. Саня! Вона! аж крикнув Фесенко. Їго серце розгорілось, він простяг руки до Сані.

Під его руками зашелестіло листя.

— Що це за диво! крикнув Фесенко.

Він придивив ся, полацав руками: на камені стояв сніп кукурузи, перемішаний з колючками та бодяками. Фесенко поколов руки і тільки рт роззявив. Він не йняв віри своїм очам.

— А деж Саня? Може вона опізнилась? подумав Фесенко.

Він тернув сірничок, глянув на годинник: вже була половина десятої години.

— Чи не втопилась оце вона в морі? Може ждала мене, ждала та й шубовснула з скелі в море, подумав Фесенко.

Він надійшов над самісіньку кручу, глянув у низ: нічого не було видно, тільки вода лясніла проти заходу кш скелями.

— От буде слава, як Саня втопить ся через мене! Заговорять усі в Одесі. Можна буде напечатати в газетах. Самому ніяково слати в редакцію... Дам три карбованці Целабросу, то це ледащо усе напише, марив Фесенко, поглядаючи на море. А може вона поставила цей сніп, щоб схвати в єму до мене лист? Алеж... оті колючки... Гм... гм... Фесенко облацав кукурузу. В середині був заткнутий цілий лист паперу. Фесенко розгорнув его, тернув сірничка і при світлі прочитав лист: „Вибачайте на цей раз. Я пропаду цієї ночі, бо батько щось постерігає і запер мене в хаті. Через свою приятельку посилаю вам цей букет. Сховайте его в свій зо-

лотообразний портфель, з котрим ви ходите в гімназію, на пам'ятку про мене. Ваша Н. Н."

— Якась містифікація! Хтось мене дурить! подумав Фесенко і перекинув лист на другий бік.

Там була намальована його фігура з довгим носом, а проти носа прездорова дуля.

— Догадуюсь, чье це діло! Це робота Комашка. Потривай-же, будеш ти пам'ятати і за Саню і за ту штуку, думав Фесенко. Ще й колючок натикав в букет. Квиуж я і на тебе колючками!

Він шпурнув сніп в море і тихо побрів назад до стації. Поїзд трамваю, останній поїзд, вийшов до Одеси. Фесенкови прийшлося вихатись на ніч в буфет і ночувати на стільцях в одежи, підклавши два кулаки під голову.

— А може це чийсь жарти? Жартував-же нераз і я з дівчатами на усякі способи, думав Фесенко, лежачи нероздягнений на віденських стільцях. Писав-же до одної, що повішусь в садку її батька, як не вийде до мене...

Ту штуку з кукурузою ветругнула Фесенкови Христяна. Вона добре знала Фесенкові нориви, знала усі його скандали та історії через свого братика Бородавкіна і з нудьги на Великому Фонтані задумала погратись та покенкувати з Фесенка.

Послазши лист в місто поштою до Фесенка вона нарізала кукурузи та бодяків і крадькома смерком сіла на човен, полинула по-під скелями на Малий-Фонтан і поставила сніп кукурузи на камінню, як раз проти скелі Капуцина. Це вона зробила так потайно, що й брат її Бородавкіна нічого не знав; її хотілось трохи подразнити і за цікавість брата. Таку містифікацію вона з нудьги робила не одному Фесенкови..

Вернувшись до дому Фесенко вглядів на столі другий лист, присланий по городській пошті. Він роздер конверту і виявив свої власні анонімні твори з невеличкою припискою.

— Штука не вдалась! Вгадали, хто послав їм ці листи. І хтож-би то оце вернув міні листи? Стара Навроцька пойме віри цім листам і не схотілаб їх вертати по моему адресу. Старий Навроцький не зугарний до таких жартів. Та вони й мого адреса не знають. Це робота Комашка та Сані. Комашко знає мій адрес... Потривай-же! Яж тобі допечу! Я тебе з'їм без соли!

Фесенко скреготав зубами, бігаючи по кімнаті.

— Вбю тебе! Підкопаю під тобою яму і не я, а ти впадеш у цю яму, говорив голосно Фесенко. Саню моя! Золото мое! Як я тебе люблю! Яб оддав усе на світлі за один твій поцілунок. З іншими я жартував в кохання, а тебе кохаю щиро, горяче, кохаю без міри.

З того часу Фесенко почав обговорювати Комашка, де тільки було можна... Одного вечора на бульварі за столяком в кофейні він углядів Кишиневського директора і кружок інших директорів, що поз'їздились в Одесу на прогуляння. Він присів до їх і накинунув на репутацію Комашкову покривало чорнійше од чорної ночі. Анонімні листи на Комашка полетіли і по вищій інстанції...

IX.

Через кілька день Мурашкова покликала Саню до свого номера. Вона дістала з Одеси лист на свій адрес, але для передання Сані. Саня розгорнула лист. Лист був од Комашка.

„Олександро Харитоновно! писав до неї Комашко. Пишу до Вас лвт, бо не маю надії стрінутв вас на са-

моті і поговорити з вами. Я вам щиро одкрив своє серце, свою душу... Без вас я не можу жити. Я тільки живу й дышу вами. Ви признались міні, що маєте до мене симпатію. Ваша ласкавість до мене в останні часи дає міні надію, що я не втратив вашого прivityльства, вашої симпатії. Скажіть міні останнє слово! Коли я не маю місця в вашому серці, то нехай я лучше ніколи не бачитиму вас, забуду вас... Може час загоїть мої страшні муки“.

Саня прочитала лист і задумалась.

— Що він пише до тебе? спитала Мурашкова.

— На, читай! сказала Саня. Питання становить ся дуже ясно й категорично.

— Правда, що категорично, сказала Надя. Щож ти думаєш тепер вчинити?

— Писалаб до него, та багато прийдець ся писати: це він становить для мене питання мого життя і моєї духовної смерти... сказала Саня і трохи не заплакала, схиливши голову. Требаб міні поговорити з ним і поговорити докладно. Але де его поговорити? Мачуха йде проти него. Дома міні не можна буде поговорити з ним.

— То виклич его сюди листом та й поговори з ним отут в моєму номері, або в парку, сказала Мурашкова.

— Отже ти добре радиш міні, сказала Саня. Вона взяла листок паперу і написала Комашковз:

„Спасибі вам, Вікторе Титовичу, за вашу шврість. Прийшлось-би міні багато писати до вас, якби я думала списати усі мої бідні думки. Прибувайте до мене сегодня над вечір. До нас не заходьте; йдіть в номер до Мурашкової. Там я вас ждатиму. І ваші принципи, і ваші пересвѣдчення міні до мисли, до серця. Я цокипула тепер космополітичну плутанину, симпатизую вашим поглядом. Міні, як і усім чесним людям, треба присвятити свою діяльність на користь рідному краю, Укра-

іні. Я щиро прихильна до вас; серце моє за вами, але... є претичина, котра стає нам на дорозі. Я сама не знаю, що міні почати, що міні діяти. І поради нема в кого питати“.

Саня одіслала лист на пошту, сіла на канапку, згорпула руки на грудях і потовула в важних, важних думках. Мурашкова сиділа коло вікна й читала. В номері було тихо; тільки дві мухи бились об шибки, дзизчали і ворухили монотонним дзизчанням мертву тишу.

Саня передумувала, що мала говорити Комашкови.

День був трохи хмарний. Сонце сховалось за білі хмарки і не веселило кімнати. Густа акація та априкози закривали небо проти вікна. Тінь в кімнаті стала ще густійша, аж сумна; і та тінь хмарного дня не ворухила фантазії, не будила мрій. Холодний розум, холодна розсудливість перемагали, брали перевагу над ними.

Думи в Саниній голові з початку плили льобічно, вразно, але не доходили ні-до-якого обмежаного кінця. Саня почула, що її думи почали плутатись, перемішуватись і не доводили ні-до-якого ясного результата.

Прибігла дівчина і покликала Саню обідати. Саня неначе прокинулась і тихою ходою вийшла. Її жвавість вже притихла.

— Прощай, мій спокою! Час трівого йде і мене не мине, думала Саня, сідаючи за обід. Вона обідала, як не їдала. Апетит пропав. По обіді вона пішла до Мурашкової. Мурашкова вийшла в парк гуляти. Саня сіла коло вікна, розгорнула книжку, почала читати. Її очі бігали по листах і не могли виїммати ні одного слова. Мисли не йшли в голову. Вона закрила книжку, згорпула руки і ждала, схиливши голову. Через одчнене вікно вона дивилась на небо, на далеке синє море, й не примічала ні неба, ні синього моря.

Рипнули двері. В номер увійшов Комашко. Рівна фігура його ще неначе стала рівніша. Очи були веселі: в їх світилась надія, сміливість, гордість, неначе він виграв перший великий процес в своєму життю. Він весело привитався до Сані і сів проти неї. Їму здавалось, ніби він до того часу плів довго, довго, по великому морю і от тепер допливає вже до зеленого берега, вкритого лісами та пахучими садами; от він бачить вже виразно, як сонце грає на горах, на садах. І сади й ліси манять його опочити в затишку, над прозорою річкою.

Обоє мовчали. Саня з початку зраділа і та радість виявилась в рум'янцях на її щоках. Очи блиснули привітом, але швидко світ її очей згас; очи стали сумні, задумані.

— Я вас ждала... Міні треба з вами поговорити про одно діло... Для мене се діло велике, тихо й несміливо промовила Саня і замовкла. Вона й сама здивувалась, що десь поділась її сміливість, котра її ніколи не покидала.

— Ви в своєму листі написали кілька слів, і міні тих слів доволі для мого щастя на мій увесь вік. Я тепер щасливий, двічі щасливий, промовив Комашко.

Він узяв її руку і поцілував. Саня почервоніла і не піднімала вік, не глянула на него. Вона була гарна, як перша квітка в квітнику, в свіжому зеленому листі. Обоє знов замовкли. В номері стало тихо, тихо. Небо стало хмарніше. Тінь в номері стала густіша. Нігде не було чути ні найменшого гуку, ні шелесту. Здавалось, ніби хмарне небо, і зелені акації та априкози під вікном прислухувались до їх тихої розмови.

— Знаєте, Вікторе Титовичу? Я високо ставлю потребу розумового розвитку для жінчини, давно працюю над своїм розвитком і не думаю, що я вже дійшла до

свої мети. Міні ще треба багато працювати; я давно маю думку поїхати на університетські курси і просвітитись вашою наукою.

Комашко прислухався до її тихої розмови. Острій блиск його очей трохи пригас, очі стали задумані.

— Олександро Харитоновно! Я давно вас знаю, багато розмовляв з вами. Міні здається, що ви розвивались стільки, скільки треба кожному серйозному чоловікові. Тим-то ви міві й сподобались, що ви стоїте вище од женщин нашого часу, сказав Комашко.

Саня усміхнулась. Дві ямочки на щоках наче засміялись і знов ще ли. Лице в Сані знов стало поважне.

— Спасибі вам за комплемент, але я себе краще знаю... От ви йдете в життя чоловіком готовим, зовсім розвигтим. Ви готові до розумової праці. Ви дотепні посьвятити себе чи науці, чи рідному краю, чи народови. Ви здатні на діло, і на діло серйозне, користне для народа. Я тепер не вважаю себе такою; я не рівна вам, а цього я не хочу. Я хочу бути рівною вам у всьому і розвитком розуму і просвітою. Я люблю науку, сказала Саня вже твердо й сміливо. Вона вже опам'яталась і була готова на полеміку.

— Ви міві не рівня? Не смиряйтеся, не принижайте себе. Ви багато читали, багато думали, сказав Комашко.

— Ні, не так, Вікторе Титовичу. Я думала, я багато читала, і мушу сказати, що й теперечки ще не ви робила собі пересвідчення і погляду на людське життя. Міні здається, я ходжу в темряві, без світла, блуджу, плутаюся і виходу не знайду, сказала Саня.

— Чи можеж хто сказати, що вже має ясні погляди на усе життя? Питання наступают на чоловіка, як осінні чорні хмари. І небо ставить питання і земля

і люде і народ і наука і політика і економія. Питання, як тіні в Дантовому пеклі, кругом обступають нас. Іх десятки, сотні. І хто розжене оті хмари? Хто може сказати, що він одгадав ті питання, які нам завдає наука, завдає людське життя? сказав Комашко.

— І все таки міні хотілось-би освітити світлом розум і свою душу і ту сферу, серед котрої міні прийдець ся жити і працювати. Ви не дивіть ся, що я дівчина. Не думайте, що ми усі думаємо тільки про балі та убори. І нам-би хотілось жити розумним людським життям, витворити собі ідеали. І моя душа бажає ідеала. І міні бажаєть ся суспільної діяльности, щоб і я поклала свою лепту на користь людям.

— Я тільки знаю, що чую голос вашої благородної неестістичної душі. Я давно вже одгадав вашу душу і тям її полюбив. З другою моє життя буде нудьгою, сказав Комашко.

— Як ви знаєте, я взяла місце в городській жидівській школі для дівчат, щоб мати хоч яку роботу, щоб як нібудь служити на користь людськості.

— Це з погляду козмополітичного? сказав Комашко.

— Було й так, бо жидівська женщина найбільше загнана в неволю, не має навіть права молитись вкупі з муштинами, сісти за стіл з ними... А поки жидівська дівчина не вийде заміж, не має права ногою ступити в сивагогу; її вважають не-за людину...

— А народ наш ще більше, перебив її Комашко.

— Я готова служити й в народній школі. Я знаю, що я щось роблю, а не червію, як червіють без діла сотні й тисячі молодих паннів. Тепер подумайте, піду я заміж — піде сімя, господарство. Прощай тоді вища наука й педагогія! Прощайте мої ідеали! сказала Сая і похилила голову.

Комашко зрозумів, що Саня не наближаєть ся, а ніби одходить од него усе далі, і на его острі очи неначе впала мгла. Він задумав ся. Голос его став тихший. Смуток почув ся в его голосному, завсігди веселому голосі.

— Ще мушу признатись... Я привикла до свободи. Батько міні давав волю у всему. Мачухи, сказать правду, я ніколи не слухала. Я бою ся втратити свободу. Ви знаєте, які наші сімь? Жінка в сімьі господня й рабня. А я тепер вольна, як птиця, сказала Саня.

Комашко ще низше похилив голову. Ще смутнійші стали его очи. Саня замовкла й думала. Знов в кімнаті стало тихо аж мертво. Хмари на небі стали густійші і на білих стінах полягали ще густійші тіни, неначе вечірньою добою.

— Я не так дивлю ся на життя в сімьі, промовив перегода Комашко. По моему жінка в сімьі повинна бути вільною і жити по своїй волі. Щире кохання вже само по собі є воля. Може й правду кажуть, що супружество накладає золоті кайдани. Але міні здаєть ся, що чоловік та жінка не чують тих кайданів, як між ними є щира любов.

— Але все таки кайдани кайданами, хоч вони і золоті, додала Саня. Я більш од усього на сьвіті люблю свободу.

Знов затихли вони обоє і довгенько мовчали. Комашковни здавалось, що він не пристає до пишного берега, а знов одвертає назад в бурлаве море. От-от ледви мріє перед ним розкішний берег в садах та лісах, і берег криєть ся туманом, мріє як фантастичний образ. Жаль здавив его за серце. Він почув в душі тревогу.

— Щож тепер нам робити? Що почати? несподівано спатав в Сані Комашко.

— Я й сама добре не знаю. Ви завдали мені важке питання, котре я не з'умію розв'язати. Воно мене мучить, не дає мені спокою. Я хочу йїхати на університетські курси. Я привикла до тої думки. Вона увійшла в мої нерви, як дощова вода в суху землю. Я живу й дшу тою думкою. Як моє бажання не здійснить ся, я збайдужнію до всього... Багато з моїх товаришок поїїхало на курси. А я опізнилась... як бачите.

Дві сльози виступили з її очей і покотились по щоках. Комашковн стало жаль і її, і жаль себе...

— Ваш батько згоджуєть ся послати вас на курси? спитав Комашко, і его голос загув тихо, неначе він випитував секрет.

— Ні! А мачуха не хоче й слухати про це нічого, сказала Саня. Вона ворог правдивої просьвіти. Дайте мені час надуматись, порадитись, сказала Саня.

Комашко почув, що не в добрий час запалив серце молоді дівчини. Він несподівано встав з місця, якось хапаючись, неначе хотів утікти.

— Прощайте! сказав він до Сані і подав її руку. Несподівана і сумна претїчннн... Прощайте!

Він ухопив шапку і вибіг з кімнати. Двері стукнули. Саня опам'яталась, схопилась з місця. Її здало ся, що вона теряє милого на віки... Вона протягла руки і побігла сьлідком за ним, щоб крикнути до него, вернути его. Але двері зачинились. Кругом стало тихо, мертво. Саня сіла на канапу, поклала руки на стіл, внала головою на руки і заридала.

Блиснула блискавка. Вдарив грім. Небо стало ще чорнійше. Грім вдарив вдруге так, що шибки в вікнах задзвеніли. Воздух став важкий. В кімнаті стало поночі... Здорові краплі вдарили в шибки, як горохом. Шкло залуцало. А Саня сиділа, поклавши голову на

руки, пеначе пририта. В нумер увійшла Мурашкова. Саня не підвела голови і хлипала.

— Саню! Що з тобою? Чого ти плачеш? спитала в неї Мурашкова.

Вона налила стакан води і подала Сані. Саня одвела стакан рукою і не підвела голови.

— Саню! Бога ради! Чого ти плачеш? Про що ви тут говорили? Що довело тебе до сліз? питала стревожена Мурашкова.

Саня мовчала. Перегодя вона підвела голову, трохи заспокоїлась. Вона розказала Мурашковій усю свою розмову з Комашком.

— Щож тепер вийде? На чім усе це скінчить ся? питала Мурашкова.

— Сказалаб тобі, та й сама не знаю. Був у мене свій рай, були в мене свої ідеали... Я з дорогою душею прямувала до того раю. Той рай здавав ся міні Дантовим раєм, де людські душі чисті, високі, з високими мислями, чистими, світлими, як кришталь; душі щасливі, все розуміючі. А тепер несподівано я побачила другий рай, зазнала пшнний рай серця. Мене манить рай мисли, рай розуміння, мене манить й рай серця, рай любови. Що міві діяти? Що вчинити? спитала Саня в Мурашкової.

— Дуже проста річ: Бери собі той і другий рай, сказала Мурашкова тоном практичности щиро грецької.

Саня усьміхнулась.

— Добре тобі так говорити про діло, в котрому ти сама не заінтересована, сказала Саня. Але стань ти на моему місці то й побачиш, як трудно вибрати.

— А може Комашко пристане на те, щоб покинути службу та поїхати з тобою в Петербург, або до

Києва. Там ти будеш ходити на курси, а він собі знайде місце, сказала Мурашкова.

— Чи схочеш він так зробити? сказала Саня. Він чоловік небагатий, живе службою. Чи я маю право потрібувати од него такої жертви?

— То покинь думку про курси, сказала Мурашкова.

— Не покину, не можу, сказала Саня. Це була моя мрія трохи не од дитячих літ.

— Алеж ти втратиш такого жениха, якого може потім не знайдеш! крикнула Мурашкова. Вас неначе Бог призначив одно для другого. Саню, ти подумай над тям, і подумай добре.

Саня задумалась.

— Жила собі спокійно, була щаслива по своєму і десь узяв ся той клопіт... Правду каже пісня: якби тебе не любила, булаб як голубка, промвила Саня; а тепер.....

— Десь узяв ся сокіл, вхопив голубку і повіс в синє небо, додала Мурашкова в поетичному тоні пісни.

— І в голубки заморочилась голова од того лету. Боже мій? Який буде кінець тому усеми? сказала Саня.

— Але знавш що, Саню? Рай раєм, а діло ділом. Як я йшла до свого нумера, то вгляділа вашу маленьку горничну. Вона усе вертілась по коритарях, і як угляділа, що Комашко ввійшов звідсіль, зараз побігла до дому. Чи не посилала її твоя премудра мачуха підглядати? Начувай ся Саню! Буде тобі лихо.

Саня підвела голову. Звістка була неприємна для неї, Вона тільки махнула рукою.

— Про мене! Тепер міні про усе байдуже! сказала Саня.

Вона попрощалась з Мурашковою і вже не побігла

швиденько та дрібно, як колись бігала, а пішла тихою ходою, помаленьку, поволи, похиливши голову. Жяття вперше вдарило її важким крилом, як бє крилом орел голубку, і вона неначе прибита пташка, вийшла з кімнати опутивши свої легенькі крила.

Тимчасом Раїса Михайловна Навроцька вже довідалась од своєї горничної, що Саня сиділа з Комашком в номері в Мурашкової. Така самовільність молоді дівчини здавалась для неї трохи не переступом.

Навроцька сиділа в невеличкій гостинній свого номера коло самовара, заливала чай і ждала Навроцького, щоб прочитати єму добру молитву.

Навроцький увійшов і сів коло стола. Навроцька встала і причинила двері в кімнату, де сиділа Маня.

— Харитоне Кириловичу! почала серйозним тоном Навроцька. Чи ти знаєш, де тепер Саня і з ким вона бесідує?

— А хіба я знаю? Певно з Мурашковою ганяють по парку або по цвинтарі коло монастиря, обізвав ся Навроцький. Яко чоловік старого стиля і чоловік простий, любив дома говорити по українськи і часом пускав жарти щиро народні. Навроцька не сердилась за єго мужицький язик, але ті жарти часом допікали їй до живого серця.

— Еге, ганяє! Отам сидять з Комашком в номері в Мурашкової. Я не знаю, що далі буде з цими новомодними дівчатами, сказала Навроцька.

— А коли сидять з Комашком, то нехай сидить та говорять собі на здоровя, одрубав Навроцький.

— Як то, нехай сидить? Деж видано, щоб молода панна тягала ся з паничами, десь запирала ся в номерах? Чом ти її не спиниш? Літає десь по Фонтанах,

плавав на пароходах, ганяв по Одесі, неначе той студент, або який вітрогон-гусарин.

— То й нехай ганяє, бо ще молода. А як підтопчеть ся так, як оце ми з тобою, то буде сидіти на одному місці, та чулки плести, або сваритись, обізвав ся Навроцький.

— Добре, ей Богу добре! Та вона тобі колінь сяде на пароход та й дремене в Константинополь до Турків у гості. А що тоді буде? підняла голос Навроцька.

— Нічого не буде, бо вона до Турків не дремене, промовив Навроцький.

— Ходить в якусь жидівську школу, просьвіщає жидівок, просмерділась цибулею; нанесе того жидівського смороду повні кімнати. В неї навіть черевики просмерділась жидами. Усі наші кімнати смердять жидами, неначе тут жиди завели шинк, сказала Навроцька вже сердито.

— Гм, я щось не чув, щоб в наших покоях смерділо жидами... Може тим, що в мене нежить в носі. Не всім пак мати такі тоненькі ноздрі, як у тебе, сказав спокійно Навроцький.

— В тебе мабуть з роду нежить в носі, бо ти степовий чумак, сказала Навроцька.

— Добре, що в вас камянецькі носи дуже вже тоненькі. Я й дьоготь нюхав, та й то не шкодило, сказав Навроцький.

— Пс! Он Маня сидить за дверима! Чуєш? Це недобрий тон! Чисте мужицтво! Ти зовсім зіпсуєш дочок, сердито обізвалась Навроцька.

— Не знаю, хто зіпсує, чи я, чи ти, обізвав ся Навроцький і встромив очі у вікно, неначе він роздивляв ся на маяк.

— Бач! в тебе все я винна. Може я винна, що Саня бродить по нумерах з Комашком?

— Як з Комашком, то я не маю до того ніякої претенсії. Він чоловік чесний. От якби з Фесенком... то інша річ, сказав Навроцький.

— З Комашком, то нічого? аж крикнула Навроцька і згорнула руки, як до Бога.

— А вжеж нічого. Комашко чоловік розумний, поважний, просвічений, не шелихвіст, не вітрогон, сказав Навроцький.

— Комашко заведе твою Саню туди, де козам роги правлять. Хвба ти не чув, як він говорить? Все в него мужики та мужики, та мужицький язик. Я не знаю, чи він й в Бога вірує.

— Про це й я не знаю, та й не буду єго питати, сказав Навроцький.

— В него усі люде то нечесні, то лихі, то деспоти, то жмикрути. І те погане, і там не добре. Усе ганить. Я не знаю, що він за людина? сказала Навроцька.

— Щож він за людина? Чесний чоловік, та не вміє або не хоче закривати лиця машкарою; от і усе! сказав Навроцький. Про Фесенка цього не скажу; не вгадаю, чи машкара на ньому, чи натуральна пика.

— А вжеж натура, і натура делікатна, з гарними манерами. Фесенко далеко піде, високо полетить, сказала Навроцька. Він гарного прямування і... політику життя розуміє.

— Може і полетить вгору, як буде віяти той самий вітер, що тепер віє, а як вітер поверне...

— То й він повернеть ся, сказала Навроцька.

— Як той вітряк на степу... бовкнув Навроцький.

— Алеж і фрази в тебе! Коли ти їх покинеш? крикнула Навроцька.

В той час надійшла Саня і сіла коло вікна. Вона глянула на мачуху і по злих очах впізнала, що між нею та батьком була якась остра розмова.

— Де це ти, Саню, була? спитала в неї Навроцька.

— В Мурашкової, обізвалась Саня.

— З ким ти там бачилась? спитала в неї Навроцька.

— З Комашком, обізвалась Саня.

— Добре, єй Богу, добре! Це гарна нова мода! Чи годить сяж молодій панні бродити крадькома по нумерах з паничами? Чи єлід-же так робити? Де ти набралась таких новомодьих ідей? присікалась Навроцька до Сані.

— Комашка я давно знаю. Знаю, що він добрий чоловік. Сгріла ся з ним і поговорвла, обізвалась Саня.

— Якби він був твій жених, то ти й тоді не повинна ховатись з ним по закутках, сказала Навроцька.

Саня мовчала і дивилась в вікно; вона давно звикла слухати морали од своєї мачухи.

— Бач, Харитоне Кириловичу! Я тобі казала, не давай Сані в гімназію. А ти мене не послухав, а тепер маєш дочку, що по закутках з паничами ховаєть ся. Деж пак! сиділа там в гімназії поруч з жидівками, з міщанками, з купцівнами, а може з дочками куховарок, браталась з ними, товаришувала і набрала од їх такого духу, що й з хати не викуриш ніякими перфумеріями.

Саня сиділа і мовчки дивилась в вікно.

— Добре, що я свою Маню оддала на науку в приватний благородний пансіон, говорила Навроцька, обертаючись до свого мужа.

— Гм! Може. Не знаю, чия правда, чи твоя, чи моя? Хто любить поца, а хто попадаю, а хто попову доч-

ку, а хто й попову наймичку, а хто й попову корову? обізвав ся знехотя Навроцький.

— Од жидівок та міщанок трудно набратись просвітнього духу. Я розвила свій розум книжками, обізвалась Саня. Сьвіт іде не од міщанок, а од заграничних розумних книжок.

— Добрий сьвіт! Не дай Боже такого сьвіту. А це які книжки ти втирила в руки Мані, мене не спитавши? На, подивись, сказала Навроцька, подаючи книжки Навроцькому.

— Гм. „Вона та він“ — жарт Санда, „Череве Паряжа“ Золя, „Парижські письма“ Берне, Спенсер, Дарвін, „Вістник Європи“. Гм. Нема тут нічого страшного, сказав Навроцький, перегортуючи листки книжок.

— Як то нема нічого страшного? крикнула Навроцька. Там усе пишуть про погану любов. Якийсь Він, якась Вона... Це все якесь паскудство, котрого паннам зовсім не годить ся знати.

— Не читатиж акафистів молодим паннам. Та наша цензура як перешерегує книжки, то нічого тобі боятись; їх можна читати не тільки печерським черцям, але навіть черницям, сказав Навроцький.

Навроцька кинула очима на чоловіка неначе пятака дала і махнула бровю до вікна, де сиділа Саня. Навроцький опамятав ся.

— Ой лишко! Цеж я трохи зсунув машкару з лиця; забув, що дочка в хаті, подумав Навроцький і трохи кашльнув в долоні.

Навроцька заарештувала книжки і замкнула їх в комоду.

До чаю вийшла з кімнати Маня, заспана, апатична, невесела. Вона перейшла гостинну лівовою, неначе старечюю ходюю і сіла коло матери. Розмова за чаєм по-

чала ся дуже благочестива, але невимовно нудна для Сані. Стара розлила кругом себе моралів більше, ніж налила чаю на усю сімю. Саня передумувала свої важкі думи і не одзивала ся й словом.

Скінчив ся важкий, нудний вечір, як нудна лекція граматики. Усі рано полягали спати, втомлені од морського купання. Саня погаспла сьвітло. Сон не брав її. В кімнаті була страшна духота, неначе пашіли жаром стіни, неначе дихала горячим духом груба, стіл, комода, шафа, усе було неначе нагріте в горячому духу розпечене. Жара душила Санні груди. Горяча кров швидко ворушилась в жилах.

Саня одчинила вікно, сіла і сперлась на одвірок. Потягло з моря сьвіжим духом, дихнуло вохке сьвіже повітря на Санине горяче лице. Була пишна, тиха ніч. Над Одесою вже стояв сьвітовий білуватий туман. Білий манастыр постично мрів в легкому сьвіті од маяка. Ясні зорі всипались на чорному небі. Маяк блищав ясно, ясно, і розливав сьвіж на акації, на манастыр, на парк; купи акацій, легко осьвічені, приймали фантастичні форми і неначе виринали верхами з чорної безодні. І полетіли Санні думи, одна за другою, як зерна дорогого намиста низались на шовкову нитку.

— Що міні робити? Що міні почати? Як міні вийти з цього заплутаного лябірвнта, думала Саня, дивлячись на срібний туман над далеким городом. Не вже міні прийдесть ся кинути останню надію на вищий розваток свого розуму? Не вже не здійстнять ся мої золоті мрії? Не вже я їх мушу забути, повинна їх покинути?

І її розум говорив, що не треба їх забувати, що не можна їх покинути...

Але десь глибоко, глибоко в серці обзивав ся інший голос, принадний, тихий, ласкавий, як повів мор-

ського свіжого вітерця; то був голос серця. І не холодні думи розсудливості почали снуватись в її голові. Якісь інші мисля, палкі мрії роєм повили ся проти її волі. І ті мрії налітали, вили ся ніби з ясного срібного туману, з темного неба, з свіжого моря, налітали з тієї поетичної далечі, де пробував Комашко, снувались кругом неї, як бжолі в майський день і ворушили серце.

Саня не чулась, як забулась про допитування свого розуму. Вона вже неначе бачила на тлі темної нічної картини очі Комашка... бачила, як вони темніли, вкривались смутком в час її розмови з ним... Вона пригадала, як він вийшов з номера смутний, неначе громом прибитий. І їй стало жаль Комашка. Вона почула, що дві горячі сльози покотились по горячих щоках і впали на її руки...

І через годину знов розум брав перевагу над серцем.

— Пишуть, що є закон розумності в світовому життю: і в мертвій натурі і в людському життю; кажуть, що якийсь вищий розум правує життям кожного чоловіка, думала Саня. Чи вжеж тому правда? Якийже закон розумності в сучасному життю? Темні сили панують, справляють скажені оргії свого торжества, а світлі сили вольного розуму потоптані їх поганими ногами. А в природі? Вдарить суша, спека, коли треба дощу; хліб сохне, пропадає, усе вяне, сохне, неначе смерть обіме землю... Чи не такаж нерозумна суша впала тепер на моє життя? Я налагодилась дійти до дійшлости свого розумового розвитку, а та світова розумність наче зумисне спиняє мене на дорозі, глузує з мене. Десь отут над Чорним морем впала іскра на моє серце, чи од моря, чи з синього неба, чи з темної ночі чи з зірок, впала іскра і запалила мою душу, заморочила

розум . . . Десь узялась якась нікчемна матеріальна любов . . . Чи нікчемнаж? Чи матеріальна? І який розумний голос тої нерозумної природи неначе тихе слово говорив до неї: Ні, не нікчемна, а велика, непереможна сила, котрій народи ставили олтарі, приносили, жертви, курили тіміям, котру люде вознесли на небо, як богиню краси, та кохання. Вона давала силу геніям, високо піднімала силу їх. То радість життя, найбільше щастя в життю для котрого люде гинули, проливали кров і свою й чужу . . .

— Що міні робити? що почати? Розум мій прямує по одній стежці, а серце веде по другій, і сили нема в мене его сциняти. Ні, не нікчемна, не матеріальна це сила! І мою любов засьвітив мій і его розум, але чую, що мій розум вже не має сили его погасити.

І Саня без надії схилила голову на руку. А огонь в серцю розгорював ся. Пишна ніч виводила рзєм мрії. Згадка за згадкою пішли в її голові. Вона неначе бачила перед собою кімнату в домі Мурашкової. Вона, Ольга, Надя і їх молоді товаришки обсіли кругом на софах. Йде весела розмова, йдуть змагання за принципи, за ідеали. Одна з них читає книжку. Читання зачіпає, ворушить думи. І знов змагання. Одні стоять за вищу науку, думають йти в універзітет; другі думають йти в сілські школи, йти в народ. Одні встоюють за національність, другі стоять більше за козмополітазм. В хатині ясно, весело. Саня згадала той недавний час спокою свого серця, і їй стало жаль минушого. А віч йшла, плила. Над морем далеко, далеко блиснула блискавка раї, другий.

Саня перевела очи на ту картину над морем. Блискавка миготіла частійше і яснійше; над морем вирізувались краї хмар, зубчасті, білі, неначе верхи гір вкриті

сьнігом. Блискавка замигала швидко. Було видно, як ворувались на далекому небі хмари, сині, чорні, білі. Під ними мигало море; блискавка падала неначе в хвилі. Саня задивилась на картину далекої бурі, що десь лютувала на морі. А на землі і на небі було тихо, мертво...

— Було колись тихо в моєму серці. І десь узяла ся, неначе з моря вилетіла буря, і страшна, і поетична, і мучить мене і тревожить душу і серце, і дає міні щастя. Он хмари з блискавкою неначе зляли ся до купи з хвилями моря. Не вже й моє життя так зіллеть ся з его життям? І коли воно зіллеть ся, то на віки...

— Пишна південна ніч над морем! Не холодні думи ти наводиш на мою душу. В твоїх тінях кохання палкійше; серце говорить, а розум мовчить; ти впала з неба для поезії. Холодні думи гаснуть в твоїй поетичній мглі, думала Саня, дивлячись на море.

Зайняло ся небо на сході. І Саня була готова в той час летіти до милого, сказати ему: Люби мене на віки! Забудь усе, що я тобі казала і дай міні тільки твоє чисте серце!

Щезли хмари. Небо вияснилось. Зблищали зорі. І ті зорі ніби засьміялись до Сані.

— Ще недавно ви, зорі, неначе плакали для мене, а тепер знов наче сьмієтесь до мене... Неоднаково ви сьвітате людям, ясні зорі! Раз сьмієтесь, в другай — плачете, думала Саня, дивлячись на небо.

— Завтра я напишу до него, заспокою его муки. А яку муку він бідний тепер терпить? Як він мене любить?

Саня лягла в постіль сьвітом й заснула тревожним легким сном. Сонце зійшло. День прийшов. Саня встала пізно. Мрії втихли, розлетілись, як фантастичні іллюзії, як русалки розпилились по воді перед сонцем. Згасли зорі на небі, погас горячий жар в серці.

— Перша думка моя про тебе мій милий! думала Саня прокинувшись. Цілий день вона ждала Комашка, а він не приходив. Гуляючи під акаціями, Саня передумала, що перетерпіла їй душа за цілу ніч, передумала усі тревоги свого серця! Але ясний день вів за собою холодну розсудливість. Золоті мрії неначе розлітались од сьвіта сонця. Енергія розуму знов верталась до Сані. Ні, не покину я свого заміру! Пойіду на курси, одкаснусь од Комашка, забуду его. Стане в мене до того сили, стане енергії... десятий раз говорила сама до себе Саня. Не буду до него писати, не буду манити его, не буду думати про него...

Настав вечір — ніч вкривала землю.

І знов налітали роєм мрії, ворушилось серце. Займались зорі, займало ся огнем молоде серце дівчини.

— Зорі мої ясні! Не сходьте так рано на небі! Не ворухіть мого серця! Не несіть міні мук! думала Саня, сідаючи в ночі коло одчиненого вікна.

А зорі сходили, як і перше. Ніч навівала поезію, любовію. Муки серця знов оживали.

Навроцький поїхав на службу до Кишинева і обіцяв знов вернутись через тиждень; він сподівався, що Комашко незабаром попросить Саніної руки. Цілий тиждень не приходив Комашко. Саня мучилась. Щоки зблідли, лице змарніло. Веселість, жвавість щезла. Румянці на щоках зівяли, як вянуть квітки на пекучому сонці.

X.

Минув тиждень. Комашко довідався, що Навроцький вернув ся на Великий-Фонтан.

— Піду обявлюсь старому, говорив Комашко Мавродінови, сидячи на бульварі над морем вечірною добою.

Старий мене любить. Може він вговорить Саню, дасть їй пораду, встоюватиме за мене.

Душа моя перемучилась. І сон мене не бере. Ніщо мене не веселить. Он люде гуляють, забавляють ся, а я один неначе нічого не бачу, неначе нічого не чую.

— Вікторе Титовичу! Коли почали діло, то доводьте до кінця. Ваша доля для мене — неначе моя доля. Щастя вам Боже довести діло до кінця, сказав Мавродін.

І обидва товариші замовкли. Оркестр на бульварі гресів. Публика гомовіла, гула, як вітер в лісі. Бульвар неначе клетотів, як окріп в казані. А два молоді хлопці неначе нічого не чули. Вони смутно дивились на широку чорну площину моря, неначе засіяну світлимими цятками, що блищали на розкиданих в морі кораблях.

Комашко другого дня перед вечером задумав поїхати на Великий-Фонтан.

— Поїду і я з вами, сказав Мавродін, трохи розважу себе. Погуляю над морем та побіжу до Бородавкьна, може збреше щось веселого.

Вони убрались й поїхали на Великий-Фонтан. Йідучи уличкою до монастиря, вони стріли Бородавкьна. Бородавкьн купував в крамниці тютюн і вглядівши їх через одчинені двері, вибіг до вих.

— Добри-вечір, Вікторе Титовичу! Куди це ви?

— Та гуляю з нудьги, обізвав ся Комашко.

— Чого це ви обидва так змарніли? Що це вас нігде не видно? Чи може, як співають:

На улицю не піду, і дома не всижу;

Хвба піду підкопаю у дівчини хижу...

— А що, швидко підкопаєте вже у дівчини хижу? промовив Бородавкьн на здогад.

— Хто его зна... знехотя обізвав ся Комашко, бо знав слабкий язик Бородавкіна.

— Знаєте що, паннічі? Ходім до мене та пограємо в карти. Потягла мене жінка на оце купання, бо вона тут зросла, і як настане літо, то її як ту морську чайку так і тягне сюди... Її тягне до моря, а мене до землі. Здохну з нудьги. Ходім голубчики!

— Спасибі вам; я в карти не граю, сказав Мавродін.

— І я не граю, обізвав ся Комашко.

— Але чого це ви обидва скривились, як середа на п'ятницю? Жінок у вас нема, діти дома не плачуть. Щасливі люде тай годі, сказав Бородавкіна. А може це ви так подались од морського купання?

— У кожного чоловіка є своє горе, сказав Комашко.

Комашко обернув ся і трохи не почоломкав ся носом об фізіономію Фесенка. Фесенко прямував до Навроцького, але вглядів Бородавкіна і приступив до него, не примітивши Комашка, що стояв до него спиною.

Комашко одскочив на ступінь, неначе вколов ся об бодяк. Фесенко ласкаво привитав ся з Бородавкіном, зняв циліндер і якоесь дуже штучно, дуже низенько поклонив ся Комашкови. Лице его стало солоденьке, але усміх був хитрий, злий.

Комашко знав, що як Фесенко дуже ввічливий, дуже низенько кланяєть ся і солодко говорить, то був знак, що він зробив чоловікови якусь пакість.

І Фесенко зробив вже таку пакість; ославив Комашка.

— Куди йдете? спитав у Фесенка Бородавкіна.

— Приїхав на Великий-Фонтан гуляти. В Одесі мене бере така нудьга, що не знаю, де й дітись, сказав Фесенко, скося поглядаючи на Комашка.

— Ходім, голубчику, до мене! Нам не стане одного партнера до карт! просив его Бородавкин.

Фесенко думав зайти до Саві, або хоч углядіти її де-небудь. Вона не виходила в него з думки, манила его своїми синіми очима. Він не покидав надію завязати з нею роман. Але, стрівшись з Комашком, він догадав ся, що й той туди прямує. Фесенка почала розбирати злість і він згадав сніг кукурузи, згадав свої анонімні листи вернути ему назад. Кукуруза неначе різала его по шиї острим листом.

— Та й модний-же ви чоловік! Які чудернацькі рукави вашого пальта! крикнув Бородавкин, трясучи Фесенкову руку.

Рукави сірого делікатного цвіта пальта були з краю обшиті і справді чудернацькими, з кучеряво чорними оксамитовими обкладками. Здалеки здавалось, що на широких закарваших рукавів повачіплювались не то раки, не то чорні павуки. Фесенко для оригінальності сам вдумав собі таку моду.

— Подумайте собі! Два тижні, як пошив собі таке пальто з чорними оксамитовими закарвашами на рукавах, а це дивлюсь на бульварі, десять душ як раз в таких самих пальтах з такими ж закарвашами. Так й пішло, так й пішло! говорив Фесенко.

— Честь вам і слава! Смак маєте високоестетичний! обізвав ся Комашко.

Фесенко зрадів, не зрозумів іронії. Его очи стали м'яккими.

— Який поганий город Одеса! крикнув Фесенко. Тиждень шукаю гудзиків до рукавів та до камізольки; перекидав усі магазини і... не знайшов. Боже мій! Який жаль!

— То вицишіть з Парижа, коли Одеса вам не до-

годжує, сказав Комашко і засьміявся просто в вічі Фесенкови.

Фесенка неначе шпилька кольнула в бік; він зрозумів, що Комашко сьмієть ся з него. Знов перед его очима неначе виріс сніп кукурузи на скелі.

— Нехай вже філзофи виписують моди з Парижа. Я обійдусь і без Парижа, сказав сердито Фесенко, і чоловічки его очей закрутились, завертілись. Міні здаєть ся, що не так ганьбить чоловіка виписування гудзків з Парижа, як пусті хлопячі жарти, схожі на жарти сільських парубків.

— Про які, паничу, це жарти ви говорите? крикнув Комашко.

— Ви самі добре знаєте, про які, сказав Фесенко. Йїхати в ночі на Малій-Фонтан, ставити сніп кукурузи та бодяків, писати нікчемні листи — це така штука, на яку вдатний дурневський гімназієст, а не...

— Що ви плетете? Який сніп кукурузи? Які листи?

— Може ви розумієте анонімні листи, а не снопи кукурузи? крикнув Комашко.

Фесенко почув, що шпилька кольнула его і в другий бік.

— Це підлість, а не жарти! Цего не зробить міщанин, не зробить мужик! репетував Фесенко на всю улицу.

Очи в Бородавкіна замигали од цікавості; сніп кукурузи та ще й бодяків, анонімні листи страшенно его зацікавили. Він васторочив уха, як той кінь, що прислухуєть ся до несподіваного шелесту в лісі.

— Я подлим ніколи не був і не буду. Чого ви напались на мене серед улиці і репетуєте на весь Великий-Фонтан? Про який сніп кукурузи ви торочите?

— Оце то подлість! Я вам просто це скажу в вічі, обізвав ся Комашко.

— Та скажіть-бо, що то за анонімні листи, що то за кукуруза? Скажіть, будьте ласкаві! благав Бородавкин, і в него од цікавості неначе засвербіло коло серця.

Але Фесенко его не слухав. Він розлютовав ся, розчервонів ся, кричав, махав руками, як простий сільський парубок. В той час він зовсім забув про делікатність манер.

— Таку штуку можуть ветругнути тільки ліберали, радикали, такі як ви! кричав Фесенко.

— Так чеплятись ні-за-що можуть тільки такі шовіністи, як ви, що готові тричі на тиждень зміняти свої пересвідчення за вітром! Жаль мене бере, що такий молодий, а вже ламаєте свою душу, сказав Комашко.

Мавродін мигав своїми великими тихими очима на Комашку, неначе говорив: не заціпай лиха! Комашко навіть не примітив того.

— Бога ради, не кричіть, бож люде збігають ся, говорив Бородавкин. Зійдімо з улиці в те провалля.

— Знаємо, куди ви дивитесь! Ви дивитесь в Женеу та Лондон, кричав Фесенко.

— Неправда ваша! крикнув Комашко. Я дивлюсь на Україну та й годі. А ви дивитесь в Париж, та на свою кишеню, то і я не в претенсії; на парижські гудзики треба багато грошей, сказав він, і его товкі ноздрі задрожали, лице зблідло. Одначе, прощайте! Час міві йти до Навроцьких, сказав Комашко.

— І я там зараз буду! крикнув Фесенко.

— Опізнались! Ви скорчитесь в три погибели, скрізь пролізете, а там не пролізете, говорив Комашко, показуючи рукою на гору, де була гостинниця.

— Проліземо й там! гукав Фесенко вже з балки, куди єго потяг за руку Бородавкин.

— Та ходім, пограємо в карти, бо все одно — вам не годить ся йти до Навроцького: туди пішов Комашко, сказав Бородавкин.

Злість душила Фесенка. Він почервонів, дрожав і все лавав Фесенка, йдучи балкою з Бородавкином. Він ненавидів Комашку і за Саню і через те, що Комашко був талановитий чоловік і міг стати єму виоперек дороги на службі та випередити в кар'єрі.

Стежка вила ся на дні балки, подекуди закиданої сьміттям та гноєм. На праву руку повертала стежка на гору, до одної елегантної дачі з блискучими вікнами, з ганком, оповитим диким виноградом. Фесенко повернув на ту стежку. Він думав, що на тому ганку вони будуть грати в карти.

— Не туди! Ми живемо не в таких багатих дачах. Моя жінка любить сільську ідиллю. Ондечки на горбку наша дачка, наша ідилля! сказав Бородавкин. Він показував рукою на просту міщанську хатку.

Фесенко глянув на ту дачу і насупив брови.

— Повертайте на ліву руку, на ген-оту стежечку, гукнув Бородавкин.

Стежка з балки повела на горб через густі колючки.

Фесенко був взутий в тоненькі трипові сірі черевики. Колючки кололи єго в литки через шовкову чесучу і в ноги через тріко.

— Ой, колючь колючки! аж сячав Фесенко, підкидаючи ноги вгору. Чорт зна, куди ви оце завели мене, сердив ся Фесенко.

— Це ми пішли навпростець, щоб швидче дійти. Жінка з нудьги вирає, говорив Бородавкин.

Стежка довела до горбика, на котрому стояла рибальська хатинка. Горбик той був просто сьмітник. Внизу горбика коло колючок лежали купи попілу. Зверху лисьніли мокрі помви. Міщанка виливала їх на сьмітник просто з порога. Треба було йти або через купи попілу, або через горб, облитий помиями, або просто через колючки. Фесенко ступив черевником в попіл. Нога вгрузла, як у борошно.

— Ну, та й завели-ж ви мене! Тут тільки собакам ходити, а не кавалерам, обізвав ся сердито Фесенко. Добра ідилля, нічого сказати.

— Держіть горою! Беріть цабе! гукнув Бородавкин позад него.

Фесенко взяв цабе на горбок і вліз в болото. Він вискочив на сухе місце і почав обтрушувати хусточкою панталюни та чоботи, та обтирати об траву підшви. Обчистившись, облизавшись, як той кіт, він пішов за Бородавкином.

— Знаєте що, Фесенку? Ви дурнісенько топчете стежку до Сані. Саня хоч гарна, але в неї приданного ані шага, сказав Бородавкин.

— Не вже?! аж крикнув Фесенко. Я чув, що Навроцька богатенька.

— Багата одна Маня, менча дочка Навроцьких. Ви знаєте, що на неї мати записала двадцять п'ять тисяч карбованців. І дім в Кишиневі не Навроцького, а єго жінки; і дім дістанеть ся Мані, сказав Бородавкин.

— Двадцять п'ять тисяч і дім! аж крикнув Фесенко. Ото штука!

— Не знаєте ви, де раки змують? обізвав ся Бородавкин.

— Не вже цьому правда?! спитав Фесенко.

Він не дуже йняв віри Бородавкіну, бо вважав на него, як на брехува.

— Сам бачив, оцими сірими баньками бачив листи в банку; стара вклала в банк при моїх очах. Йй Богу, правду кажу! Нехай мене святий хрест побе, коли брешу! Розпитайте людей, коли міні не ймете віри, говорив Бородавкін.

— Гм... Це штука... Ццц... цмокнув Фесенко по ба-сарабськи і задумав ся.

— От ви і причешіть ся до Мамі. Але що то за анонімні листи? Що то за кукуруза, через котру ви полагались з Комашком? спитав Бородавкін.

— Ат! то вісенітниця, бовкнув Фесенко.

— Та скажіть бо, голубчику! Бачте, який ласий секрет я вам сказав, благав Бородавкін.

Єго сірі великі очі аж благали, неначе в дітини, що ласить ся до мамі та просить солодкого гостинця.

— Ат! нехай потім, обізвав ся Фесенко.

— Та скажіть-бо! Не вже вам трудно сказати кілька фраз? Йй Богу, я нікому не скажу! Божусь і присягаюсь! Жінці навіть не скажу, просив Бородавкін.

— Нехай потім. Секрет не втече, а ми не помремо так швидко, одрізав Фесенко.

— А як помремо? Ми усі під Богом ходимо, благав Бородавкін.

Стежка крутилась по горбах і довела до дачі Бородавкіна; то була проста міщанська хатина-мазанка.

— От і наша дачка, промовив Бородавкін.

— Де? спитав Фесенко, бо вже більше і хат не було видно.

— Та оця ж хатина. Ми живемо в демократичній дачі; жінка любить ідиллю, сказав насмішкувато Бородавкін.

Фесенко закрутив носом і зморщив губи, неначе покоштував кислоти. Одначе він мусів йти за своїм поводатором.

Хатина стояла край спуска до моря на горбку. Горб був обсмалений сонцем, як циган. По горбку сторчали бодяки та колючки. Тільки коло ганка росли дві старі акації, та в городчику за хатою зеленів старий волоський горіх.

Бородавкин привів Фесенка до ганка. Ганок був напнутий з боків і зверху парусною. Передній бік був зовсім не закритий. В ганку стояв стіл. Коло стола сиділи Бородавкина та Христина. Фесенко став перед ганком, зняв циліндер і привитався до дам.

— Ой! слихом слихати, в вічі видати! гукнула Христина з'за стола. Чого це ви неначе зблідли на лиці? Чи не снилось вам часом цієї ночі щось страшне, чудне, знаєте таке... Христина не договорила. Вона натякала ему на сніг кукурузи.

— Ні, нічого не снилось. Я сплю так міцно, що я сні мене не беруть, обізвався Фесенко.

— А може з вами трапилася яка подія? спитала Христина і хитро осьміхнулась.

— Не вже вона знає? Брат чепляється сказати.. Певно не знає. Хтоб оце сказав їй? думав Фесенко.

Христина на силу вдержувалася од сьміха, аж почервоніла.

— Є, партнер! гукнув Бородавкин.

— Просимо до нашого сальона! Це наш сальон, обізвалася кокетливо Бородавкина.

Фесенко увійшов у той сальон і скривив губи.

— Та й трудно до вас доступитись! почав Фесенко. До вас дорога заросла терням і бодяками.

— А ви думали, що так то легко доступитись до

дач? Поколить попереду свої ноги тернем та колючками, защебетала Христина.

Фесенко згадав терня та кукурузу по дорозі до Сані і легесенько вітхнув.

— Ну, для Фесенка дороги до паннів не заросли тернем, обізвалась Бородавкіна, прижмуривши свої карі блискучі очі. Вона зацпишшла рум'яні губи і пильно дивилась на рівні, як намальовані Фесенкові брови.

Фесенко гордо підвів голову, неначе хотів сказати: Не боюсь колючок! Побіждаємо! Не встоять проти мене!

— Ви не дивуйтесь, що я вибрала собі таку простеньку дачку на літо, сказала Бородавкіна. Дачка проста, але яка звідціль картина на море! От придивіть ся лишень! з ентузіазмом сказала Бородавкіна і показала білою маленькою рукою на море. На руках блищали золоті перстені.

Картина з ганка була і справді гарна. По обидва боки розступились дві круті гори, і між ними сивіло море, неначе вправлене в рами. По березі і в морі стрімліо в хаотичнім неладі каміння. Горб, на котрому стояли дачі, був кругом внизу ніби обилутаний неводами, як павутинням. Мокрі неводи та поплавки схли на сонци, неначе обсипані іскрами. На березі стояли човни. В човнах дрімали Греки в рябих, сивіх, та червоних куртках, обшитих шнурками усякого цв'їта. Рибалки удили рибу між камінням. Картина була весела, жива, освічена гарячим сьвітлом півдня.

— А що, гарна картина?! знов сказала Бородавкіна.

— Гарна, гарна, дивно гарна. Які здорові поплівки коло неводів. Зовсім неначе барильця, сказав Фесенко флегматично.

— Вже й ви нагляділи красу! Гляньте на берег,

на море! сказала з патосом Бородавкіна і знов махнула маленькою рукою на море.

— Гарне й море; чорнів як чорнило, обізвав ся Фесенко.

— А чи довгоб ви видержали, якби вам посидіти отут в цих колючках та дивитись на цю картину моря, сказала Христина.

— Не знаю. День, або два, сказав Фесенко, котрому було байдуже до тих картин моря.

Христина пустила шпильку Бородавкіній. Бородавкіна зрозуміла це. Її брови рушились і між ними мигнули легенькі зморшки.

— Міні не сорок літ, а тільки двадцять п'ять. Я ще не втратила чуття краси природи, дала здачі Бородавкіна Христині; вона натякнула Фесенкови, що Христина, хоч гарна й на виду неостаркувата, але вже стара.

— Тай міні ще нема сорока, але колючки все таки колючки, обізвалась Христина.

— То чогож ви сидите в колючках? спитав Фесенко в Христини.

— З нудьги; щоб трохи поколотись... Після цих колючок Одеса міні стає ще краща. Я не люблю монотонії, сказала Христина. День в колючках, а два в рожах, то й рожі здаватимуть ся кращими.

— Ой, яка картина з мого салюна, кокетно кричала Бородавкіна. Як тільки гляну на море, то зараз пісня міні йде на думку.

Бородавкіна і справді дуже любила море, любила й співати. В неї була поетична вдача, хоч вона була пустенька собі й кокетка. Але вона любила до того почванятись перед людьми своїм поетичним смаком, прибільшувала его, виставляла на показ, як панни часом виставляють на показ маленьку ручку або ніжку.

Бородавкіна кинула очима на чорні Фесенькові брови і засьпівала: „Місяць пливе у ночі в небесах“.

Не море, а ті брови тепер кинули їй на думку пісню

Фесенка не любив чесні молоді розвинуті розумом панни, але пустопорожні легкодумні панни й дами так їй липли до него.

— Кузино! ви не доносите в тонах на пів аршина, саркастично сказала Христина.

Христина, хоч була собі трохи різка на словах і навіть була вдатна встругнути дику штучку, але чудово грала на роялі і розуміла музику. Бородавкіна навіть не знала нот і співала, як співають сільські дівчата, хоч мала голос дуже гарний.

Бородавкіна неначе не чула, що сказала Христина і співала, поглядаючи Фесенкови в вічі. Бородавкіна теж любив співати, але мав дуже різкий голос. Він почав підспівувати в секунду і задерчав, як струна, котрою б'ють вовну.

Жінці хотілось, щоб Фесенко слухав тільки їй голосок.

— Сергію Степановичу! переставь! крикнула сердито Бородавкіна.

Бородавкіна замовк.

— Страх не люблю, як міні хто перебаранчає, говорила сердито Бородавкіна і знов почала тоненьким мягким голосочком: А ми під рибальською хатою сиділи, сиділи й мовчали у-двох, у двоє! тягла Бородавкіна і дивилась своїми солоденькими очима просто в вічі Фесенкови.

Одначе Фесенкові очі не дали ся на той мягкий голосок; він пильно розглядав пишну шовкову блюзу на Христині. Блуза була дорога сірого делікатного

цьвіта. По блюзі були розкидані полеві маківки, неначе тільки що вирвані на поли. Блюза вкривала пишні груди та бюст повний, як бюст Діанни. Бородавкіна висльідкувала стежку, по котрій побігли Фесенкові очи.

— Вибачайте, Фесенку, що я не ждала гостя і не вбрала ся в празникову блюзу. Признаюсь, що я демократка; не вбираюсь в шовкові блюзи на дачі та ще і в будні; я взяла на путання тільки дві простенькі блюзки.

Фесенко нічого не сказав, тільки поставив рот, як букву о: Не знаю мов, чи то добре, чи погано.

— Мама привезла в скрині сім блюз, залепетіла маленька донечка Бородавкінах, Зюзя. Бо в тижні сім день: понеділок, вівторок, середа... Ніхто не звернув уваги на дитячі слова; усі неначеб то їх не чули. Одначе Зюзя вдала ся в свого татуня і почала виказувати й внчі домові секретн.

— Тьотя Хрестя дала нам на черевички сто карбованців, а мама справила собі оксамитовий бурнус та накупила капелюхів з перами. А пера такі здорові, здорові та закручені, як у нашого півня хвіст, лепетала Зюзя.

— Одарко! Йди та забери дітей. Час їх поіти часм, крикнув на наймичку Бородавкін. Він бояв ся, щоб маленька юдка не вказала ще яких цікавішх секретів.

Прибігла Одарка і потягла за руку Зюзю. Щоб затерти дитячу непрвмну розмову, Бородавкін почав розмову про Маню Навроцьку.

— Жінко! обернув ся Бородавкін до жінки. Скільки тисяч поклала в банк Навроцька для своєї дочки Мані?

— Двадцять пять тисяч, сказала Бородавкіна. Я сама бачила, як вона записувала. Білети її в банку.

Фесенкко підняв брови і насторочив уха.

— Правда; певно правда, коли й Бородавкіна бачила, подумав Фесенко.

— Гей, ви кавалери! не знаєте, де раки зимують, сказала Христина, обертаючись до Фесенка. Фесенку! у вас очі ясні, як брилянти, але мабуть у вас полуда на очах, що ви нічого не примічаєте.

Фесенкови не сподобався такий крутий комплемент; він зморщив брови, підняв носа і скривив губи на бік.

Різкі Христинині комплементи его встидали.

— Вибачайте! в мене очі без полуди, сказав Фесенко і зняв цвікер.

— Ви ганяєтесь за Санею. Що ви знайшли в неї путнього, почала Бородавкіна. Ні фігури, ні бюста. Чваднить ся своїм розумом та носить ся з тою наукою, як старець з писаною торбою.

Бородавкіна підняла голову і випнула свій бюст. Дивись, мов, чи такий-же бюст в твоєї Сані, як у мене.

— Сватайте Маню Навроцьку. Ви знаєте, що я повітова сваха, сказала Христина. До Сані ви не достанетесь, як не достанете зубами свого ліктя.

— Ой, говорите, як сільська молодиця! Зовсім здичавіла в степах оця пані, подумав Фесенко і голосно засьміявся.

— До Сані треба довших зубів, тягла далі Христина. В Комашка довші зуби, ніж у вас. А ви беріть Маню; двадцять п'ять тисяч й дім!

— Двадцять п'ять тисяч й дім, подумав Фесенко. Правду каже Христина; треба сватати дівчину, бо хтось незабаром вхопить.

І він був готовий бігти до Навроцьких і зараз просити Манині руки.

Бородавкін достав карти і кинув на стіл.

— А поки що, перекинемо картами разів два-три, сказав Бородавкин. А ви Фесенку таки скажете міні про ті письма...

— Добре, добре, добре! Нехай потім... сказав Фесенко.

— Про які письма? спитала Христина і знов якось хитро осьміхнулась.

— Та то вісенітниця, обізвав ся Фесенко.

В Бородавкіна аж очі бігали, аж горіли. Христина глянула на него і зареготалась.

— Пограю в карти тимчасом, бо в Навроцьких сидить Комашко. Не хотілось-би міні з ним стрінутись, думав Фесенко. Сонце стане на вечірньому прузі, тоді підемо до Навроцьких і випремо звідтіль Комашка.

Фесенкови вицала партнером Христина, але тепер ему були не в думці карти. Він кидав ними знехотя, грав неважливо і робив страшні помилки.

— Двадцять п'ять тисяч, ще й дім, та ще й добрий дім! мигало в его голові і не давало ему звертати уваги на карти.

Карти летіли на стіл, а перед Фесенковими очима на зеленому сукні миготіли асїгнації цвїта веселки, цілі купи асїгнацій, срібла, червінців. Червінці лисніли, дражнили й его грубу фантазію.

— Наберу грошей, піду вгору по службі, вхоплю в руки високий адміністративний чин. Міні дадуть за службу коняїсковані од Поляків землі, села, ліси в південно-західньому краю...

Фесенко неначе нічого не чув, кидав картами, як з просоння. Мрії снувались в его голові.

— Куплю дом в Одесі з мармуровими сходами; сходи вистелю дорогими килимами, обставлю пальмами. На дверях поставлю швайцара з бородою до пояса ґзо-

лотій ліберії... Держатиму гарну карету, куплю ри-саки, щоб чортами гнули шві, щоб зміями летіли по Оде-сі. Розляжусь в кареті з гаванською сигарою в зубах, простягну ноги...

Фесенко вишпув груди, простяг під стіл ноги і торк-нув Бородавкіну в черевика. Бородавкіна прижмурила до него очка і солоденько усміхнулась. Він навіть того не примітив.

— Найму дорогого кухаря; мадеру випишу просто з острова Мадери, Херес з Іспанії. Куплю цей горб і по-ставлю дачу як цяцька... Або на чорта та дача! Пойіду в Рим, в Неаполь, в Париж. Пойіду в Англію їсти прав-дві біфстеки. Звідтіля зайіду в Неаполь на виноград та апельсини. Заверну в Іспанію до Андалузюпок. Ка-жуть, в Андалюзії огонь — дівчата! Ух!

— Жінка нехай сидить дома та малює картини... Підїду каретою до губернатора. Швайцар скаже: Ваше превосходительство! Ёго превосходительство вас ждуть! Губернатор вибігає до мене, дрібкенько стуцаючи, хапає мене за руку обома руками. Виходить губернаторша, строїть міні очка... Буду водитись з генералами, сам стану генералом! Фу, фу! Покажу-ж я шик! І про нас сьвіт заговорять! Придаavimo тоді Комашків до самої землі; клавайтесь, мов, нам! Цілуйте нас в ноги!

— Чи ви осьліпли? чи ви сивте? А може й здуріли?

— Як ви граєте? В яку масть виходите? рещету-вала сердито Христина. Це мабуть двадцять пять тисяч вам памороки забрили.

— Добре вгадує, подумав Фесенко, неначе прски-нувшись. Фесенко страшенно програв ся в той раз. Бо-родавкин-з веселенькою міною на виду загріб виграні гроші; він мав половину заробітків своїх з карт і хар-чував тими заробітками своїх дітей.

XI.

Покинувши Фесенка та Бородавкіна, Комашко з Мавродіном пішли улицею на гору до монастирської гостинниці. Комашко, роздратований наглим Фесенком, довго не міг заспокоїтись. Він не йшов, а просто біг на гору. Мавродін ледви встигав поспішати за ним.

— Вікторе Титовичу! Чого це ви так біжите? спитав его Мавродін і придержав за руку. Я ледви поспішаю за вами.

— Втікаю від лихого чоловіка, обізвав ся Комашко. Такий молодий хлопець, тільки що вийшов з університета а такий наглий, такий поцсований. Одн образ такого підлого чоловіка перевертає в міні усю душу. Нечесність, підлість! душа поцсована, поламана!

— Вікторе Титовичу! Не зачіпайте ви оттого Фесенка, сказав Мавродін. Ви знаєте, який тепер небезпечний час. Оці Фесенки покопають кругом вас ями й ви не чуєтесь, як впадете в ті ями.

— Як не зачіпати?! Треба бити его по чому влучиш, треба катувати лихих людей; писати про їх, кричати на весь світ, щоб люде знали про їх, стерегли ся їх, карали їх громадським судом, говорив Комашко голосно на усю улицю.

— Голубчику! не кричіт, бо тепер і стіни домів і оці акації слухають. Ви чоловік палкий, одкритий, а то люде хвтрі, потайні. Теперечки навіть такі нікчемні, невеличкі люде, як Фесенко, з'їдять вас без соли... Ми втрачимо лучших людей, людей інтеллігентних і нічого не вдіємо, обізвав ся Мавродін.

— Не вже нам тільки мовчати та дивитись! обізвав ся Комашко вже тихше. Куди не глянь, скрізь бачиш здирство, нечесність, грубу матеріяльність, егоїстич-

ність, або бачиш прибитих людей, людей нужденних, убогих. І тільки де-не-де блищать огні...

— І ті огні згаснуть, бо їх погасять, як не будете стерегти ся. Я син грецького кунця і розумію, як треба в життю братись на хитрощі, щоб не потонуть в болоті, обізвав ся Мавродін.

— Я й забув, що ви хитроумний Уліс. Але я бою ся, щоб ви з своїми хитрощами не притаїлись та й не заснули з своїми ідеалами десь у закутку. Треба бороться! Тепер час боротьби, сказав Комашко.

— Не час одкритої боротьби тепер. Пролазьте то скоком, то боком поміж Фесенковими та інчими ямами, то може щось і зробимо для літератури, для народа, для его просвіти та матеріяльного добробytu.

— Хитрий ви з біса! сказав Комашко.

Він вже трохи прохолов і заспокоїв ся. Свинившись під акаціями, він скинув капелюх і обтер хусточкою горячий піт з лоба.

Приятелі розійшли ся. Комашко пішов до Навроцьких. Мавродін поліз гуляти над море. До Бородавкіна він не пішов, щоби не стрінутись з Фесенком.

Комашко зайшов в номер і не застав Навроцьких дома. Горнична сказала, що цани пішли гуляти на гори над морем, а цанни побігли купатись.

Комашко пішов через монастирський город і вглядів над горою старого Навроцького та его жінку. Вони сиділи на камінню і дивились на море. Він побіг до їх. „Як раз випав добрий час поговорити з старими на самоті про своє діло“, подумав Комашко.

— Добри-вечір вам! промовив Комашко, кланяючись Навроцькій та Навроцькому.

— Доброго здоров'ячка! От несподіваний і споді-

ваний для мене гость! крикнув Навроцький, схопившись з місця і подаючи йому обидві руки.

Комашко привитався до Навроцької. Вона показала холодним поглядом, холодною міною, що Комашко був для неї не тільки несподіваний, але й не бажаний гість.

— Сідайте, будьте ласкаві, коло нас, просто неба на землі, як кажуть: отут на камінню, сказав Навроцький.

Комашко сів поруч з Навроцьким.

Навроцька надулась и дивилась пильно на море, внаслідок вона вгляділа там якесь диво.

— Чи давно вернулись з Кишинева? спитав Комашко в Навроцького.

— Вчора. Позалатував деякі дірки в канцелярії та й махнув на Великий-Фонтан до своїх, сказав Навроцький. На лихо, ще й председатель наш махнув на ціле літо за гравіцію; роботи в мене по самісіньку швию.

— А деж Олександра Харитонівна та Марія Харитонівна? спитався Комашко.

— Пішли купатись, а ми старі оце сидимо та ждемо їх, сказав Навроцький.

— На що йому моя Маня здалася? Чи не думає він привітатись до моєї Мані? Мабуть перечув та рознюхав, що в неї двадцять п'ять тисяч приданого... Я йому покажу Маню! думала Навроцька, насупивши брови.

— Харитоне Кириловичу! Я прийшов до вас за великим за-для мене інтересом. Я люблю Олександрю Харитонівну і прошу в вас її руки. Прошу об тім і вас, Раїсо Михайлівно, обернувся Комашко і до Навроцької з делікатности.

— Голубчику! Вікторе Титовичу! крикнув Навроцький і схопився з місця. Кращого зятя для своєї Сані я й не бажаяю.

Комашко встав і собі з місця. Навроцький обняв его і тричі поцілував.

— Ще й цілуєть ся... Ото велика радість! подумала Навроцька.

— А ви, Раїсо Михайлівно, не будете проти мене? спитав ся Комашко в Навроцької.

— Я! Я нічого не маю проти вас. Та я й не мати для Сані. Вона мене ні-вчому не слухає і в цьому ділі не послухає, сказала Навроцька, цідячи слова, пеначе через густий цідилок.

— Хоч буде з ким поговорити по щирости, сказав Навроцький. А то знаєте, як у нас буває: гм... гм... з панями говори, тай бій ся; з товаришами говори -- положинкою язика; з начальством говори тільки кінчиком язика; з чужими говори й стережись; з жін. . сказав Навроцький та й замовк і прикусив язика, глянувши на жінку.

— О! вже заляпав не кінчиком язика, а цілим лопатнем до самої горлянки, подумала Навроцька.

— Ота чортова машкара намуляла вже міні шоки, знов обізвав ся Навроцький. А перед вами, Вікторе Титовичу, міні якось вольнійше говорити. Саня вас любить; я про це знаю, але, бачте, в теперішних деяких дівчат увійшов якийсь новий дух, хоч дух нездвій; вона морочить мене з тими курсами. Припала охота вчитись в університеті.

— Я про це знаю. І цей університет став міні на дорозі до щастя. Але я не проти університета, сказав Комашко.

— А яб хотів, щоб моя Саня не втратила вас; буде мвині шкода вас, сказав Навроцький і чогось засмутив ся. Сказати правду, Саня таки любить поставити на своєму, а я їй ні-вчому доброму не спляю.

В той час по узькій стежці, що вела ся по крутій горі, йшли з купання Саня та Маня з горничною.

Навроцький вглядив їх і кілька разів махнув до їх рукою: йдіть мов швидче; гостинця дам. Панви вийшли на гору. Комашко побіг їм на зустріч і привитав ся до їх. Він глянув на Саню і его здавило коло серця. Саня зблідла, схудла. Щоки позападали, очи пригасли, і тільки на середині блідих уст притаїв ся румянець, неначе на листочках рожі в осередку, що вяне на сонці в страшну спску.

— Ще місяць перед цим була сьвіжа, як квітка цвила, а тепер така стала, як квітка привяла, подумав Комашко і здихнув. Він прочитав на їй блідому виду усі муки, які вона перетерпіла за той місяць.

Маня сіла, притулилась до маминого плеча і відсапувала. Саня впала на каміння коло батька.

— Саню, моя дитино! Віктор Титович просить твоєї руки. Я кращого зятя для себе не бажаю. Що ти скажеш нам на ці слова? спитав батько в Сані.

Саня вперше придивилась до Комашка при сьвіті сонця. Він стояв перед нею з блідим лицем, з запалими очима. Острий блиск его очей згас. Вона вгадала по его очах усі муки его серця і трохи не заплакала.

— Вікторе Титовичу! Ви знаєте мої думки, мої мрії, мої бажання. Я не поступлюсь ними ні-за-яке щастя в сьвіті, сказала Саня.

— Бачте, моя Саня трохи уперта, але правдива людина, обізвав ся Навроцький. Саню, ти тікаєш від свого щастя, казав старий и задумав ся, похиливши голову.

Усі замовкли. Саня дивилась вниз на обгорілу від сонця землю. Усі неначе звідкись ждали відповіди, а відповідь не надходила.

— Я готовий для вас на усяку жертву, обізвав ся

Комашко. Покажіть мні на ту жертву, і я її вам принесу.

— Ви мій ворог. Доки вас не знала, я була щаслива. Ви вкрали спокій моєї душі, мого серця, вкрали мої мрії, мої дорогі, золоті мрії. В нас був кружок з моїх товаришок по гімназії. Я зросла з ними, вчилась з ними. Я любила їх, як своїх сестер, більше від своїх сестер. Ми збирались в Мурашкової, читали книжки, набирались просвіти; там складав ся наш світогляд, наш погляд на світ, на життя. Ми постановили собі, якою дорогою піде життя кожної з нас. Одні з нас посвятили себе вищій просвіті; інші постановили собі йти в народ, хто хапав ся за педагогію. То був наш рай! Які золоті мрії роєм вили ся в наших головах! Я була щаслива. А ви ворогом з'явились в мій рай і вкрали мій спокій, вкрали мов щастя, говорила Саня, і її голос затремтів жалібно. В очах з'явилась сльоза. Вона схопилась з місця і була готова утікати. Комашкови здалось, що вона біжить над кручу. Він знав її нервну, порывчасту вроду. Він стрівожив ся і вхопив її за руку.

— Олександро Харитонівно! Я покину місце, поїду з вами в Петербург, займу приватну чи яку інчу службу. Будете ходити на курси, тільки не кидайте мене, промовив Комашко з таким огнем, що Саня зблідла; в неї забвло дух. Вона вгадала, що настає рішуча хвиля.

Саня в одну мить зрозуміла, що Комашко приносить для неї велику жертву і більшої не може принести. Очи її блиснули радістю світлом, неваче сонце виглянуло з'за хмар в хмарний день.

— Коли так, то я ваша на віки, сказала Саня і подала Комашкови обидві руки. Навроцький встав і поцілував дочку, а потім поцілував Комашка.

— От і добре! крикнув Навроцький. Гм... гм... Я такий радий... хоч стань над оцею кручею та співай.

Навроцька глянула на него скоса.

— Здурів старий; ще справді утне піснї, подумала вона.

— Неначе душа моя чула, що ви будете нашим. Я полюбив вас з того часу, як вперше побачив вас в своєму домі, Вікторе Титовичу, обізвав ся Навроцький. Та тиб, Саню, покинула думку про той університет; тепер буде в тебе дома свій університет.

— Ні, папо, не покину. Я вже зовсім готова до екзаміну. Я вже про те не говорю, що вища просвіта потрібна убогим дівчатам для шматка хліба. Потрібна вона усім жінщинам. Ми не вмітимемо виховати дітей, не вмітимемо розвивати їх розум, дати добрий моральний напрямок...

Саня скоса поглянула на Раїсу Михайлівну. Навроцька вловила той косий погляд.

— Це вона шпурляє в мій огород камінням, подумала стара Навроцька.

— Зберуть ся наприклад гості, говорила далі Саня. Мушцини говорять про серйозні питання; молоді панчї виробляють собі принципи, виясняють серйозні погляди, а жінчини сидять, кліпають очима, пропадають з нудьги, бо вічого не розуміють і нічим не інтересують са. Не дурнож вони зараз затягнуть розмову про театр, про акторів, про артистів, а потім звернуть розмову про своїх горничних, кухарок и добирають ся часом до візників та дворників.

— Йй Богу, стріляє в мене, подумала Навроцька. Вчера в нас з Бородавкиною за часм тільки й мови було, що про кухарок та візників, подумала Навроцька.

— Ваша правда, Олександро Харитонівно, обізвав

ся Комашко. Наші панни, як тільки виплигнуть з гімназії...

Старій Навроцькій здалося, що її вдарила куля в самісінький лоб. Вона не втерпіла.

— Яквй тон! Хйба панни кози чи заяці, що вони плігають? обізвалась Навроцька.

— Гм... Трохи, трохи, схожо, сказав Навроцький.

— Як вискочать з гімназії, то зараз тягнуть ся за аристократизмом, говорив далі Комашко. Вони мріями ганяють за богатими салонами, за уборами. Їм треба або моднього французького языка, або панського офіційяльно велико-руського. Українськвій язык вони викурюють з дому, бо ним говорить простий народ. Просьвічена Українка первий ворог України й українського народа, бо вона відрізняє ще в колысці своїх дітей від народа.

Саня глянула просто в вічи мачусі. Навроцька почувала, ніби куля вдарила її в само серце.

— В мене так не буде. О, я не вижену народнього языка з своі сімї, обізвалась Саня.

— Ще й не вінчалась, а вже говорить про своїх дітей. Пропаде моя Маня! Всего отут наслухасть ся. Навроцька почувала, що вона уся ніби наскрізь простреляна. Вона схопила свою Маню за руку і встала з місця.

— Ходім, Маню, та зготуємо чай, сказала вона до своі дочки.

Вона пішла з дочкою через вигон і швидко її фігура і Мавина замаячила між хрестами та могилами монастирського кладовища, куди вела ся стежка. Комашко дивив ся їм у сьлід і думав: там тобі місце; сама втікла од живих людей на моральне кладовище і дочку потягла; заморозила молоду чесну, добру натуру, з живої молодой дівчини зробила египецьку, гарно зготовану мушію.

Батько з дочкою та Комашком сиділи й мовчали.

Червоний сьвіт сонця облив високий берег, високі кручи. Небо було чисте, синє, як шовковий синій наміт. Море лисніло. Сиза легка мгла впала на далеке море. Тиша, тепло. Якась благодать розлилась в небі, на морі й на землі. Радість, спокій злинув на серце молодого Комашка. Щастя того вечора розворушило его серце, зачепило его гуманні мрії.

— Усей вік свій до самої смерти не забути мншї цього пишного вечора, тихо обізвав ся Комашко. Ці слова були ніби луною его попередних дум, его щасливої душі.

— Думи мої неначе летять на крилах. Мисли мої широчать ся, серце стало горячіше, думав Комашко. Я готовий обняти усей рід людський; я неначе ожив, вдруге на сьвіт народив ся, і народив ся в той час, коли усе цвіте, усе красуєть ся в сьвіті.

— Добре жити для себе, але сто раз вище й краще жити для других людей, нести між людей добро, розсіпати гуманні ідеї, дбати про людський добробит, жити для високих ідей і вмерти за їх, знов обізвав ся Комашко, неначе розмовляючи сам з собою.

— Гм... гм... Може ваша й правда, обізвав ся Навроцький, але... але...

— Мов серце каже, що ваша правда, обізвалась Саня.

— Але, дочко, гм... гм... ти таки добре загониста, та й ви, Вікторе Титовичу, загонисті в думках. В життю гм..., бував усяково...

— Тепер життя людське в нас поламане, покалічене, покручене, сказав Комашко.

— Але, бачте, гм... треба й для себе жити і себе не забувати, знов обізвав ся старий.

— Без загонистих людей, без ідеалістів не булоб руху в життю історичнім. Стоялоб болото і застолялось-

би, і в ему розплодились-би жаби, та пуголови, та усякі гади, а чаплі та буськи дибалиб собі спокійненько та хапалиб їх для своєї поживи. Історія, не людське життя, потребує часом людських жертв, сказав з патосом Комашко і його очі блиснули. Голос його став голосний і дзвінкий.

— Воно, бачте, тев-то, так, але... гм... лучших людей палили в огню, обізвав ся Навроцький.

— Нехай і палили, але з того попілу воскресала жива сила, сказав Комашко, і її не сплять ніколи лихі люде.

Саня глянула ему в вічі.

— Я з тобою рада і в огонь кинутись, подумала вона. Згоріш ти, згорю й я.

Старий батько похилив голову і задумав ся... Тревога заворушилась в його серцю.

Сиза мгла ростелялась по морю. Скелі жавріли жаром на сонцю. Море спокійне й тихе лежало в скелистих берегах, як дороге зеркало в темних рамах. Тиша, тепло. Був той момент над морем, коли жива душа знехотя розімліває; живе, чуйне серце знехотя стає живійше, добрійше и чуйнійше.

— Ніяка сила не погасить в мнї сьвятого огню, тихо обізвав ся Комашко.

XII.

Тимчасом Фесенко, розпрощавшись з Бородавкою ішов до Навроцького. Тихою ходою ішов він уличкою, що увігнула ся в балку і знов піднімалась на гору. Тїнь полягла на балці. На горі через лист акацій блискали проміння надвечірного сонця і через балку падали на другому боці на білі невеличкі хати, на гарненькі дахи, і обливали їх горячим сьвітом.

Тихий вечір розворушив думи в серцю Фесенка. Перед ним ніби майнуло гарне Санине личко. Їму ніби в самі очі заглянули її тихі, як вечірне небо, сині очі. Без єго волі вирвалось зъ єго грудей легке зітханє. — Шкода Сани... Але дваццять пять тисяч і дїм! Се не жарти. Колиб мині ті гроши з додачею Сани. Та нічого робити: треба брати в додачу Маню. Її грїшми я закладу собі ґрунт для кар'єри...

Правда, воно якось неморально. Але тепер свїт не такий, щоб дуже церемонитись з моральною. Бог єсть для темного тільки люду. Чортами можна лякати тільки сільських бабів та дурнів. Моральна тільки въ книжках. Ідеали — нісенітниця і клопіт в практичному життїю. В свїті панує один закон біологічний: дерево запускає коріне в землю і висисає сік з землі, глушить кругом себе кущи та слабїше дерево. Пустимо і ми коріне в людський натовп і будемо п'явкою висисати сік кругом себе, звідкиль тільки можна. В свїті скрізь сиваєть ся стара, як свїт, пісня: Той хто не може, той дуже скрипить; хто не лукавить, той з заду сидить. З заду я нїколи не сяду; лучше сидіти з переду... І ми сядемо з переду, і про нас заговорить в свїті. Будемо мазати, щоб не скрипіло, будемо лукавити; де треба пригнемо ся, а потім піднімемо ся високо-високо. Але що буде, як з гори повіє інчий вітер?! Як часом звелить запровадити ті ідеали, ті ідейки, ті принципи въ життїя? запитав сам себе Фесенко. Тоді скинемо одву машкару і надїнемо інчу, хоч-би й машкару чести і правди. Се не велика штука. Чи то й один в машкарі? Шкода, що мое прїзвище не аристократичне. Фесенко... гм!... Фесенко... так і знать, що моя, як не баба, то якась дурна прабаба була Феська, взяв-би її нечистий...

Фесенко розсердив ся і був-би готовий дати по по-

тилиці своїй бабі або прабабі, як-би вона якимъ чудомъ стала теперечки перед ним.

Фесенко й не зчув ся, як дійшов до монастирської гостинниці не примічаючи нічого. Він підвів голову і зирнув на-бік. Під акаціями, просто вікна гостинниці, він углядив не бабу і не прабабу Феську, а Навроцьку і її дочку Маню. Вони сиділи за столом. Стіл був накритий білою, як сьніг, скатертею. Самовара на столі ще не було. Фесенко зняв циліндер і ввічливо поклонив ся дамам. Навроцька попросила его сісти і напитись з ними чаю. Фесенко поставив на траві свій циліндер, кинув дорогий шовковий парасоль з ручкою з слоневої кости і граціозно сів на кіньчику стільця.

— Гарний, гарний, як місяць повний! Варт такого жениха залучити до своєї Мані, подумала Навроцька.

— Якже ваше здоров'я? спитав Фесенко в Навроцької і усміхнув ся.

Зпід чорних тонких его усів блиснули рівні, як підрізані, білі, добре вичищені зуби.

— Спасибі вам! Мині стало лучче, сказала Навроцька і втопила свої вражливі очи в его очи.

— Гарний як картина! Чоло високе, брови високі, подумала Навроцька. Треба его dokonче залучити до Мані. Пишна фігура Фесенка проти молодих акацій виступала у всій красі, різко, ясно, як намальована: плечи широкі, груди дужі, будова тіла міцна, кремезна. Червоні губи склались, як дві хвилі, погнуті вітром. Се був тип одеський, гарний, рослий, дужий тип південного надморського краю.

— Деж Харитон Карпович? спитав Фесенко.

— Десь гуляє з Санею над морем, над кручею, сказала Навроцька.

Фесенко цильно глянув Мані в очи і почав її ча-

рувати своїми острими карими очима. Він кинув на неї острій орлиний погляд, а потім солідно прижмурих свої очі. Маня спустила свої очі на одну мить. Фесенко мигнув на неї вдруге, неначе вдарив очима. Маня дивилась на него спокійно, неначе та ягниця.

— Очі спокійні, неначе очі скляної кукли: ні добро, ні зло, ні прихильність, ні любов не сьвігять ся з її очей, подумав Фесенко.

Маня й справді дивилась на него своїми безвинними дятячими очима. В неї були очі гарні ситої телячки.

Фесенко прижмурих очі і кинув солодкими очима на Навроцьку. Гострі очі Раїси Михайловни на одну мить стали м'яккі, аж солодкі.

— Стара держати-ме руку за мною. Се добре. Двайдцять п'ять тисяч неначе вже в мене в кишени, подумав Фесенко і знехотя лапнув долонею за кишению.

— Щож ви тепер малюєте, Маріє Харитонівно?! спитав ся в Мані Фесенко. Певно рожі та лелії!

— Тепер я малюю простійші сюжети, обізвалась Маня і не договорила.

— І простійші і прозаїчніші, договорила за дочку мати. Вона малює човна на березі моря під скелею.

— О, тай це сюжет непростічний: човник маленький, синє море, сірі скали, весло на човні, кругом білі хвилі. Чую — поезія! сказав Фесенко, прикинувшись поетом.

— Шкода, що тут нема фортецяна. Моя Маня за-буде зовсім музичку. Вона вже грає Шопена, обізвалась мати.

— Не вже ви граєте гм... гм... Шопена? аж скрикнув Фесенко. Вже дійшла до таких трудних піс в ваші літа! Честь вам і слава! сказав солоденьким голосом

Фесенко. Чи трудний, чи легенький той Шопен, він не тільки не знав того, але і навіть ніколи не чув про Шопена і зовсім не інтересовав ся ним.

— Чи не думаєте, Раїсо Михайлівно, післати Марію Харитонівну на курси в університет? спитав Фесенко.

— Борони Боже! аж крикнула Навроцька. Моя Маня вчилась в приватному пансіоні мадам Роже, і вчилась не для курсів, а для себе. Я навіть боялась дати її в женську гімназію. Знаєте ті гімназистки та курсистки бувають такі.....

Навроцька не договорила. Її здалось, що про тих курсисток сором навіть говорити з порядними людьми.

— Правда, бувають такі, такі собі... гм... і собі не догорив Фесенко і сиустив очи на стіл, неначе засоромив ся.

— Одначе час-би нам і чаю напитись, а горнична самовара не подає. Йди Маню, проходись з паном Фесенком по саду, поки я звелю застлати стіл. Це стара Навроцька дозволила дочці таку вільність, що дочка на неї аж очи витріщила: не вже я оце піду гуляти сама, без мами з паннечем? неначе питали її очи в мами.

Навроцька встала і пішла в гостинницю. Фесенко схопив ся з стільця, надів циліндер, кинув зручним махом на плечи пальто з полосатою підкладкою і попросив Маню на гулянку. Навроцька пішла в свій номер, звеліла горничній подати самовар, а сама стала за занавісою коло відчиненого вікна і назирала звідтам за Фесенком та Манею. Вона боялась, щоб Маня не сіла часом з Фесенком на пароход та не дремнула в Константинополь.

Фесенко й Маня пішли стежкою, що йшла між академіями до монастирських стін.

— Може ся Маня тільки так собі зверху сьвята та божа, а в души така розумна та остра та начитана, як її сестра Саня, подумав Фесенко. Вониж з одного гнізда, і не може бути, щоб Саня не напахала її своїм душком. Колиб часом не спектись, як опік ся від Сані.

І Фесенко задумав ся. Він не знав, з чого зачати розмову. А що як пічну розмову про рожи та лелії, а вона міні дасть відкоша, як остра Саня?! подумав Фесенко. На всякий раз пічну з серіозних матерій.

— Ваша сестра високо розвита особа, читана, розумна. Вона космополітка, любить усякі абстрактні теорії та сучасні ідеї, та високі принципи, почав Фесенко.

— Про що це він міні говорить? подумала Маня. Що то за слова космополітка, аб... аб...страктні теорії? на силу вимовила се слово Маня в умі.

— Гм... еге, відказала Маня, з-роду неохоча говорити. Що до мови, вона вдала ся трохи в свого батька.

— А ви космополітка, чи націоналка? Якіх теорій та принципів ви держитесь? знов чепляв ся Фесенко.

— Я?... Маню вразили ті терміни. Се неваче французькі слова, подумала Маня. Треба покликати на поміч французьку граматику... Вона кинулась в масли до французької граматики, кинулась думкою вь французьку етимольою і не знайшла там тих слів, кинулась до синтакси — там їх не було. — Ой лишко! Про що це він мене питає? подумала вона а потім сказала:

— Ми... ми цего не вчились в мадам Роже.

Фесенко зареготав ся в души і прикусив червоні губи.

— А ваша сестра таки любить ці терміни, сказав Фесенко.

— Щож то Саня любить таке чудне? подумала Маня. Якісь терміни... гм... чи не турецькі якісь нові модні конфетти?

— Еге... любить, любить, обізвалась Маня.

— Чи ваша сестра часом не соціалістка? спитав Фесенко.

— Так, спеціалістка. Папа часто каже, що Саня спеціалістка, бо любить вчити в школі; каже, що і я спеціалістка, бо люблю малювати, обізвалась Маня.

— Ви мене не так зрозуміли, Марію Харитонівно. Я не говорю про спеціальність вашої сестри. Що вона добра спеціалістка в педагогії, про це я давно знаю. Я говорю, що ваша сестра, хоч молода, а вже знає добре усякі соціальні ідеї, інтересується теоріями. Мабуть багато читала і знає усякі теорії, сказав Фесенко.

— А вжеж знає, бо вона добре вчилась в гімназії. Вона має золотий медаль. І в нас в пансіоні вчили теорію поезії і прози, бовкнула Маня.

Фесенко трохи не зареготався голосно. Щоб не засьміятись він голосно кашлянув. Це чисто провінційна дурена! В пансіоні мадам Роже нічого не робили, тільки байдаки били тай французский язык вчили, подумав Фесенко.

— Чи ваша сестра любить ті теорії ради самих теорій, чи прикладає їх до практики? знов спитав у Мані Фесенко.

Маня вже зовсім не розуміла, про що він говорить.

— Ой, Боже мій, як він говорить по вченому! Нічого не розберу! подумала Маня і нічого не відповіла. Бідна дівчина оглядалась на всі боки, неначе шукала матери для помочи.

— Ну, це не Саня! подумав Фесенко. Повертай себе, бо соб нікуди. Дуже високий тон я взяв для цієї Мані. Тепер сміливо мож починати розмову про лелії та рожи.

— Ви мабуть тепер багато читаєте? почав Фесенко

трохи перегода. Місце таке гарне: море, скелі, акації, кораблі, білі вітрила. Поезія кругом.

— Еге! обізвалась несміливо Маня. Тільки мама не дозволяють мені багато читати. Кажуть, що книжками можна очі збавити. Саня не слухає мами, читає багато і в неї очі вже болять; вона часом надіває окуляри.

— Оце негарно, як молоденька і така гарна панна, як ви, та надіне окуляри. Бережіть свої очі. В вас пишні, ясні очі, яких я ще й не бачив ні-в-кого, сказав комплємент Фесенко.

Маня почервоніла. В неї почервоніло навіть чоло, а щокі неначе зайняли ся.

— Я тепер читаю Гоголя... але... але мама каже: паннам ще не годить ся читати усього Гоголя, несміливо обізвалась Маня.

— А Шевченка ви читали? спитав для штуки Фесенко, щоб вицитати в неї погляд на Українщину.

— Ні, не читала. В папи є Шевченків кобзар, але мама казала мені, щоб я його не читала, каже, що він написаний мужицьким язиком. Мама дав мені французькі книжки, сказала Маня.

— Буде саме така жінка, якої мені треба: не знає ніяких тих теорій та ідей, вігде мене не скомпромітує, подумав Фесенко. Але щоб розговоритись з нею, треба братись або до музйки або до рож та лелій, подумав Фесенко.

— Якже оце ви покинули дома свої квітки? Хтож їх буде доглядати? спитав Фесенко.

— Ми повиносили вазони в сад і сказали, щоб наша горнична поливала. Квітки не пропадуть. Мама просила одну даму, що мешкає по нашім сторони, наглядати, сказала Маня.

— Гарні в вас вазони? спитав Фесенко.

— О, дуже гарні! Два фікуси вже доросли до стелі. Мама не знає, що з ними робити, бо зрізувати шкода. А папа жартує, каже мамі: Візьміть та підніміть на два аршини стелю.

Фесенко зареготав ся. Маня й собі засьміялась.

— Ті фікуси щепила сама мама. Тим-то вона так їх жалув. І я сама своїми руками прищепила аж два.

— Аж два! крикнув Фесенко. І своїми ручками?

— Своїми руками, сказала Маня. Я сама й резеду сіяла, а мама сіяла астри та левкої, сказала Маня.

— І зійшла ваша резеда? Ох, як я люблю резеду! Це для мене найкращі в світі квітки! Як-би мені хотілось подивити ся на вашу резеду! промовив з патосом Фесенко.

— Привійдте та й побачте! сказала Маня і сама вдивилась своїй сьміливости.

— А ви мені дозволите нарвати букетик на памятку хоч малесенький? спитав Фесенко.

— Добре! сказала Маня і знов її щоки почервоніли.

— Я той букет сховаю в срібну та перлову коробочку і буду держахи на памятку до самої смерти! знов гукнув з підробленим патосом Фесенко.

— На що ви вго будете ховати в коробочку? Хвіба він такий гарний? Є квітки богато кращі, як резеди! сказала наївно Маня.

— Ні, для мене нема кращих квіток, як резеда, бо, бо... бо ви її любите. А що любите ви, те люблю й я, сказав Фесенко і заглянув Мани в самі очі.

Маня засоромилась. Ще ніхто не говорив її таких чудних комплєментів. Вона трохи стревожилась і повернула стежкою назад.

— Треба доходити до діла, бо вже до гостинниці й до мами ьдалечко, подумав Фесенко.

— А резеду ви вже малювали на картинках? спитав Фесенко.

— Ні, ще не малювала. Я найбільше люблю малювати нарцизи, сказала Маня.

— Чому так? спитав Фесенко.

— Я найбільше з усіх квіток люблю нарцизи, сказала Маня.

— І я найбільше люблю нарцизи. Ох, які пишні квітки: білі, чисті як невинні пави, ще й румяньці в середині! Нарциз то квіт весни, то поезія, то весна, то сонце, то май, то любов! Любов чиста!!!

Фесенко піднімав голос, як оратор в парламенті, і вкінці всего аж крикнув так, що Маня трохи злякалась того патосу і пішла швидче по доріжці до стола, де горнична вже вносила самовар і ставила на стіл.

— Я дістану вам букет з нарцизів, знов почав Фесенко.

— Тепер літо, сказала Маня.

— Я піду в оранжерію і дістану там нарцизів. Я звелю садівникам посадити нарцизів в вазони. Нехай вони присилують їх зацвести для вас, або нехай пропадуть! Я випишу вам нарцизів з'за границі з тих країв, де в наше літо буває весна! горячо промовив Фесенко.

— Оце, для мене так будете клопотатись? сказала Маня.

— Буду! я готовий усе зробити для вас, бо не можу жити без вас! сказав Фесенко тихо, трохи не на саме ухо Мани. Маня перелякалась і вже трохи не бігла до стола, де вже сиділа мама й наливала чай.

— Я люблю вас, люблю страшно! Я вас полюбив з того часу, як побачив ваші карі очі, говорив Мани на

ухо Фесенко, хапаючись поспішати за Манею, котра вже не йшла, а бігла до стола.

В неї горіло лице, пашіли уха; від сорому її очі ніби затягло туманом. Вона не знала куди йти, де сховатись від тої розмови, збила ся з стежки і йшла по траві. Добігла вона до стола і впала на стілець неначе під крило своєї мами, як те курча, що ховаєть ся від шулика під квочку. Тут тільки Маня ледви опам'ятувалась.

Навроцька глянула на Маню, на її стревожене та червоне, як жар, лице, і зраділа.

— Щось було між ними, щось було! Не дурно Маня так почервоніла й засапалась. Бідна дівчина! Аж уха почервоніли! Навроцька зраділа! Вона глянула на Фесенку солоденькими очима. Усе її бліде матове лице стало неначе солодке, неначе вона лизнула априкозового варення.

— Що це ви? вже й нагулялись? спитала Навроцька в Мані.

— Вже мамо, обізвалась Маня. Я трохи втомилась.

— Мабуть мало ходите, мало гуляєте? спитав Фесенко.

— Мало. Ми більше сидимо в дома з мамою, сказала Маня.

— В ранці ходимо в монастир до церкви, а в вечер ходимо купатись, та й доволі, обізвалась ласкавенько Навроцька. Я думаю, що молодим паннам не годить ся далеко відбиватись від дому.

— Правда, Раїсо Михайлівно, свята правда. Для жєнщини найкраще місце дім, а для нашого негарного пола служба, сказав Фесенко.

— Добрий час попросити Маниної руки в старої, подумав Фесенко. Саме добрий час! Стара помякшила, як віскє коло огню... Тільки Маня злякаєть ся, ще й дре-

мене з переляку в хату... Але попрошу руки, попрошу. Що Бог дасть! Нетерплячка брала Фесенка. Він ледви вдержав зубами язика. Двацять п'ять тисяч манили его, неначе дражнились.

— Це я третій раз в їх в гостях, снувала ся думка в Фесенка. Мабуть буде трохи рано. А там в куща піймав облизня, бо тричи був в їх в гостях і попросив руки его дочки... Стара дуже етикетальна дама. Ще рано, ще не час... Але не видержу! Ой не видержу!

Сам язик вилазив у него з рота. Він вже роззявив рот і хотів свататись.

— Добри-вечір вам! промовив позад него старий Навроцький.

Фесенко скочив з місця, як опечений. З Навроцьким стояв Комашко, а коло него Саня.

— Доброго здоров'я! доброго здоров'я! сказав Фесенко і лапнув рукою за голову. Рука не знайшла на голові циліндра і махнула по лобі. Фесенко схопив стілець і подав его Навроцькому. Потім схопив він другий і подав Сани.

— Не клопочіть ся; я й сама візьму собі стілець, сказала Саня.

— Щоб зробити вам призьність, делікатність, говорив Фесенко і вхопив третій стілець і сунув его Комашкови.

— Я й сам знайду собі місце, сказав Комашко, усьміхаючись.

— Щоб зробити вам грьемність, приємність, говорив Фесенко підсолодженим голосом і звиваючись граціозною гадючкою на усі боки. Він подав руку Комашкови. Той здвигнув плечима і сунув ему і свою руку: ва, мов, коли хоч!

— Певно вчинив міні знов якусь потайну гидоту,

подумав Комашко; бо коли Фесенко до кого дуже ввічливий, кому низенько кланяється подаючи руку, то певно він вчинив потайну каверзу.

Навроцький глянув на Машу, Маша горіла, як неопалима купина. Глянув він на жінку, в жінки на лиці і в очах благодать.

— Щось стало ся! Накльовується другий зять, а може вже й накльонув ся, подумав старий. Оце лишко! Якже міні тепер говорити з двома зятями? Це буде така дипломатія, що й сам Бісмарк не потрафив-би, на яку ступити. З одним говори — скидай машкару, з другим говори — насовай машкару. Треба було послухати жінки. Казала жінка: ніколи не скидай тепер машкари, й спи в машкарі. А бодай нечистий взяв цього Фесенка! Завдав міні на старість роботу. Старий трохи розсердив ся на Фесенка.

Усі посідали і довгенько мовчали. По один бік стола сиділо три душі, й по другий три душі і тільки поглядали через стіл одні на других. Усі почули, що за столом сидить права й ліва. Стара Навроцька знала це добре і почула, що її прийдесть ся заводити машину, бо машина була готова стояти і мовчати хоч-би й до страшного суду.

— Треба починати самій. Нічого не допоможе, подумала Навроцька. Але з чого почати? Паничі вчені люде... Треба почати про щось вчене...

І в її голові швидко потягли ся, як разок намиста, теми для розмови: погода, горнична, куховарка, априкозове варення, сині баклажани, вчорашний несмашний борщ...

— Ні, не випадает! Ой, ніяк не знайду доброго ею жета! подумала Навроцька.

На дворі було тихо, як в усі. Коли несподівано

схопив ся з моря вітерець і острою стрілою перелетів через акації. Лист зашумів і затих. Один листочок упав на стіл. Фесенко схопив ся, вхопив листочок і делікатно пустив на траву, неначе бояв ся, щоб він не розбив ся, мов він був скляний. Усі мовчали і неначе чогось сердились.

— Вітер... промовила Навроцька. Яка чудова сего вечора погода! вкінці всего попала на сюжет стара Навроцька.

— Еге! обізвав ся Фесенко. Дивний пишний вечір!

Саня усміхнулась. Навроцька глянула на Саню сердито.

— Щож ви тепер читаете? спитала Навроцька в Комашка і аж зраділа, що знайшла високу матерію для розмови.

— Тепер я читаю книгу людського серця, обізвав ся Комашко. Маня кинула на него очима. — Яку чудну книжку він читає, подумала вона. Це мабуть не французька а англійська, бо так чудно зветь ся.

— Погода така гарна, що й моя Маня оце гуляла з паном Фесенком, не втерпіла Навроцька, щоб не похвалитись.

— Мав велике щастє гуляти з Марією Харитонівною, відказав Фесенко з легенькім уклоном до Навроцького.

— І далеко ходили гуляти? спитала Саня в Мані.

— Аж до монастиря! несміливо обізвалась Маня.

— Мав приємність і щастя обійти з Марією Харитонівною увесь парк, обізвав ся Фесенко.

— Як далеко! сказав Навроцький.

Саня засміялась: до монастиря було сяжнів сорок.

— Мав приємність поговорити з Марією Харитонів-

ною, обізвав ся Фесенко. Добре ви, Раїсо Михайлівно, вчинили, що дали вашу дочку на науку в пансіон, а не в гімназію. Які перли виходять з пансіонів та з інститутів! Які перли, ім ціни не ма!

— А з університетів та гімназій що виходить? відрізала Саня. Чи перли, чи діаманти?

— Не те, не те, Олександро Харитонівно! несьміливо сказав Фесенко.

— А щож? бодяки, чи що? А я оце думаю втертись доконче між ті бодяки, бо йду на курси! відрубала Саня.

— Хе, хе, хе, ніби знехотя усміхнув ся Фесенко. Як-би в гімназії та в курси завели грецький та латинський язик, то може звідтіль виходилиб перли. Правду я кажу, Харитоне Кириловичу? Це булоб по аристократичному.

Старий Навроцький поклав руку на стіл і застукав одним пальцем по столу: то був знак, що він щось думає.

— Гм... гм... це полова. Не варт набивати половою голов навіть гімназістам. Гм... це фальшива і шкідлива для молодіжи урядова педагогічна система. Шага не варта, прохонив ся Навроцький.

Фесенко привкусив язика. Навроцька грізно глянула на свого чоловіка, неначе вдарила его поглядом.

— Ой, щож я оце сказав? Щось не до ладу... Гм... не в лад... подумав Навроцький. Оце лихо! оце лихо! Біс его зна, як я оце вихонив ся словом перед оцим небезпечним Фесенком: це тим, що я трохи сердитий на него. Овва! Гм...

Розмова не йшла. Комашко встав і почав працюватись. Саня й собі встала з стільця. Комашко пішов до дому. Саня побігла в номер до Мурашкової, щоб розка-

зати їй про своє щастя. Її душа була повна щастя, як криниця водою. Їй хотілось поговорити з подругою, пожити ще мріями, котрі не заспокоїлись в її молодому серцю.

Навроцький сидів і надув ся, як копиця в дощову годину. Фесенко примітив, що скоїлось щось таке в сімі, і собі швидко розирощав ся. Старий Навроцький, напившись чаю, пішов в гостиницю відпочивати. Він ляг на софі, а в него з голови не виходила думка.

— І що я сказав?! Чорт міні надав сказати таку страшну річ. Цей Фесенко вертить ся між аристократами, часом ще скаже мому начальникови, а той напише в Петербург. Що як звідтіль напишуть: прогнать з служби раба божого, як неблагонадежного. А тут ще до пенсії служити цілих два роки. Овва! овва! І надав міні чорт скинути машкару. Жінка любить оксамит; Маня має велику симпатію до шовку. Та усе те справляють не за свої гроші, а за мої. Треба і Саню держати на курсах. Ой лишечко! прийіду до дому, піду до архієрея. Треба частійше заходити за благословенням до архієрея... Овва! овва! Або запишусь членом в славянський благотворительний комітет.

Навроцька зісталась за самоваром з Манею.

— Про що ви там говорили з Фесенком? питала вона в дочки.

— Та... він почав дуже по вченому, а я нічого не могла розібрати. А потім...

— Мало читаєш ти вчених книжок! сказала мати.

Маня боялась научних книжок, як чуми, і не могла їх читати.

— Щож потім? спитала мати.

— А потім заговорив простійше, про квітки... звенхотя говорила Маня.

— Щож він говорив тобі про квітки? чеплялась мати.

— Та... говорив, що він найбільше любить бузину! бовтнула Маня і почервоніла.

— Що це ти говориш? Яку бузину? спитала мати.

— Чи то... резеду! сказала Маня. Бо я йому сказала, що я сама сіяла весною резеду.

Мати засьміялась.

Мабуть ти не дурно оце плутавш та мішаєш бузину з резедою... Гм... Як почервоніла. Кажи-бо, що він говорив тобі?! чеплялась мати.

— Та... казав, що він любить баклажани чи то що. Це я говорю, що я люблю баклажани... а, а... він казав, що любить нарцизи! сказала Маня. Я йому сказала, що я більше усіх квіток люблю нарцизи, а він каже, що й він любить більше всього нарцизи, і обіцяв принести міні букет з нарцизів.

— Тепер? Літом? Де він їх дістане? Це чудасія з вами тай годі!

— Казав, що дістане, хоч з'за границі випише! сказала Маня.

— Що це за диво? Він щось інче говорив тобі. Та признавай ся бо! Чого ти від него втікла?

— Бо стало страшно! сказала Маня.

— Оце диво! Хіба він страшний? Він-же такий гарний.

— Я, мамо, єго бою ся, хоч він і гарний; він так розумно говорять.

— Оце так! То ти боїш ся паничів? спитала мати.

— Боюсь, мамо.

— Аджеж ти малюєш паничів: малювала Ромеа та Юлію, Ярему й Оксану.

— Мальованих паничів не боюсь, а живих бою ся, чи то... дуже розумних боюсь.

— І Комашка боїш ся? спитала мати.

— Ні, Комашка не боюсь, бо він давно бував в нас;
я до него привикла.

Мати задумалась.

— Чи не перейшла я міри? Ще візьме та послуєть
ся в монастир, в черниці... подумала мати.

Мати дізналась, що їй самій прийдесть ся попсувати
трохи своє чадо.

— Треба повезти її в театр, щоб побачила опе-
рети Оффенбаха. Дістану романи Золя та всуну їй
в руки. Нехай читає. Може буде сьміливіша з пань-
чами. Овва! Шкодаж, як так! Ще я переборщила, ду-
мала стара Навроцька.

— Не казав часом тобі Фесенко, що він тебе лю-
бить? спитала Навроцька трохи надумавшись.

Маня сиділа край стола, спершись ліктем і підперши
голову долонею. При останних матерних словах вона
почервоніла, але нічого не сказала.

— Чогож ти мовчиш? Від матери в тебе не повинно
бути секретів. То тільки Саня потай від мене робить,
що схоче. Але Сани я не мати, а мачуха. Еге, він ка-
зав, що тебе любить.

Маня сиділа червона й мовчала. Її сором було при-
знатись. Цего слова вона не вимовилаб ні-за-що в світі.
Мати мовчала й дочка мовчала. Маня неначе бачила
перед собою ясні очі та чорні високі Фесенкові брови,
бачила его повні червоні уста. Її страшно схотілось по-
цілувати ті уста та ще й зараз.

— Мамо, я хочу варення! обізвавалась Маня.

— Якогож варення тобі хочеть ся? спитала мати.

— Варення з кітри, сказала Маня.

— Вередує, подумала мати. Вона просить гіркого
варення з кітри тоді, як вередує.

Мати пішла в гостинницю і винесла слоїк з варенням.

Накидавши варення в блюдечко, вона подала его Мані.

Маня з'їла ложечку і кинула ложечку на стіл.

— Гірке. Міні хочеть ся солодкого варення якби з априкозів...

— Оце яка ти сьогодні вередлива! Погуляла трохи з Фесенком, та й заманудось априкозів! сказала мати.

Одначе вона знов подибала в гостинницю і винесла слоїк з априкозовим варенням.

— Еге, ти любиш Фесенка?! сказала мати.

Маня несподівано заплакала. Дві сльози скотили ся по щоках і впали на стіл. Мати пригорнула голову своєї коханої дочки до себе і поцілувала її в голову.

— Маню моя дорога! Ти его любиш? сказала мати. Еге, любиш его? Маня мовчала.

— Міні здаеть ся, сказала мати, що він тебе буде сватати. Прийдеть ся справляти разом двоє весіллів. А тиб пішла за него заміж?

Маня аж кинулась.

— Я, мамо, ні за-кого не піду заміж, тихо обізва-лась Маня.

— Чом не підеш? Требаж тобі колись вийти заміж, сказала мати.

— Я вас ніколи не покину, сказала Маня. Без вас я ні-за-що в світі жити не буду. Він мене візьме від вас, кудись заведе.

В Мані затремтів голос від жалю. Вона була на-поготові заплакати.

— Звикнеш. Дівчина, як верба; де посади, то й прий-меть ся, сказала мати українську мужицьку приказку.

— Я вас не покину ніколи. Хтось чужий візьме мене, розлучить з вами, сказала Маня.

— Вона ще дуже молода... Мало я виводила її між люде. Живемо в кінці города, в виноградниках. Без мене вона навіть в город сама не ходила ніколи. Овва! Погано! Маня вироста провінціялкою і трохи навіть черничкою. Треба їй всунути в руки французські романи... та ще такі, де булoб доволі... априкозового варення...

Прийшла горнична прибирати з стола. Мати з дочкою пішли в гостинницю. Маня лягла спати, але вона довго не могла заснути. Перед її очима усе мигали повні червоні уста під чорними блискучими вусами, блищали ясні Фесенкові очі. Ті уста, ті пишні очі і манили її, дражнили серце, і чогось лякали і... довго, довго спати не давали...

А тимчасом Фесенко вертав ся до Одеси по залізній дорозі. Він сидів в вагончику без вікон, і сьвіжий вітерець прохолодив єго горяче лице. Він передумував усі випадки того дня.

— Я обіцяв Мани дістати букет з нарцизів... Ще й кляв ся й божив ся, що дістану. Розпустив свого язвка, і сам не знаю як! І надав міні чорт сказати їй оце! І забув ся, що тепер не весна, а літо! Де я в Иродового батька дістану їй тих нарцизів? А без нарцизів хоч і очей не показуй до неї. Оце лишечко!

І ті нарцизи цілу дорогу не давали Фесенкови спокою. Він прийїхав до дому і все думав про нарцизи.

— Оце лізе в голову отой поганій бурян! Тфу, на тебе, сатано! думав Фесенко роздягаючись.

Він ліг спати, і єму все снилось, що він іде стежкою на полі, засіяному нарцизами та резедою. Нарцизи чудні, неначе чортвки з рогами, колють єго в ноги, як колючки, а між білими головками блищать матічні чв-

сла 25.000 на великих бадняках, то золоті, то брильятові, гойдають ся від вітру і неначе дражнять его.

Фесенко прокинув ся. В вікно лилось золоте проміння горячого літнього сонця і падало на білу стіну. Перша думка, яка майнула в его голові, була про реєсду та нарцизи.

— Тфу, на тебе, сатано! Не вилазить отой бурян з голови, аж крикнув сердито Фесенко, встаючи з постелі. А цей бурян треба дістати, хоч з каміня вилупати. Де я его дістану? Ага! піду в французський маґазин та дістану роблевих нарцизів! Це буде ще ефектніше!

Поки в маґазині робили букет з нарцизів, Фесенко що вечора їздив на Великий-Фонтан до Навроцьких. Він ждав — не міг діждатись, поки той букет буде готовий.

XIII.

Другого дня Саня забігла раненько на чай в номер до Мурашкової. Вона дивувалась, що з Кишинева прибула в той час до Одесси Махновська, її товаришка і приятелька, і зайшла до Мурашкової.

Веселі панни сіли за столом, пили чай, говорили і не могли наговоритись. В відчинені вікна повівало раною прохолодою. В номері ще не було горячо. Саня поздоровшала, повеселійшала. Минула ся тревога, впад спокій на серце: і повеселійшали ясні очи, почервонішали уста.

Мурашкова сиділа край стола і шила сорочку.

— Надю, доки ти будеш плутати оте шиття? сказала Саня. Кинь оте діло! Не можу навіть дивитись, як хто сидить та порпляєть ся голкою в полотні.

— Оце диво! Шню й вишиваю, бо сорочок треба, обізвалась Надя.

— То дай швачці. Хвба в твої матери не знайдець ся грошей, щоб наняти швачку? Геть поклянь оту вісенітницю. Оце шиття тільки заморочує памороки. Від него голова стає тупа, сказала Саня.

Вона схопилась з стільця, вихопила в Наді з рукав вишиваної сорочки і хотіла викинути у вікно. Надя ледви встигла вхопити її за руку. Вона відняла від Сані рукав.

— Та й пустуєш ти, Саню! Мабуть рада, що заміж йдеш, обізвалась Мурашкова. А я тобі кажу: навчись не тільки шити, але й кроїти.

— Навіщо? крикнула Саня.

— Пригодить ся. Я сама шню собі не тільки сорочки, але й оці буденні сукні, щоб не платити в магазинах чортячих грошей. Не знаєш ти, Саню, лиха, як я бачу, сказала Мурашкова.

— А наука? а книжки? Я лучче-б щось цікаве прочитала, ніж мала-б нудитись над тым шиттям, сказала Саня.

— Наука — наукою, а робота — роботою, сказала Мурашкова. Саню, а чи вмієш ти варити борщ?

Саня широко розкрила очі.

— Сказати правду, не вмію, сказала Саня. Знаю, що в борщі є картопля, капуста, цибуля, помідори, огірки, трошки цукру...

Махновська і Мурашкова зареготались.

— Ну, я ще ніколи не йла борщу з огірками та з цукром, сказала Мурашкова. А я борщ зварю тобі такий, що й кухар не потрафить зварити.

— А хто-ж тобі варитиме борщ, як ти вийдеш заміж? спитала Махновська.

— Куховарка, сказала Саня.

— А як вона не вмітиме? спитала Мурашкова. Не Комашко-же буде тобі варити борщ.

Саня замовкла й задумалась. Лице її стало поважне. Її мачуха скинулася на аристократку і не вчила ні її, ні своїй Мані ні кроїти, ні пекти, ні варити. Попереду Саня про це й не думала, але тепер чогось ці питання стали для неї не жартами, а чимсь серйозним.

— Бач, які в тебе, Саню, біленькі ручки! сказала Мурашкова. Ти все коло книжок. А глянь на мої руки. Правда, чорні, зашкарублі та шереткі?

Мурашкова притулила свою смугляву руку з довгими тонкими пальцями до Саніних білих ручок. Контраст був такий, як між паляницею та французькою булкою.

— Бач, які твої білі руки! Я своїми руками часом і ложки й тарілки перемию, бо в нас одна наймичка! сказала Мурашкова.

— Знаю, знаю, що ти поперед усього практична людина, як Грекиня, обізвалась Саня.

— Таки вгадала; я практична. Я чоловік діла, і хочу й свої пересвідчення прикласти до діла. Коли я на чому стала, мене тягне до діла. Кивдай, Саню, вищу науку та ставай до діла, до діла народнього, сказала Мурашкова.

— Ні, не киву. І я вже, як на чому поставлю, то вже не оступлюся від свого, сказала Саня.

— Поки сонце зійде, роса очі виїсть! Час не жде, час пливе, і наше життя пливе, як хвиля, обізвалась Мурашкова. Я нуджуся без діла. Чую якийсь огонь в собі, якась тревога душі спати мені не дає. Я хочу діла і діла путнього. Моє життя марно йде. Ми тільки словами та ідеями граємось, як діти, а діло...

— Бо ти, Надю, нервозна, хоч і практична, та ще й до того начиталась книжок, дуже до серця приймашь принципи, обізвалась Махновська.

— А ти дуже спокійна та рівна. Ти вийдеш заміж і станеш буржуазкою, обізвалась Мурашкова.

— Ба не стану. Я й в сім'ї зроблю багато добра, бо сім'я, як світло, може далеко пустити від себе тепло і світле проміння. Не серед степу-ж живе сім'я, обізвалась Махновська.

— Боже поможи! А я й справді нервозна: пусте, монотонне, традиційне життя мене душить, як чад. Я хочу діла, сказала Мурашкова і стукнула пальцями по столі.

По її матовому лицю розлив ся легкий румянець. Темні великі очі блиснули огнем.

В двері хтось злегка постукав. Усі догадались, хто прийшов: в номер увійшов Комашко, а за нимъ Мавродіа. Привитавшись з паннами, вони посідали кругом стола і почали розмавляти.

— А знаєте, кого я сьогодні стрів в Одесі? сказав Комашко. Аристіда Целаброса.

Мурашкова з початку ніби злякалась. Її щоки зблідли, очі притухли, серце наче вмерло. Потім вона раптом почервоніла. Кров вдарила в її щоки, складочки під очима стали рожеві. Великі темно-карі очі стали веселі, веселі й заблищали. Серце в грудях заграло. На неї усьо неначе пахнуло огнем. И той огонь пішов по нервах. Нерви натягли ся, як напружені струни, готові задрожати й задзвеніти веселою мельодією. Мурашкова чула, що радість усе прибуває в її серцю, наливає вго до верху. Її хотілось співати, сміятись, жартувати.

Мурашкова схопилась, побігла до вікна і пхнула

рукою обидві половинки вікна. Вікно відскочило і вдарилося об одвірки так, що шибки задзвонили. Вона чула, що її ніби пашить від огню.

— Ніхто не хоче чаю? спитала Мурашкова, вернувшись до стола.

— Ні, спасибі вам! сказали Комашко і Мавродін.

— То я перемию посуду, сказала Мурашкова і кинулась до посуду. Вона вхопила чайник, кришечка поховзнулася по чайникови і впала на чарки. Скло дзенькнуло, Саня кинулась, Мурашкова зареготалась, вхопила ложечки, ложечки випали з рук і брязнули об блюдечко. Нервний Комашко скривив ся. Саня аж задрожала. В Мурашкової трясли ся руки. Вона чула, що в неї кров по жилах ходить ходором.

— Ти, Надю, трохи розтревожена сьогодні, обізвалась Махновська. Дай лишень, я помию посуду.

Махновська встала і спокійно помаленьку перемила й перетерла посуду. Мурашкова сіла на канапі і пеначе вгляділа перед собою великі очи та румяні уста Целаброса. Не бачивши его довгенько, вона почала его забувати. Але як тільки Комашко нагадав про его приїзд, кохання спануло в її серцю раптово, горячо.

— Як ти солідно мнеш блюдечко, неначе жертву богам приносиш, обізвалась до Махновської Мурашкова і знов зареготалась нервно й голосно на всю хату.

Саня переглянулася з Махновською, а потім з Комашком.

— А знаєте, Викторє Титовичу, що Надя оце напалась на мене за те, що я беру ся до вищон науки? сказала Саня, щоб зачепити Мурашкову і як небудь вгаувати її нерви.

— Чого-ж це так? сказав Комашко. Вища наука ніколи нікому не пошкодить.

— Ет, ви ідеалісти! сказала Мурашкова. Час йде, и життя йде. Я поважаю тільки науку прикладну, соціяльну, політичну економію. Треба братись до діла, а не байдки бити та лігати в хмарах абстракцій. Ти, Саню, хочеш залетіти в Дантів рай і крутитись в хорі безсмертних духів.

— Надю! ти таки добра горячка! Тебе бере нетерплячка, сказала Саня.

Мурашкова знов зареготалась.

— А не потрапиш в той рай, будеш варити борщ з огірками та з цукром, знов обізвалась Мурашкова і знов зареготалась.

— Ну, не велика премудрість вивчитись варити борщ, сказала Саня. І борщ вчитиму варити і вищу науку перейму; і посв'ячу себе на службу жінчині, або народови: я люблю педагогію, а це річ не мала й не пуста.

— Вища наука допоможе й до усякого діла стати; бо навчить, як за діло братись, сказав Комашко. Ото хочби й Целаброс. З вищою наукою може-б він вийшов і путним чоловіком... Може-б вища наука задавила в ему грецькі практичні матеріяльні інстинкти, і підняла в ему інчі, вищі інтереси.

Мурашкова перестала сьміятись. Вид став поважний. Вона обидалась.

— А хіба-ж він не путний чоловік? трохи сердито сказала Мурашкова.

— Не те, що зовсім не путний, навіть пустим его не можна назвати. Віп тільки любить гратись в ідеї, як діти грають в мяча. Говорить, щоб наговоритись в смак, бо любить і вміє говорити. Криєть ся в космополітизм, як заяць в нору, і... ніякого путнього діла не робить і... не зробіть.

Мурашкова розсердилась. Густі рівні брови трошки зійшли ся і між ними з'явились легесенькі зморшки: то була прикмета її гніву.

— Ви не правдиві до его, сказала вже зовсім спокійно Мурашкова.

— На нещастя Комашко правду каже, обізвав ся Мавродін. Уся сила Целаброса в красних словах: і таких пустих космополітів повно в наших городах. Аж кишать!

Мурашкова почула, що по її напружених нервах неначе хтось вдарив з усієї сили і її нерви заболіли. Вона чогось почула, що цей замах був смертельний для її серця. Вона не могла не йняти віри Комашкови й Мавродінови, бо знала, що вони лучче від неї знають Целаброса, але її хотілось не йняти ім віри. Її хотілось, щоб то була неправда.

— Хотіла-б я вам не йняти віри, сказала Мурашкова, і її голос задрожав. Вона відвернула очи і дивилась у вікно.

— Хотів би й я, щоб на сьвіті було багато людей чесних і правдивих, щоб усі були чесні, та... правди не сховавш: правда, як олива, впливе на верх, обізвав ся Комашко. Целаброс не з тих чесних космополітів, котрі з енергією пішли на діло. Це такий космополіт, котрим аж кишать наші чорноморські городи. З его вийде як не другий Фесенко, то дуже схожий на его. Ось побачите, коли з его не вийде бесарабський або херсонський поміщик, а може й одеський банкір. Але що він прямує до однієї матеріяльності, я за це готовий покласти голову під сокиру. Я вчив ся з ним в гімназії і знаю его. Колись він був навіть радикалом. Але тепер він проховол, і той радикалізм зістав ся тільки на кіччику его красномовного язика.

Мурашкова почула, що по її нервах знов щось вда-рило, як обухом, знов почула, що той замах був для неї смертельний. Її хвилясті виразні уста якось жалібно склали ся; на ясні очи неначе впала роса. Сльози на-ляли очи і ледві вдержувались за віками.

Саня подивилась на Комашка благаяючими очима, бо знала, що Мурашкова горячо любить Целаброса; вона неначе говорила очима: не говори нічого лихого про Це-лаброса, змилуй ся! А Комашко не розумів тієї розмови очима і без жалости показував темні плями в душі Це-лаброса.

Мурашкова не видержала, схопила ся з місця. Для неї здавалось, що від неї віднімають милого. Йї і жалко було, і досада брала: вона постерегла, що є правда в сло-вах Комашка, але її серце бажало, щоб не було тієї правди.

— Знаєте що? Ходімо та погуляємо. Час ранний, совце ще не припікає. Саме добре буде гуляти, сказала догадлива Саня, вставши з місця.

— Ходімо, ходімо, як маємо пекти ся отут коло самовара, сказали усі.

Мурашкова подзвонила. Увійшла горнична і взяла самовар. Усі пішли гуляти понад високим берегом моря.

На дворі було не душно. Усе небо над степом було ніби вкрите білою не густою тканкою. На землю впала не густа легка тїнь. Біле покривало з прозорих хмар, як шатро, тягло ся над морем, потім далі ніби закуче-рявіло, лягло білими легенькими покосами, а там ще далі над далеким морем розстеллось неначе білими ху-сточками, звязаними один до другого кінчиками, а ще далі затягло ся, як біль, кучерявим смушком і кінчало ся ніби прозорою наміткою.

Десь далеко, далеко на мори промінь сонця пробив

ся, як через білу намітку, через хмарки і впав на море. На воді неначе зайняв ся золотий вінок, кинув від себе золоті пасма, бризнув огнистими краплями, дровав, переливав ся і несподівано погас. І знов у другому місци десь впав промінь на море, зайняв ся, горів, горів і погас. Потім разом неначе впало з неба три золоті вінки, запалили і погасли, а знов неначе посипав ся з неба десяток вінків: вінки горіли довго, злились до купи і вже загорілось ціле огнисте плесо, замиготіло, задрожало. Здавалось, ніби цілий огневий ставок зайняв ся серед темного моря і палахкотів, як розтоплена піч. І знов неначе чарами згасло те огневе плесо, неначе на его дмухнула якась сила й несподівано погасила. Море знов почорніло, і з неба на чорне море знов неначе чиясь рука кидала золоті вінки, золоті букети. Огневі вінки сипались, счезали, гасли то в одному, то в другому місци, неначе поривали й виривали, перескакували один через другий, грали в хрещика.

— Здаєть ся, сирени виплили з води і плавають, і грають ся в морі в золотих вікнах, сказав Мавродін.

Усі задивились на ту граціозну іграшку на морі, усі тишились нею, одна Мурашкова дивилась на картинну моря байдужними очима: вона не дуже то любила природу, як не люблять її дуже практичні люде.

— А давайте ворожити по тих вікнах, сказав Комашко. Пани люблять ворожити. Нехай ваш вінок буде перший, сказав Комашко до Махновської. Як довго горітиме вінок, то й життя ваше в порі буде довге й щасливе.

— Добре, нехай буде так, обізвалась Махновська.

На темно-синє море впав промінь вінком. Промінь довго, довго горів і погасав помаленьку, поки зовсім не погас. Усі цікаво сьлідком за ним водили очима.

— Твій вік буде довгий, сказала Сая до Махновськоч. Ану тепер нехай буде мій вінок.

Промінь, чималий і ясний, ясний, як сонце, впав на море і запалав, але горів не так довго і раптом погас.

— А тепер загадаймо на Надине щастя, обізвалась Ольга.

Білі смушки в хмарок неначе роздерлись в одному місці. Блиснуло синє небо. На морі зайняло ся широке огнисте плесо, разом, несподівано запалало, блиснуло і згасло в одну мить.

— Це-б то й мій вік згасне так швидко, обізвалась Мурашкова і засьміялась, але сьміх її перервав ся так швидко, як швидко згасло на морі те золоте марево. Мурашкова задумалась. Її брови насупились. Вид став поважний, як темно-синє море над хмарами.

— Баби скрізь баби: чи в селі, чи в городі: скрізь однаково ворожать. Ой ви, ворожки, знахорки! промовив хтось позад молоді компанії.

Усі разом озирнулись. Сая аж кинулась. Позад їх стояв Целаброс і насьмішкувато дивив ся на паннів. Він закрав ся на тоненьких ніжках вже давненько, як закрадасть ся оксамитовими лапками кіт.

Мурашкова оглянулась, почувши голос Целаброса, і в неї в грудях зайняло дух. Целаброс стояв гарний, як Вакх, облитий матовим молошним сьвітом з хмарного білого неба, як бувають осьвічені зверху статуї в великих музеях. Їго клясячного лица не псувала ні одна пляма тіни. Біле покривало з бриля падало складками на плечі і прикривало чорні блискучі кучері. Очи сьвітились огнем страсти. Повні губи лисніли.

Целаброс глянув на Мурашкову своїми гострими і солодкими очима. Вона не видержала єго погляду і спустила довгі вії на щоки.

— А що, налякав вас?! обізвав ся Целаброс.

— Коли ви, Аристіде Тарасовичу, відвикнете від ваших критських коміліментів? сказала Саня.

— Чи від критських, чи від одеських, перебив її Мавродін.

— Які ми баби? Якби усі ліга нас трох скласти до купи, то може-б й вийшла одна баба, сказала Саня, наламуючи язик на український лад і мішала в свою розмову українські слова.

— Коли так, то вибачайте, сказав Целаброс. Як я чую, і ви починаєте українсьтовати! Коли так, то можете в мене навчитись по українськи. І Целаброс заговорив чистим народним українським язиком.

Целаброс привитав ся до усіх, знявши бриля.

— І етнографи і народні художники тут з панами! сказав Целаброс, подаючи руку Комашкови та Мавродінови.

— І етнографія річ научна, але ви маєте діло з культуриками, сказав жартовливо Комашко. Наше діло культура, просвіта і добробит нашого краю, культура українського язика, літератури. Ви не піднімайте нас на сьміх.

— А мене оце прислали до Одеси в банк по ділу на кілька день. Я заходив до вашої матери. Вона передала вам письмо через мене, сказав Целаброс до Мурашкової і подав їй письмо.

Мурашкова розгорнула листок, обписаний грецькими крючками та каракулями.

Мати писала, щоб вона купила для неї дещо в Одесі, вертаючись до дому, і в кінці прикинула: „Аристіда привитай ласкаво, бо він тебе любить, як Бога, та й я его люблю більше від усіх наших Греків...”

Мурашкова дочитала лист і почервоніла. Целаброс усьміхнув ся.

— Час нам до дому, сказала догадливо Саня до Махновської. Мене дома ждуть.

Саня моргнула очком до Махновської. Вона знала, що треба покинути Мурашкову в-двох з Целабросом.

— Прощайте, Аристиде Тарасовичу! Прощай, Надю! сказала вона і повернула до монастиря.

За нею слідком пішли Махновська, Комашко і Мавродів. Вони пішли, попарувавшись. Комашко узяв під руку Саню, Мавродів пішов разом з Махновською.

— Як попарувались! сказав Целаброс до Мурашкової по грецьки і своєю розмовою на грецькій мові дав звати їй, що заходить дуже інтимна розмова.

— Попарувались Саня й Комашко, ще й на віки, сказала Мурашкова так само по грецьки. В їх швидко буде весілля.

— Не вже! аж крикнув Целаброс. Щож? Чи панічі повернули паннів на свою віру, чи панни паничів? спитав Целаброс.

— Панічі паннів: щоб робити яке діло, і діло путне, довговічне, треба ставати на національний ґрунт, приставати до народа, зливатись, або хоч наближать до его, сказала Мурашкова.

— Може й ви до їх пристаєте? аж крикнув Целаброс.

— Мабуть пристану. Мене душить оця канцелярська робота. Мні дихати нема чим в канцелярії. Я ніби то щось роблю, але знаю добре, що нічого не роблю. Я покину свій нудний обов'язок, бо я чоловік живий. Не можу жити без живого діла.

— Надю моя дорога! Ви ентузіястка з горячою вдачою. Що ви говорите? Ви закуєте себе в узьку рямку. Ви втратите широкий простір мисли... Яка принади́ність, яка пишність бути космополітом, громадянином світа!

— І нічого не робити! І ні за яке діло не братись, сказала Мурашкова.

— А думати?! а мислити? Мисль космополіта вольна, як птвця, літає над морями, над горами, над усім світом. Для неї скрізь вітчизна, де є вольно-мислячі люде. Це така абстракція, аберація, котра перевишшає усякі ідеї й ідеали, глибше усякої філософії, глибше Плятона і Арістотеля. Вона концентруєть ся в однім пункті, кристалізуєть ся, і, як воздух має силу розтягнутись без кінця. Вона скрізь і нігде, бо то свла висока, жива, вселюдська: не обсягнути її, не замкнути її в якісь узькі форми нашої мисли, нашої абстракції.

— Пускає туман абстрактний мині в вічі. Але ці хитроці я вже знаю, подумала Мурашкова.

— Я люблю наші чорноморські гброди з мішаниною людей усяких націй. Я там чую себе дома, неначе я вже став громадянином усього світа. Рідний край Одесса для мене дорогий, але світ мині багато дорожший, розвивав далі свою східню одеську філософію Целаброс: світ для мене усе, рідний край — нічого.

— Чим-же гарні наші гброди? Хивба тим, що торгують і багатіють з України і нічого не дбають про український варід, про Україну, перебила єго філософію Мурашкова.

— Видно, вже знать науку Комашка, сказав Целаброс з легким усміхом. Але знаєте що: починьмо цю філософію. Я оце сам підвів діло в канцелярії так, щоб побувати кілька день в Одессі та побачити вас. Я вмираю за вами. Жити не можу без вас. Ви для мене тепер краще й вище від усякого націоналізма та космополітизма.

Целаброс захопив руку Мурашкової і несподівано

поривчасто поцілував її горячими губами. Мурашкова почула, що він неначе втік її руку. Вона чула, що на руці, на тому місці, де він доторкнувся своїми устами, неначе зайнявся огонь, горів і непогасав. Кров почала грати в її жилах, як молоде вино.

— От Саня швидко повінчається. Надю, нема нам чого гаятись: повінчаймося і ми, і будемо щасливі, будемо жити як у раю, сказав Целаброс.

Мурашкова думала і мовчала.

— Ви з матір'ю погано хозяйнуєте: маєте трохи землі і даєте в посесію. Це зовсім не практично. Вам треба чоловіка, треба хозяїна, заговорив несподівано Целаброс тоном практичного чоловіка. Треба вам сіяти пшеницю. І пшениця дає добрий заробіток; це правда: на десятині в добре не сухе літо стане двадцять або й більше кіп. Копа дасть десять, п'ятнадцять пуд зерна. Пуд пшениці тепер коштує карбованця. Ціна добра... Надю моя дорога! Як я вас люблю! Як я вас люблю! крикнув Целаброс і захопив її руку і наче втік її горячими устами.

— Ми, Надю, будемо сіяти не пшеницю, а тютюн, та ще кримського насіння, говорив далі Целаброс. Це вигідніше. Пуд тютюну будемо продавати по двадцять або й більше карбованців. А ви знаєте, скільки десятина дає пудів тютюну? Надю, моє серце! Ти запалила усю мою душу! Твої очі печуть мене в серце. Повінчаймось, та й будемо щасливо в парі жити.

Целаброс нагло дурив Надю: він і в думці не мав її сватати. Ті слова про господарство були тільки одгуком его матеріяльних мрій, якби він захозяйнував, якби взяв Надине добро в свої руки. Він захопив Мурашкову за обидві руки і почав цілувати в долоню швидко, швидко, цмокаючи то в одну, то в другу долоню.

Мурашкова почула, що в неї кров починає грати в жилах, як молоде вино, ллеться до серця, наливає голову. Горячі уста Целаброса дражнили її. Одначе вона мовчала й думала.

— Чого ви, Надю, мовчите? спитав її Целаброс і голос его задрожав сердито, як голос гаремного деспота.

Мурашкова глянула ему в вічі. Очи були налиті кровю. Її стало трохи страшно.

— Аристиде! обізвалась Надя. Я не думала, що ви такий матеріальний чоловік. Памятаєте, як ви прийшли до нас перший раз, вступили в наш грецький кружок.

— Якже не пам'ятати! Це було весною, як у вашому саду цвили рожі та акація, як ваша мама винесла мнї варення та сказала по молдавськи: Дульчеца ку апа реши; пофтимъ! Ту весну й той день я ніколи не забуду, бо я в той день побачив ваші давні очи, сказав Целаброс.

— Так було, так, сказала Надя, спустивши віка на очи і згадуючи той ясний майський день. В нашому грецькому кружку я тільки й чула розмову про кукурузу, пшеницю та тютюн. Ви перший з Греків заговорили про вищі ідеї, про дорогі для мене принципи: я думала, що ви приймаєте їх до серця, що ви пересвідчилися в них, горячо будете встоювати за них, візьметься за діло...

— Надю моя дорога! Ми вже люде дорослі! Час нам глянути на життя та на світ очима дорослих хюдей. Час нам перестати гратись в принципи. Будемо дивитись на людей, на світ очима мудрого практичного чоловіка. Кинь, Надю, ті іграшки!

— Які то іграшки! крикнула Надя і почула, що по її нервах неначе щось вдарило. Вона пригадала слова Комашка.

— Так, так... Думати й говорити можна усяк, а жити треба однаково усім людям; усім треба хліба. Я знаю, що я геній і в тому ділі, щоб добути достатки матеріальні. Я чую, що зможу з малого достатка розвести мільйони. А гроші — то саме суть людського життя. Абстракція субекта то є первопочаткова основа людського духового і матеріального розвитку. Кожна абстракція субективності буде ненормальним відхином від закона боротьби за життя, буде конфліктом з нидавидуальностями, буде аберацією від абстракції...

Целаброс мабуть хотів абстракціями та філософією замазати свій космополітизм на словах і свою нікчемність в ширости свого пересвідчення.

Надя почула в тій плутанині фалшивість.

— Це, здається, філософія Фесенкова. Коли це ви встигли стати його горячим наслідувачем? сказала Надя.

— Годі жартувати. Надю, серце! Я люблю вас, знаю, що й ви мене любите. На що нам мучити себе? Поженимось і будемо щасливі, зазнаємо такого щастя, як не судилось і Туркам в раю Магомета, сказав Целаброс.

Він вхопив Мурашкову за руку і неначе прилип до руки горячими устами. Мурашкова почула, що страсть знов розливається хвилями по її нервах. Вона схопилась з каміння, на котрому сиділа. Целаброс відійшов і простяг до неї обидві руки, неначе хотів її обняти. Вона подалась назад і вгляділа, що від монастиря стежкою йдуть дві дами і якийсь сивобородий пан. Вона пішла стежкою до них. Целаброс і собі пішов сьлідком за нею.

Вони дійшли до гостинниці. Мурашкова побігла до дверей, не подавши Целабросови руку на прощання.

— Прощайте, Надю! В вечері смерком прийду до вас, сказав Целаброс.

Мурашкова зачинила двері, вбігла в свій номер, впала на софу і задумалась. Цілий день вона не могла ні читати, ні діла робити: брала в руки книжку, читала і не могла зрозуміти ні одної мисли; брала ся за роботу, хотіла шити, робота не йшла. День здавав ся для неї довгим, як вік, важким, як хвороба. Надя не пішла на пораду ні до Сани, ні до Ольги. Вона усе ім розказувала, але була потайна в тому, що стосувало ся до її серця.

Настав вечір, гарячий, душний. Сонце погасло. На дворі смеркалось помаленьку. Час наближав ся. Надя знала, що Целаброс прийде, доконче прийде. Чи він і справді хоче мене сватати, чи дурить мене?

— Що міні робити? Чи вийти до него в парк, чи не вийти? Не виїду. Хоч би була правда в его словах. Чи вийти за него заміж, чи ні? Запру двері, позачиняю вікна. Перемучусь ніч, а до него не виїду.

Вечір погас. В хаті було гарячо. Мурашкова чула, що жар обняв її тіло, щоки палають, уста сохнуть. Її стало душно, важко, неначе камінь ліг на її груди. В горлі посохло. Її неначе не було чим дихати. Голова почала морочитись. Вона глянула на вікно. В вікно було видно зорі. Зорі неначе задрожали перед її очима і рушили з місця. Її нерви розходились... Вона схопила ся з софи, прибігла до вікна і відчинила его. З надвору потягло не вохким повітрям, а такою духотою, яка стояла і в кімнаті. Мурашкова відчинила навстіж двері.

— Прийде, знаю, що прийде, але я не виїду в парк до него, думала Мурашкова, ходячи по кімнаті. Усі его високі поривання, тільки слова й слова. Він мене неначе причарував своїми словами. А під тими красними

словами притаїлась груба матеріальність, крамарські інтереси, паживання грошей, багатства. І усе те в него прикрите філософією, туманом абстракції, розумними словами. Не того я ждала від него, не того бажало моє серце... Не вийду до него, не вийду! Запру двері, не пушу его на поріг. Мій ідеал вив і розбив ся, як пишна статуя давного Вакха, розбита руками варвара. Я помилилась... А серце моє чи помилилось?...

Мурашкова трохи не плакала, ходячи по темній кімнаті. Їй було жалко его краси, було жалко втратити на віки любов. А серце не слухало розуму, бажало щастя, просило кохання: її думи без її волі полетіли десь назустріч милому. Вона неначе побачила его перед собою в темній кімнаті, облитого срібним світлом хмарного дня. Він неначе став перед нею і дивив ся їй в вічі.

Мурашкова засвітила світло. Вона боялась своїх горячих мрій, хотіла світлом прогнати від себе ту мрію про милого. А мрія не счезала, і манила її і запалювала кров, і тревожила серце.

— І не йму ему віри, і... люблю, люблю его. Яке в мене горяче серце. Я сама не знала свого серця, не маю сили над ним. І вона ходила по кімнаті, ламала руки, довго думала, а потім сама не зогляділась, як вибігла в парк і пішла стежкою між акаціями.

— Втічу від него! Сховаюсь в Сані і сидітиму в неї до півночи, думала Мурашкова, повернувши до гостинниці.

Целаброс з'явив ся під акаціями, як тінь. Мурашкова обернулась, щоб утікти від него, і почула, що не має сили утікати.

— Надю, це ти? спитав він тихо, нахилившись над її ухо.

— Чого ви прийшли? Я вам сказала, щоб ви до

мене не приходили. Не ходіть до мене, не мучте мене! це тихійше обізвалась Мурашкова.

Целаброс узяв її під руку. Мурашкова почула, що її нерви зразу заспокоїлись. Важке ждання минуло. А темна ніч закривала від її очей ті пишні очі, що чарували її якоюсь потайною силою і зацалювали в неї якийсь огонь.

— Я прийшов, щоб подихати хоч хвилину тим воздухом, що ти дишеш, щоб побачити хоч твої вікна, постояти під твоїм вікном, почути хоч шелест твоєї тихої ходи, сказав Целаброс. Я вмру без тебе, сам собі смерть заподію!

Вони пішли тихою ходою в парк. Мурашкова мовчала. Вона чула, що її серце почало кидатись тихійше. Мисль стали яснійші, немаче вицливали з якогось туману. Вона почула енергію в думках...

— Аристіде! обізвалась вона тихо. Мині шкода вас, але нам треба розійтись: нам не бути в парі.

— Чом так? аж крикнув Целаброс.

— Я помилилась, і помилилась важко, тяжко: я не так думала про вас, сказала вона. Я тепер зрозуміла, що наші думки розійшли ся. Ви практик, чоловік матеріяльний. Ви хочете жити тільки для себе. А я...

— Ти-ж сама казала міні, що ти жінщина практична поперед усього і не дуже поважаєш теорії, сказав Целаброс. І ти такого самого грецького роду, як і я.

— Правда, я практична, але я свою практичність готова прикласти до якого вищого діла; я людина діла, а не пустяк слів. Я полюбила принцип; і принципи практичного діла, а не теорії: така вже моя вдача. Я хочу жити і служити ділом для других. Час пливе, а соціальна неправда панує на світі. Нарід в нужді, в темноті і його зумисне держать в темноті... Хіба ти знаєш,

що чесному чоловікові в нас немає місця нігде? А скільки моїх товаришок злетіло з місця за свої принципи, за пересвідчення! Мині жаль їх, бо їх доля — моя доля. Кину службу і піду в народні учительки. Надіну українську свиту або молдавську мантилю і піду в нарід. Я без діла не буду сидіти.

— Що ти говориш? Схаменись! В тебе нерви розтревожені. Надю, без багатства не можна і вашого діла робити. Ти в страшній екзальтації. Заспокійся, і подумай, що ти говориш! сказав Целаброс.

— Можна й треба! крикнула Надя.

— Це ти побувала в Одесі в кружку, котрий я добре знаю, наговорилась там, набралась екзальтації! сказав Целаброс.

— А хоч би й побувала! сказала Мурашкова.

— Кинь оці свити та мантилі! сердито крикнув Целаброс. Ти не дитина. Час тобі жити, а не бавитись в принципи.

Целабросів голос задрожав. В ему було чутно приказ.

— Не кричи, бо я вільна людина і тебе не послухаю! сказала Мурашкова.

— Надю, серце! Я не можу при тобі ні думати, ні мислити! Мое серце горить. Кинь мисли! Дай волю серцю! Давай будемо кохатись! Забудьмо про всі думи, забудьмо розум. Люби мене, або вбий мене! крикнув Целаброс і хотів обняти Надю за талію.

Вона відскочила від него і пішла до гостинниці. Він погнав ся слідком за нею.

— Надю, постій! Дай постояти з тобою, хоч поговорити.

Мурашкова побігла по східцях і вскочила в свій номер в відчинені двері. Целаброс погнав ся за нею і хотів і собі вскочити в двері. Мурашкова кинулась до дверей і вхопилась їх обома руками, щоб причинити.

Целаброс вхопив за двері і не пускав: его довгі тонкі пальці неначе п'явки впили ся в двері.

Світ від лампи впав на лице Целаброса. Мурашкова глянула на его лице. Воно було гарне і страшне, як лице гарного демона. Очи світились, чоловічки на білках наче крутились, горіли огнем: Надя почувла в собі їх магічну силу: вона любила такі очи...

— Надю, вбий мене! Застріль мене і дай мені свою любов, не прсганяй мене! благав її Целаброс.

Мурашкова глянула на него і не впізнала его: очи стали ласкаві, тихі, неначе благали її, уста рум'яні склались жалібно; з очей виступали сльози, як у дитини. Перед нею стояв уже не демон страшний, а ангел тихий, ласкавий, пишний красою небесною. Вона почувла, що якийсь туман налягає на її мисли. Світло задрожало в її очах. Для неї здало ся, що туман вкрив вікно, сьтіни, двері. Целаброс в одну мить неначе счез в тому тумані, і через хвилину знов виринув з туману таквй самий пишний, благаючий в сяєві світла. Вона простягла до него руки.

— Моя, на віки моя! промовив він чудним якимсь, сильним та ярким голосом.

Целаброс одним скоком кинув ся до Наді, як лев кидаєть ся на серну і вхопив її за руки. Мурашкова вгляділа в вікна, що неначе усі зорі разом посипались з неба. Вона хотіла вирвати з его горячих рук свої руки, і почувла, що сила повинула її. Її тільки здало ся, ніби під нею провалив ся корабель і вона тоне і не має енергії вдержатись на хисткому дні корабля.

XIV.

Тиждень ходив до неї Целаброс що вечора.

Тиждень жила Мурашкова, неначе в раю. Вона

тільки й ждала вечора. Наставав вечір, вона виходила в парк назустріч милому. До неї прибігала Саня, розпитувала її, чого вона стала така смутна. Мурашкова говорила знехотя, відказувала, що вона чогось нездужає. Для неї стали неприємні її приятельки, її подруги. Потайна з роду, вона стала ще цотайнійша і про свою любов не призналась навіть своїм дорогим подругам.

Мивув тиждень щастя. Восьмого дня ввечера Мурашкова ждала Аристіда. Він не приходив. Вже зорі висвішали на небі, вже й була північ, і єго не було. Мурашкова ходила по кімнаті і ламала руки так, що кісточки в пальцях хрущали. Вона вибігла на ганок, довго дивилась на улицю, знов вернулась в кімнату, то сідала на канапі, то ходила по кімнаті, а він не приходив. Вже в гостинниці усі поснули: стало тихо, як в могилі. Мурашкова стревожилась і знов вибігла на ганок. Місяць вийшов і освітив парк. В парку не було нікого. Вона побігла улицю. По улці вештались подекуди люде. Целаброса не було.

— Чи не стрів та чи не запросив єго Бородавкин на карти, подумала Мурашкова. Вона вгляділа в вікнах Бородавкина сьвітло і повернула до єго дачі. Привішла вона, заглянула в вікна, в хаті не було нікого, тільки горіла лямпа на столі. Коли чує вона з моря цісню. Вона виізнала той голос: то сьпівала Бородавкина. Мурашкова прийшла на берег і стала за високим камінєм. По воді до берега плив човник. На човнику горіли два ліхтарі, неначе сьвітило ся двоє очей. Видно було гребця Грека в червоній куртці, в червоному фесі з китицею. Голос лив ся з човна. На човні чорніло дві фігури. В Мурашкової серце неначе стало в грудях.

Човник зашипів по піску, приставши до берега: під човном застукотіли круглі, як картофля, камінці. З чов-

на скочив Целаброс, подав руку Бородавкиній, вхопив її за талію і поставив на берег. Круглі камінці застукотіли під важкими ногами в Бородавкиній.

Вони відійшли далеченько від човна і сіли на пливоватому камінню над самісіньким морем. Тихий сьвіт місяця злив ся з червонуватим блеском від ліхтарів і освітив Бородавкину та Целаброса. В Бородавкиній лице забіліло проти сьвітла місяця, як лице вакханки. В роскошах кохання вона відхилила голову і впиалась очима в Целаброса. Він обняв її за талію і пригорнув до себе. Бородавкина не оборонялась; вона прихилила свою голову до его плеча і засьпівала романс: „Тигреная“. Місяць пливе по нічних небесах. Голос її мягкий, як оксамит, з початку полив ся тихо, тихо. Так сьпівав людина в той час, коли її душа повна щастям, коли серце мліє... Бородавкина неначе сьпівала Целабросови на саме ухо. Хвиля тихо шелестіла, котячись на берег по дрібних камінцях. Пісня була тиха, як той шелест хвилі, що був ніби акомпаніментом для її голоса. Але перегодя голос її набрав ся сили й страсти. Серед тиші полила ся пісьня голосна; пішла луна поміж скелями, полила ся по морі, заглушила шелест хвилі. Луна пісні обзвувалась за скелями голосно на високих берегах в акаціях та волоських горіхах, як твхе зітхання щасливої душі. Пісня наче розбудила мертве море, влила життя в мертві береги. І море, і скелі, і місяць над морем: усе здавалось пишною грандіозною декорацією великої сцени, на котрій сьпівала артистка...

Бородавкина скінчила пісню, глянула в вічі Целабросу. В роскошах кохання, в роскошах тихої важкої місячної ночі вона відхилила голову назад, випнула білу повну шию і неначе машила его своїми устами. Целаброс впив ся в її повну шию устами і неначе замер.

— А що, гарно я сьпіваю? спитала в него Бородавкіна. Правда, з мене була-б перворядна артистка?

— Гарно, гарно, як той соловейко, тихо обізвав ся Целаброс.

— А правда, я гарна й тепер! А колись я була ще краща: хлопці дуріли, казались від моїх очей, сказала Бородавкіна.

— В вас шия гарна, біла, як у лебідя, обізвав ся Целаброс.

— Хйба-ж в мене тільки шия гарна? А мої очі? а мої брови? Погладьте рукою по моїй щоці, по моїй шві. Чистий оксамит, сказала Бородавкіна.

Целаброс погладив тьхо рукою по її щоці, по шві.

— Правда. Чистий оксамит, сказав він і поцілував її знов в той оксамит — в шию.

— Правда, я краща від тієї цыганки Мурашкової. Перестаньте до неї ходити, ходіть до мене. Яка в неї краса! Шия тонка, суха, як у чаплі. Любіть мене і забудьте її, сказала Бородавкіна і знов припала до его плеча головою, і знов засьпівала принадним голосом.

Мурашкова неначе отерпла, стоячи за каміннем.

Вглядивши, як Целаброс поцілував Бородавкіну в шию, вона задрожала, була готова кинутись на них, задушити Бородавкіну і Целаброса. Мурашкова ступила оди ступінь. Дрібні каміньці заворушились, застукали: вона загрузла в них по кісточки.

— Ой, щось ходить та ще й близько! тихо сказала Бородавкіна. Я чула, як застукотіли каміньці.

— Може вам так вчулось, обізвав ся Целаброс.

Мурашкова стала як мертва і прихилилась до скелі.

— Давайте лікер! Я вам дала его. Може ви поставили в човні і забули взяти? Я трохи змерзла. Пogrійте

мене на своїх грудях, попечить мене поцілунками, обі-
звалась Бородавкіна.

Мурашкова бачила, як Целаброс узяв десь фла-
шочку лікеру, як десь з'явилась чарка, неначе він ви-
тяг її з каміння. Він налив чарку і подав Бородавкіні.
Вона пила помаленьку, крапля за краплею, кількома
нападами. Целаброс налив і собі і випив нахильці. Він
подав їй конфекти. Бородавкіна знов припала головою
на его груди і промовила:

— Яка поезія! Он море шелестить коло моїх ніг!
Он місяць сяє над морем. Море ляснить. Усе спить, тіль-
ки моя любовь не спить. Я їм конфекти! Я сьпіваю!
Яке блаженство! Налийте ще чарочку! сказала Боро-
давкіна, відкинувши голову назад.

Целаброс залоскотав її пальцями по повній шві.
Вона зареготалась голосно на усе горло. Одляски ніби
горохом посипались десь між скелями. В Мурашкової
закрутилась голова. Вона почувала, що її розум неначе
туманом повив ся.

— Чи то Аристід? Не вже то він, той, що виїрав
за мною ще вчора ввечери. Не вже це Бородавкіна?
Це мні мабуть снить ся. Я лежу в постелі, в гостин-
ниці. Я прокинувся, а усе счезне... вили ся мисли в її
голові, і їй здало ся, що вона в себе в номері лежить
в постелі, що їй снить ся сон, ніби русалка виплила
з води, лащить ся до Аристіда, манить его красою при
місяці, манить піснею і регочеть ся, і лащить ся, і от-от
потягне его на дно моря.

— Час мні йти до дому, сказав Аристід, вставши
з каміння.

— Не пушу! Не пушу! Ти підеш до тієї циганки.
Ти восьмий день до неї ходиш. Я сьліжувала за тобою,
сказала Бородавкіна, хапаючи его за руку. Я сьлідком

ходила за тобою, оце впіймала тебе, трохи не силою повела до моря, посадила з собою в човен. Не пущу! аж крикнула Бородавкіна.

— Час спати. Мині спати хочеть ся. Дивіть ся, я позіхаю, сказав Целаброс і позіхнув на увесь рот.

— Позіхаєте при мині! Позіхаєте в таку пишну ніч! Дивись, місяць пливе в небі. Море дрімає. Тепло, розкіш! Посидьте зо мною до самого світа. Не пущу! сказала Бородавкіна.

Целаброс без церемонії встав з каміння і налагодив ся йти. Мурашкова неначе прокинулась від важкого сну і кинулась бігти по піску по-за скелями. Напружені через силу нерви зразу опали, як порвані струни. На неї напав страх. Її здало ся, що слідком за нею хтось гонить ся, от-от впіймає її. Вона тільки тепер зогляділась, що одним одна в глуху північ блукає між скелями над морем, в якійсь пустині. Вона побігла по дрібних камінцях, по жорстві. Ноги грузили по кісточці в камінцях, в пісок. Її здавалось, що вона йде не по землі, а віби по воді. Вона не стямилась, як вибігла возозом на гору. Її здавалось, що вона вкрала чужу тайну, що її примітили, погнались за нею. Її було і сором і страшно. На горбу мріла дачка Бородавкіна в густій тіни волоського горіха. Двоє вікон, осьвічених світлом, ясно виразувались з густої тіни. Мурашкова кинула очима на дачку і їй неначе крізь сон здавало ся, що то якесь страховище, якийсь великий звір з кров'яними блискучими очима. Мурашкова бігла на гору. Вперед неї заманячили старі акації та априкози з рідкими суковатими гильками. Її здалось, що якісь темні страховища, якісь чорні тіни простягали до неї сухі пазуристі руки, хотіли вхопити її за руки, за плечі...

Вона вибігла на улицю і опам'яталась. На улиці

було тихо, мертво, тільки подекуди блимали неясні ліхтарі на стовпчиках. Серце її видалось в грудях, неначе хотіло вискочити. Вона вхопилась руками за серце і стала. Вона трохи не зомліла, трохи не впала на землю, ледви встояла на ногах. Голова морочилась. Холод проймав її, як в пропасниці. Вона дрожала, а голова горіла, як в огні. Постоявши хвилину, Мурашкова насилу дійшла до гостинниці, увійшла в хату, впала на канапу, схилила на спинку голову. Руки впали на коліна, як деревляні. Мурашкова неначе замерла.

Двері в її номер стиха відчинились. Увійшов Целаброс. Очи в него блвщали. Щоки червоніли, аж пашіли. Мурашкова глянула на него і не поворухнулася.

— Добри-вечір, Надю! сказав Целаброс по грецьки, ласкавим, солодким голосом, котрий став ще ласкавіший від такої мельодійної грецької мови. Як я сьогодні опізнив ся, сказав він тихо.

Мурашкова не підвела навіть голови. В очах, в лиці виявлялась страшна мука. Блискучі очи згасли. Лице було бліде. Вона була похожа на підстріляну птицю, що зійшла кровю.

— Що з тобою, Надю? Чого ти така бліда? сказав Целаброс і взяв її за руку.

Рука підвела ся з її коліна, важка, як у мерця, і холодна, як лід.

— Ти слаба? Ти десь пристудилась? ситав в неї Целаброс і притулив її руку до своєї горячої щокви.

Мурашкова неначе стрепенулась: вирвала від него руку і схопилась з канапи. Уступившись від него на ступінь, вона крикнула:

— Не зачіпай мене! Вийди з кімнати! Геть з кімнати!

Целаброс і собі подав ся назад. Перед ним стояла

неначе тінь Мурашкової: бліда, як віск, уста білі, щокви запалі, великі очі пригасли. Але через хвилину в очах заблищав огонь, з них ніби сипались іскри. Злість, помста, ненависть так виразно виявились в тих блискучих очах, що Целаброс оступив ся ще на ступінь від неї, вгадавши якусь велику тривогу в душі дівчини.

— Надю! що стало ся з тобою? Я не впізнаю тебе; ти стала страшна, як смерть, а твої очі горять, сказав Целаброс і на ступінь приступив до неї.

Блискучі очі в Мурашкової знов неначе погасли, як зорі, що несподівано закрились легкою прозорою хмаркою.

— Я стала страшна, як смерть... Ти вбив мене на смерть! сказала Мурашкова тихим голосом. Голос її був тихий, приглушений, неначе его було чуть десь з'за сьтіни. Вона не промовила, а неначе прошепотіла ті слова.

Целаброс стревожив ся: він догадав ся, що трафилась якась подія, котра виявила его темну душу.

— Надю! тобі щось наговорили на мене, набрехали лихі люде, обізвав ся Целаброс.

— Я сама усе добре знаю, усе бачила! несподівано крикнула Мурашкова різким голосом.

— Що ж ти знаєш? Що-ж ти бачила? спитав Целаброс вже тихійшим голосом, похожим на голос винного школяра.

— Я знаю, що ти гуляв човном на морі з Бородавкіною, сидів з нею над морем на камінню, обнимав її, цілував в шию, пив з нею...

І її різкий голос з кожним словом ставав тихійший і на останніх словах якось чудно зашипів: — я дала тобі свою любов, своє серце, пейвляла тобі віри, як чесному чоловікові. Але за те я хочу, щоб і ти віддав мині всю свою любов, своє серце, свої мисли, усе твоє жи ття, усього

себе — мині і тільки мині. Я бажала, щоб я мала право на твоє життя, тільки я сама до смерті, до могили, а ти...

Мурашкова повернула до него лице й очи боком і кинула на него косий погляд зневаги, такий виразний, такий ясний, котрого не можна замінити ніякими словами.

— Хто тобі сказав про це? Це усе неправда? крикнув Целаброс.

— Прилетіла чайка з моря, крикнула над моїм вікном і я вгадала той крик: він мині усе сказав... Я чула голос з моря... Сьпівала русалка. Я спала... ні не спала... Я стояла за скелею. Море тихе; місяць над морем... ніч ясна... Онде човник припливає до берега. Ой, страшно! Я боюсь! крикнула истерично Мурашкова. Русалка обняла его, хотіла заманити в море, втопити...

Мурашкова говорила, як крізь сон, стоячи боком до Целаброса, і неначе пригадувала якісь страшві сцени. Її мисли плутались, неначе десь далеко блукали, як в тумані. Целаброс приступив до неї, взяв її за руку і тихо повернув лицем до себе. Єму здавало ся, що Мурашкова тронулась ума.

— Надю, серце! Що з тобою! Схаменись! Що ти говориш? Чи ти спиш.. я говориш крізь сон, чи з тобою що стало ся? заговорив Целаброс тихим, ласкавим голосом.

Мурашкова схаменулась. Туманом повиті очи блиснули. Вона крикнула не своїм голосом:

— Ідїть від мене! Ідїть до Бородавкиної, цілуйте її оксамитову шю, її щоки, слухайте її голос. Ви двічі піддурили мене, двічі вбили мене! Ви вмерли для мене, я мертва для вас.

— Надю, ну, прости мині на цей раз! Ніколи, ніколи зо мною цього не буде, прости!

— Я з тих, що ніколи не прощають за зраду в коханню, ніколи, до смерті!

— Надю, ти-ж для мене вже рідна! крикнув Целаброс.

— Я для вас тепер чужа! І буду чужа! Прощайте на віки! Ніякою жертвою вже не добудете мого серця. Я оце тільки що була над морем, сьлідкувала за вами, усе, усе бачила і тільки що прибігла в кімнату. Моя любов сьлідком ходила за вами, де ступала ваша нога. Йдіть, не мучте мене. Я чую, що в моїх грудях клеко-тять, душуть коло серця... Мурашкова застогнала, вхопилась обома руками за серце, неначе мала вмирати.

Целаброс вхопив склянку, налив води і подав їй.

— Ха, ха, ха! зареготалась несподівано Мурашкова. В неї шия повна, біла, як у лебідя. В неї голос, як у сирени. А моя шия тонка, як у чаплі, смугла. Ха, ха, ха! зареготалась вестерично Мурашкова, і той страшний регіт розсіяв ся по тихій мертвій кімнаті, по ти-хош у домі.

— На, випий води! сказав Целаброс.

Мурашкова вхопила склянку і кинула нею об по-міст. Склянка розлетіла ся на шматочки.

— Через вас я зазнала рай серця, через вас я за-знала й пекло й пекольні муки серця. Ви мене дурили ідеалами, а самі так підло відреклись від них. Ви фра-зер, граєтесь красними словами, високими ідеями, а я вам пойняла віри... Ви нікчемний чоловік, крикнула Му-рашкова. Я думала, що матиму в вас підмогу, знайду поміч, а ви...

Вона заплакала і перегодя знов засьміялась. Ії ми-сли плутались, як в тумані. Вона говорила, перемішу-вала ласкаві слова з лайкою та прокляттям, то бла-гада, то проклинала. Целаброс відчинив вікно, взяв Му-

рашкову під руки, посадив на софі і тихо вийшов з кімнати.

Лямца догоріла й погасла. Мурашкова сиділа в темній кімнаті на софі і дивилась в відчинене вікно. Вже на дворі почало світати. Вже небо почервоніло. В вікно полив ся тихий сьвіт. А Мурашкова не спала й не дримала і все сиділа неповоружно на одному місці.

Сонце зійшло і заглянуло в вікно. По столі, по софі розсипались чорвоні іскри проміння. Горячий промінь впав на руки Мурашкової; вона неначе прокинулася від сну. Мисли заворушились в голові. Вона почала пригадувати вечір, ніч, пригадала як Целаброс прихордив до неї, як говорив з нею...

Сьвіт сонця полив ся в вікна широкими хвилями, залив усю кімнату і, неначе хвилі сьвіжої води, протверезив нерви бідної дівчини. Вона встала з софи, перейшла кімнату і вгляділа себе в зеркалі, що висіло між вікнами над столиком. Глянула вона на себе в зеркалі і не впізнала себе: мертве лице, щоки запали, уста білі, під очима синіли попруги, очя згасли і запали.

За одну ніч Мурашкова зьяла, спала з лица і постарілась.

Прв сьвіті сонця мисля її прояснились. Вона неначе прокинулася від важкого сну. В одну мить її розум неначе просьвітив ся і, як блискавка, зразу осььвітив усі важкі події минувшої ночы.

— Що мнї тепер робити? Що почати? Серце розбите, життя загубляне... Я втратила любов: не жити буду я, а чеврити, подумала Мурашкова і в неї блиснула думка піти до моря і скочити з скелі в море.

— Навіщо жити? Навіщо мучитись? Одна мить — і настане конаць моім мукам, подумала Мурашкова і вже відхилила двері в коридор.

Назустріч її увійшла горнична, сільська дівчина, і промовила: „Добри-день!“ Голос живого чоловіка спинав і втихомирив важкі думи. Мурашкова вернулась в кімнату. Горнична поставила самовар на стіл, глянула на Мурашкову, злякалась і крикнула:

— З вами щось стало ся! Ви нездужаєте!

— Справді, я трохи слаба, обізвалась Мурашкова тихим, неначе задавляним голосом.

Горнична побігла до Сані і дала їй звістку, що Мурашкова несподівано заслабла. Прибігла Саня, глянула вона на Мурашкову і інстинктом вгадала, що на неї впало тієї ночі велике горе.

— Надю, ти розійшла ся з Целабросом? крикнула Саня.

— Розійшла ся і ніколи не зйду ся, обізвалась Надя.

— Від чого? За-віщо? спитала в неї Саня.

— Целаброс нікчемний чоловік, обізвалась Мурашкова і тільки рукою махнула, але про усі події тієї ночі нічого не сказала.

З того часу Саня не відходила від Мурашкової і часто ночувала в неї в пумері.

Через тиждень Мурашкова попросила собі місця учительки в народній школі в одному українському селі на Бессарабії, але швидко від неї відібрали те місце. Мурашкова пішла в народ... Про неї довго не було ні чутки, ні вістки...

XV.

Минув тиждень, тиждень щастя і спокою для Сані. Комашко попросив старих Навроцьких покористуватись вольним часом канікул: їхати в Кишинев і справити весілля.

І Навроцькі почали лаштуватись в дорогу. А тим часом в квартирі Навроцьких трапилась велика подія: Маня збунтувалась проти своєї матері.

Одного ранку Навроцькі випили чай. Після чаю Раїса Михайлівна почала складатись в дорогу. Оглянулась вона сюди-туди, Мані нема в кімнаті. Вона побігла в гостинну, Мані й там не було. Одчинила вона двері в коридар, її там не було видно.

— Де це Маня? спитала Раїса Михайлівна в Навроцького.

— Не знаю, знехотя обізвав ся Навроцький, курячи сигару. Тут була, вертіла ся, та не знаю, де діла ся...

Навроцька одчинила вікно, глянула в парк: Мані нігде не було видно.

— Де це Маня? Що це за знак? крикнула вже сердито Навроцька. Ти тут сидиш і нічого не бачиш.

— Може вовк иззів, обізвав ся байдужо Навроцький.

— Господи! Ще й дратуєть ся! Побіжи в парк та пошукай! Щось таке трапилось. Вона без мене ніколи з хати не виходить. Набігли сюди оті Комашки та Мавродіни та Мурашки, наговорили усякої всячини, а вона наслухалась. Ще дремне в Одесу, або й за Одесу, кричала вже сердито Навроцька.

— Далеко не забіжить, бо трохи важка на ході... Та не бій ся! Вона не побіжить за Комашками та Мурашками! Не з її розумом бігти за ними. Вона швидче дремене за Фесенком, сказав Навроцький.

— Ой дивечко! Ще справді побіжить до Фесенка. Це твоя Саня її вабила голову. Вона не спить і не їсть; так побиваєть ся за Фесенком.

Навроцька підождала з годину, Маня не верталась. Навроцька післала горничну над море, а сама побігла

в парк. Маня й справді, закохавшись, зачула волю. Кохання й мука серця, а щастя й воля, часом наводять на стежку до свободи, до самостійности, розбуджує дрімаючу енергію. В Мані в душі вперше заворушилась іскра свободи...

Горнична вернулась і сказала, що нігде не видео Мані, а в купальні купається сама Саня: Мані не було і в купальні.

— Боже мій! Щось трапилось! Це не проста! крикнула Навроцька. В церкві її нема, бо з церкви вже давно вийшли. Щось трапилось! Не дурно-ж Маня довго не спить, сидить коло одчиненого вікна до півночі, говорить крізь сон, а часом і кричить.

Навроцька післала горничну в сукупні, неодгорожені сусідні сади, а сама ще раз пішла в парк. Вона заглядала за кожне дерево, за кожній куш. І за густими кущами жовтої акації та городовини вона несподівано зогляділа шматок Мавиної сірої сукні. Навроцька розгорнула куші. Маня лежала ниць на траві в холодку, простягла ся на усей зріст і читала книжку, поклавши її на траві, ще й ногами пацала, як роблять пастушки.

— Чи це ти? крикнула Навроцька.

Маня жахнулась, кинулась, схопилась і сіла на траві.

— А ми тебе шукали і над морем і в монастири. Наробила ти нам клопоту... Чого це ти вийшла з хати мене не спитавшись? Вивернулась на траві, як горнична, ще й ногами пацаєш! Це гарні манери!

— Оце, хіба я далеко зайшла. Саня як йде з хати, то нікого не питає, обізвалась Маня.

— Я-ж так і казала. Саня, Саня... і скрізь та негодяща Саня. І ти швидко через неї станеш негодящою! сказала сердито Навроцька. А це яку книжку ти читаєш?

Маня мовчала. Мати взяла книжку, глянула на заголовок і спересердя шпурнула книжку через куці. Вона від злости не догляділась, що то була її власна книжка.

— „Нана“ Золі! „Нана“! Пхе! Яка гидота! Де це ти її узяла? спитала Навроцька.

— В вашій шуфляді, в столику, сказала спокійно Маня.

— А столик був замкнутий! Я заперла оце паскудство в столику.

— Ви забули на столику ключі а я одімкнула столик і взяла книжку, сказала спокійно Маня.

— Ти одімкнула без мене столик! Ти, мене не спитавшись, узяла книжку! А ти погана, негодяща, непуцяща дівчачо! кричала сердито Навроцька.

— А чом же не взяти й самій? Хиба я маленька? сказала спокійно Маня. Саня читає усе, читає такі гарні, інтересні книжки, а мині не можна. Он і Комашко сьміється з мене: казав Саві, що я й доси на привязи в мамі.

— Я-ж казала, що ті Комашки та Мурашки — то моє горенько, сказала Навроцька. От іди до дому! Не сьмій сама без мене виходити з хати.

— Чого я піду в хату, коли мині й тут добре, сказала Маня, вже піднявши голос.

— Іди зараз, кажу тобі! крикнула Навроцька.

— Ба не піду. Не хочу, почала вже вередувати Маня.

— Йди, бо я батька покличу, крикнула Навроцька.

Маня трохи побоялась батька, встала й пішла з матір'ю. Вони увійшли в кімнату.

— Неначе нема тобі роботи в хаті. Он наготовила мольберт, пензлі та фарби; і фарби вже позасихали, а ти й не думаєш кінчати розрізаного кавуна, сказала Навроцька. На пензель, та малюй.

Мати подала пензель Мани. Маня кинула пензель об землю.

— Не хочу малювати! Обридли мені оці кавуни, огірки та човники, сказала Маня

— Здуріла, чи що? Це все Комашки оті! сказала мати.

— Не Комашки, мамо! сказала голосно Маня. Це все Фесенки, подумала вона і трохи не заплакала. Фесенко вже три дні не приходив. Він десь загуляв ся з компанією, а Маня що вечора плакала в постелі.

— На-ж, малюй! сказала мати, позертаючи до неї мольберт.

— Не хочу! крикнула Маня і махнула рукою. Рука зачепила картину: розрізаний кавун дав сторчака до долу.

— Саня їздять гуляти, куди схоче, а я мушу сидіти дома та малювати якийсь бурян, якісь кавуни та салату, сказала Маня.

Стара Навроцька тільки очі витріщила на свою дорогу Маню.

— І ця піде проти мене, як заміж вийде, думала Навроцька. Вже й тепер збунтувалась... зачула волю...

— Чого це ти стала така вередлива! Що це з тобою таке сталось? говорила й бідкалась Навроцька.

Маня мовчала і держала в руках „Нану“. Вилазячи з кущів, вона не втерпіла і взяла книжку, що ваялась на траві.

— Дай сюда книжку! сказала мати.

— Нехай я попереду дочитаю. Така інтересна книжка, сказала Маня. Ви мені даєте такі книжки, що я тільки позіхаю за ними, а часом і сплю. А Саня читає такі інтересні книжки, Сани то й можна. А чом же мені не можна? І Надя читає книжки, які схоче. А я хіба маленька?

Навроцька видерла книжку з рук Мані і замкнула в столик.

Навроцька почала читати Мани мораль, сердилась, кричала. Маня й собі не спускала. Коли це за перего-родкою заговорив хтось. Навроцька замовкла: було чути голос Фесенка. Маня засьміялась.

— Причешись! Ходім в гостинну! Фесенко прийшов, говорила Навроцька і кинулась до Мані, щоб де-що поправити на вії.

Вони ввійшли в гостинну. Фесенко, сьвіжий, вимитий, прискочив до Мані і подав їй букет з резеди. В середині букета стреміли нарцизи.

— А бачите, я достав нарцизів для вас. Обіцяв і достав, сказав Фесенко до Мані, подаючи їй букет. Навроцька й Маня, з дива витріщили очі на нарцизи. Маня насилу вдержалась, щоб не поцілувати тих нарцизів.

— Спасибі вам! сказала вона і понюхала букет. Сухі нарцизи зашелестіли об її ніс. Вона полапала їх рукою.

— Де ви дістали нарцизів літом? спитала в Фесенка Навроцька.

— Вже де дістав, то дістав, а евого слова додержав, сказав Фесенко.

— Це нарцизи ненатуральні, а роблені, несьміливо обізвалась Маня.

— Як і моя любов до тебе ненатуральна, а підроблена, подумав Фесенко і зараз попросив в батька і матери Маниної руки.

В Мані голова заморочилась. Вона трохи не впала на поміст. Фесенко поперед усього обернув ся до Навроцької, бо знав, що вона держить за ним руку.

— Щось трохи швидко він оце сватаєть ся; яюсь

не дуже припадає воно до етикетки. Але-ж жених, як дяцька і безпечний... Трохи хапане его сватання. Але-ж Маня его любить. Треба давати згоду, подумала Навроцька.

— Я з дорогою душею згожусь, як Маня згодить ся, сказала Навроцька і трохи не облизалась.

— А ви, Харитоне Кириловичу? спитав Фесенко в Навроцького і дивив на него очима, як кіт на мишу.

— Я, гм... угу... еге, жував Навроцький, а потім промовив:

— Як Маня схоче.

Маня слухала усе, ніби крізь сон.

— А ви, Маріє Харитонівно, чи надарите мене щастям? спитав у Мані Фесенко.

— Коли мама й папа хотять, то й я хочу, насилу промовила Маня крізь сльози.

— Слава Богу! Тепер двадцять п'ять тисяч мої! А вже я не піду до вінця, поки стара не дасть векслів в руки... Перед вінцем скажу, що не піду вінчатись, поки стара не дасть векслів. Стара скупа, як жид. З нею небезпечно церемонитись, думав Фесенко.

— Ну, Харитоне Кириловичу, тепер напувай ся! Маєш два зяті, як два духи коло себе: один одесную, другий оцюю; один сьвітлий, другий темний!! Як я носитиму тепер ту машкару? Оце! Ова! Гм. Хіба вже жінка навчить..... думав Навроцький і поклав руку на стіл, і его товстий палець почав молотити по столі. Жінка глянула на той палець: вона догадалась, що те сватання Фесенка не прицало до смаку старому. Вона насупила брови.

— Молоти, молоти, а буде по мовму; бо сватають

мою Манюсю, а не твоєю Саньку, подумала Раїса Михайлівна.

— Який я тепер щасливий! Який щасливий! крикнув патетично Фесенко. Він вдарив себе долонею в груди саме проти серця, підвів здорові очі вгору, глянув на стелю, закотивши очі під лоб, а потім чогось витріщив ласі очі на Навроцького, неначе говорив: Знай, мов, який я тепер щасливий.

Навроцький тільки дивився на Фесенка своїми тихими спокійними очима і неначе говорив: Іди ти к дідьку з своїм щастям; мині байдуже про твоє щастя.

— Маю надію, що й моя Маня буде щаслива за вами, сказала Навроцька.

— Я на усе готовий для щастя Марії Харитонівни: не доім, не досплю, буду працювати до кровавого поту, аби ви, Маріє Харитонівно, були щасливі! репетував Фесенко, поклавши обидві долоні на широкі груди.

— Який же дєпь призначите ви для нашого весілля? спитав Фесенко, ласкаво поглядаючи на Навроцьку. Їму хотіло ся хоч зараз, таки зараз стати під вінець, щоб забрати Манині гроші. Навроцька трохи здивувалась. Йй дивно було, що Фесенко так швидко заговорив про весілля. Вона замяслилась.

— Ні сіло, ні впало, а він вже й про весілля. Трохи незвичайно, не поаристократичному... подумала вона і обернулась до Навроцького.

— Я... Я... не знаю. Як ти думаєш, Харитоне Кириловичу? спитала вона в чоловіка.

Харитін Кирилович перевів з Фесенка на неї свої спокійні очі. На його лиці був такий теплий вираз, як на білому листі паперу.

— Гм... Угу... Гм... замукав Навроцький. Про мене... Як ти хочеш.

Навроцьку взяла злість.

— Як Комашко сватав Саню, то він, як опечений, схавався з місця, трохи не сьпівав над морем, а тепер тільки баньки втріщив, неначе не єго дочку сватають. Ет, чортове опудало! подумала Навроцька. Не радий такому чудовому женихови.

— Мині здаєть ся, що треба як весіллю довгенько готуватись: знаєте, я не думаю вінчати свої дочки на галай-на-балай, хапаючись, як вінчають ся стрижені панни, сказала Навроцька з поважною міною. Етикета не пуста річ.

— Дідько-б тебе взяв з твоєю етикетю! Коли-б часом через твою етикету не втікли двадцять пять тисяч... Треба добре крутити крутія перед тією бабою! подумав Фесенко.

— Так, так, Раісо Михайлівно! Ваша свята правда! Етикета поперед усього... Етикета — поважна, поважна річ, сказав Фесенко.

— Я й сам так думаю... Ті... ті стрижені усе вінчають ся хапанним вінчанням: в чому стоять, в тому й вінчають ся, обізвав ся Фесенко і спустив очи до долу, неначе Господи як засоромив ся.

Маня почувши, що вже говорять про весілля, почала плакати, цевно на radoцах. Сльози лили ся по її щоках, як лють ся слези в нервових мазаних дітей. Йй хотілось, щоб весілля було зараз, таки зараз, того таки дня, а мама верзе про якусь етикету. Маня виїняла хусточку і притулила до очей. Мати вгляділа, схопила ся з місця і побігла до неї, обняла її голову і притулила до своїх грудей. Фесенко й собі схопив ся, прибіг до Маві і почав її втішати.

А батько сидів, навіть не лупав очима і спокійно дивив ся на ту неначе театральну сцену. Усі вони трое

чогось здавались ему куклами, згрупованими як на сцені, по театральному.

— Маню! моя дорога Маню! Чого-ж ти плачеш? втішала мати свою мазану дочку. Не плач серце! „Я тобі дам варення“... хотіла сказати Навроцька, але схаменулась. Маню! піди з Дмитром Васильовичом над море та прогуляй ся. Харитоне Кириловичу! одягнись лишень та побіжи з ними на прогуляння.

Харитон Кирилович сидів, дивив ся і навіть не кликнув очима, неначе не до него говорилось. Жінка скоса глянула на него і вгадала, що він і з місця не рушить. Вона пішла в кімнату, одяглась, випесла й Мани капелюх та зонтик і повела Маню та Фесенка на прогуляння на свіже повітря, як маленьких дітей: вона боялась пустити саму Маню з Фесенком над вольне море.

XVI.

Навроцьки з Великого Фонтана вернулись до Кишинева. Раїса Михайлівна Навроцька, напившись ранком чаю, сиділа в своїй просторній трохи низькій гостинній і думу думала, схиливши голову і згорнувши руки. Здавалось, ніби вона задумалась над якимсь світовим питанням. Скупа Навроцька усе позакривала і позатулювала в своїй гостинній від сонця, від мух, павуків та від гостей. Мебель була понакривана білими накривцями. Щоб гості не збавили стола перед диваном, Навроцька накрила его жирардівською жовтою скатертью; поверх неї закрила стіл дорогим килимом в роскішних квітках; щоб не замазав ся той килим, Навроцька накинула на него тонку дорогу плетяну скатертку, і щоб та скатертка не замазалась, попідкладала під лампу, під попільничку, під коробочку з сірничками малесенькі білі саль-

феточки. Такі сальфеточки лежали наготові, розкидані на столі, для мисочок з варенням для гостей. Той замотаний в покривала стіл Навроцької її гості звали дорогим жертвенником для убогих жертв...

Усі сьтіни в кімнатах були убрані картинами Маниної роботи. Картини стояли навіть по всіх кутках на столиках. Золочені рами, канделябри по сьтінах, здорові зеркала були закутані від мух в тонкий мушлін. В гостинній сиділа не закутана в покривці одна Навроцька. Вікна були завішені від сонця білими, як сьвіг, сторами. Через стори лив ся в гостинну сьвіт, білий, неначе від сьвігу зимою. В гостинній було біло, чисто, але мертво, неначе на тих планетах, де вже погасло життя, де вже чистий білий сьвіт вкрив усю, на віки помершу планету. В гостинну увійшов старий Навроцький з цигарою в руках, в старому засмальцьованому шляфроці, в туфлях. Туфлі шльопали по помості і заковували чисті килимки-дорожки.

— Харитоне Кириловичу! поперед усе не зачуй килимів туфлями... Он оглянь ся! сказала Навроцька.

— Еге! угу! А потім..., що? спитав старий.

— Харитоне Кириловичу! сядь та поговоримо. Час готуватись до Саниного вінчання, сказала Раїса Михайлівна.

Навроцький налагодив ся вгвіздитись в креслі. Навроцька крикнула на него.

— Не сідай! замажеш чисте накряття. Дивись! он твій шляфрок протер ся на сідінні й заяловив ся. Візьми з спинки плетяну сальфеточку та кинь в кресло під себе.

Навроцьквй мовчки зняв сальфеточку, простелив на креслі і як почав вгвізджуватись в кресло, та й зібгав і зсунув її в самий куток.

— Як ти сідавш? Ти зсунув сальфетку! Простели гаразд! крикнула Навроцька.

Навроцький оглянув ся позад себе і трохи підсунув під себе зібгану сальфетку.

— Гм... ця мебіль мабуть поставляна для того, щоб на неї не сідати, а тільки дивитись, муркнув собі він під ніс.

— Як будемо справляти Санине весілля? спитала в него Навроцька.

— Як-нибудь. Гм... Якже вго справляти? обізвав ся Навроцький. Як на мене, то аби повінчати молодих.

— Як то, як-нибудь справити весілля? Треба попередю порадитись, скласти програму, чи що, сказала Навроцька. Я не думаю справляти такого нигилистичного весілля, як справляють для стриженних паннів.

— Гм... Гм...м...м... Нигилистичне весілля не погана річ, бо... гм... дешево коштує. На дідька і справді ті дорогі витребеньки, обізвав ся Навроцький.

— Давай гроші, не теревень! Треба купувати фату, гірлянду, букети, стрічки, кокарди, набирати на вінчальню сукню, заговорила Навроцька.

— Я не думаю вінчатись в білій сукні, в фаті та усяких там традиційних витребеньках, обізналась в одчинені двері з своєї кімнати Саня.

Та кімната, де спали Саня та Маня, була схожа на монастирську келію. Вікна виходили в старий сад. В вікнах були вправляні густі залізні ґратки, переплетані доволі густо, як і у всіх кімнатах, що були від садка. Дім Навроцьких стояв на краю міста; за ним йшли з гори в глибоку доливу сади та виноградники. Від злодіїв та розбійників ще не в такі давні часи в Кишиневі і справді було зовсім небезпечно.

В кімнаті паннів було темно. Здорові волоські оріхи закривали небо, не пускали сьвіта в невеличкі вікна.

— А якже ти думаєш вінчатись? спитала в Сані Навроцька.

— Як можна простійше, без шику, обізвалась Саня.

— Та йди-ж сюди та поговоримо! Не кричати-ж мні до тебе в другу кімнату, сказала Навроцька.

Саня не виходила.

— Йди бо сюди, моя дитино! загомонів Навроцький.

— Саня вийшла і сіла в куточку.

— Не вже ти не думаєш надівати фати та гірлянди? спитала в Сані Навроцька.

— Ні, не думаю сповнити цього допотопного звичаю: надіну чистенький убір та й повінчаюсь в ньому, сказала Саня.

— Добре! чудово! Я не хочу, щоб з мого дома виставляли себе на показ публично якісь нигилистки, обізвалась вже сердито Навроцька.

— І мні не хочеть ся виставляти себе на показ в фаті та гірлянді, неначе на всесьвітній виставі фабричних виробів, сказала енергічно Саня.

— В мої часи дочок не питали, в чому й як вони будуть вінчатись, сказала Навроцька.

— А в наші часи треба-б спитатись і в дочок, сказала Саня.

— Саню! не дражни мене! Я в Камянці без своєї матери або без гувернанки, панни Марисі, не сьміла й на двір вийти, сказала Навроцька.

— Сказати правду, то були смутні, варварські часи. Хвалити Бога, вони минули, сьміливо сказала Саня. Женщини повинні мати стільки права на свободу, як і чоловіки. Женина до сего часу рабинєю запертою,

трохи не закутаною в покривці так, як оця мебіль в гостинній.

— Може ти думаєш вінчатись на предмісті за містом, в тій церкві, де вінчають ся стрижені панни? крикнула Навроцька.

— Таки й думаю там вінчатись. Ви одгадали мою думку, сказала Саня.

— Говори ж з нею! крикнула Навроцька до Навроцького і тільки руки розвела.

В Кишиневі є давний звичай: як священник обводить молодих в вінцях кругом аналоя, то перед веде перед священником мати молодої з убраною в квітки свічкою в руках. Навроцький Господи як хотілось виступити публично в тій ролі, в багатому уборі, в брилянтах, і доконче в соборі. Саня очевидячки ставила діло так, що Навроцький не прийшлося би себе показати перед людьми.

— Чого-ж ти мовчиш, неначе не до тебе цеть ся? крикнула Навроцька до мужа.

— Бо таки не до мене. Міні байдуже, хоч вінчайтесь в Бендерах, аби повінчались, обізвав ся Навроцький і пустив дим з сигари через усей стіл.

— Саню! вінчай ся в соборі, бо ми на смерть полаємось, обізвалась Навроцька, і її губи задрижали, а щоки зблідли.

— Ні за що в свѣті не буду вінчатись в соборі! Я не люблю виставляти себе на показ, сказала спокійно Саня.

— Я вїду в Одесу, втічу від твого весілля, не доводь діла до скандалу! говорила Навроцька, згорнувши руки. Її груди піднімались високо; вона важко дихала.

Навроцький бачив, що непереливка.

— Треба пускатись на дипломатичні хитрощі, нічого не поможе, подумав він.

— Вінчай ся, Саню, в якій нибудь мійській церкві, коли не хочеш вінчатись в соборі, обізвав ся він. Нехай буде ні по твоєму, ні по материному.

Саня осіла, бо заговорив батько.

— Добре, папо. Я повинчаюсь в мійській церкві. Але не хочу, щоб був баль з музикою, сказала вона. Фати, гірлянди, білої сукні з шлейфом я з роду не надіву.

— І я цього не люблю, сказав Навроцький. Грошей багато на це треба.

— Етикета не потребує музики та баля. Баль з музикою тепер в аристократів дають перегодя, сказала заспокоєна Раїса Михайлівна.

Через тиждень Саня й Комашко повінчались в місті в церкві, що стояла в самому центрі города. Саня вінчалась без фати та гірлянди, але Навроцька таки носила свічку кругом аналоя поперед молодих в багатому шовковому уборі, в золоті, в брилянтах. Вечеря була багата. За столом прислужували найняті лякеї в фраках та білих рукавичках. Скупа в буденні дні Навроцька розщедрювалась, як треба було показати себе перед людьми.

Після вечері Комашко й Саня ввіхали на Великий Фонтан, де пройшли їх і важкі часи стради й муки і привмні на віки незабутні часи кохання.

Вернувшись в Кишинев, Комашко й Саня найняли собі маленьку квартиру і обставили її сяк-так на недовгий час. По обставі було знати, що вони не думали довгі часи засяжуватись на місці і були напоготові що години знятись з місця. Тільки й красяла квартиру бібліотека Комашка. В неї було забрано усе, що було напечатано по українськи, та що тільки стосувалось до історії України, етнографії і літератури на усяких мовах.

Саня поперед усього мусіла вивчити курс кулінарний, щоб часом не наварити борщу з огірками. Вона мусіла найняти дорогу куховарку і вивчилася від неї стряпати, варити борщ, смажити печеню.

Тим часом Комашкові вороги не дримали. Була половина вересня. Комашко й Саня перед вечірним чаєм пішли в виноградник їсти виноград. Літо догорювало. Стояла остання лігня суша. Жара не спадала. Сонце стояло низько на заході. Небо було чисте, глибоке, темно-синє, а кругом неба внизу над горами йшла широка полоса, як широкій пояс, знизу червонувата, неначе розпечена в огні, вище фіолетова, а ще вище фіолетовий дзьвіт переливав ся з жовтим-опаловим і зливав ся з темно-синім небом. Небо було схоже на синю велитенську перекинуту чашу з розпеченими в огні краями. Гарячий кольорит неба гармонізував з гарячим коханням в молодих мрійливих душах ідеалістів. На дворі було тихо. Миром, спокоем віяло від широких долин, з садів. Спокій і мир був і в серці молодих людей. І той спокій був для їх ще солодший після пережитих тревог. Комашко й Саня сиділи під старими волоськими оріхами, дивились на широку долину, на круті гори, засажені садами та виноградниками, милувались гарячими кольорами південного неба. Комашко розказував Сані про свої літературні роботи на українській мові, котру він виготовлював для галицького журналу.

До їх підступив гімназіальний надзиратель і привітав ся з ними.

— Вікторе Титовичу! вас просять до себе директор та ще й зараз. Я був у вас в квартирі та не застав вас, сказав надзиратель.

— Зараз іду, сказав Комашко.

Саня стривожилась. Її душа чула щось недобре.

Мовчки дійшли вони до дому. Саня зосталась дома, сівши кінець стола і задумавшись. Комашко побіг до директора. Директор гімназії був родом Славянин з Хорватів, син давнього сербського емігранта, хитрий чоловік, в душі ліберальний, але вмів носити консервативну машкару, як віхто в світі. Він не любив Комашка за самостійність его характеру, за его протавословність і опозицію і за его чесність. Чесних вчителів він просто проганяв, бо вони стояли ему на перешкоді. Директор сам був нечесний чоловік, кар'єрист і протегував діти аристократів, а бідноту виганяв з гімназії або давив; скарбові гроші клав у свою вишеню без церемонії. Це був з тих директорів, котрих наслали, щоб в окрузі викурити ліберальний дух звісного славного Пиротова.

— Вікторе Титовичу! я дістав бумажку з Одеси від попечителя, дуже неприємну для вас. Ви повинні шукати собі місця де инде, сказав директор.

— Можна мині прочитати ту бумагу? спитав Комашко.

— Не можна та й нема вь тому ніякои потреби. Ви вчите дуже добре, нігде правди діти, але не можете бути педагогом. Ви в гімназії силкуєтесь підняти й розвинути особветість, говорите скрізь про право людської особветости, хочете розвинути самостійність характеру, енергію, волю й розум в молодих людях. Годі вже нам їх розвивати! Маємо цього через верх. Тепер час не розвивати, а завивати й придушувати й придержувати самоволю молодіжи. Ви зовсім не на свому місці: тепер нічі в нас заміри, а ви тільки заводите в нас плутанину. Ви ідеаліст, мрійник. В вас тенденції небезпечні, мрійні...

Директор говорив поважно і докторально, але его здорові турецькі очи усміхались, губи ледви вдержались від сьміху. Він умів добре носити машкару: від го-

лови до ніг він був закутаний в машкарадний костюм.

— Не вже педагоґ повинен не розвивати, а забивати памороки? Це мні дивно... Звідкіль це така напасть на мене? Це певно махинація Фесенка? І той нечесний чоловік, — хто ему йме віри, сказав Комашко сердито.

Директор почервонів і надув ся, як индик.

— Фесенко тут ні в чому невинний. Ви прочитали в одній клясі уривок з української думи про Хмельницького, ви пишете в галицькі журнали, пренумеруетесь на їх. Ви не на місці в нашій гімназії. Переходьте на північ, а як ні, то вас силою переведуть над Біле море. Ви йшли усе проти мене, в усему мні противословили; ви ставали мні в опозиції. В кінци усього ви винні, бо... вас люблять ученики. Цей гуманізм... гм... недобра річ... Ви проповідуете гуманну педагоґію, а нам треба педагоґів суворих, жерстких. Як би вас ненавиділи, це був би добрий знак для вас: ми-б вас ще держали. Ви чоловік талановитий, ваше слово має вплив, і цим ви небезпечні. Як-би ви були тупий чоловік, ми-б вас ще держали; тупиці не страшні; але ваш розум, ваша енерґія... Директор розвів руками і не договорив.

— Коли такі ваші принципи, то я маю за безчесте служити при вас. Ви ославили мене перед вищою властю, ви засудили на смерть усю мою практичну діяльність в житті, сказав Комашко й вийшов.

Директор почервонів; він зараз написав про усю розмову в Одесу.

Невеселі думи думав Комашко, вертаючись від директора до дому; він знав, що директор думає одно, говорить друге, а робить третє. Та чи один же директор? думав Комашко: десятки, сотні інтелігентних людей думають і роблять так само. Кругом себе

бачу я тільки фальш, машкари, машкари й фальш, не ліни्वство навіть, а стидку байдужність, або гніт зверху і задавляність внизу. Усе виставляє або машкару на показ, або притаїлось, дримає по воли і по неволи дрімотою мисли, або ганяєть ся за поживою, за честю. Якийсь чорний хаос скрізь бачу я в сучасному житті; темрява вкриває наш пишний край і не пускає світлу. Скрізь повіває чимсь мерзлим, вохким, як з глибокої мокрої ями. Але бачу, що вже блищить світ вольної європейської мисли... і він освітить той хаос і виявить усі темні його закутки. Засвіти ж світе мисли в тій імглi і розжени чорні хмари! Засяй гарячим сонцем і поведи за собою пишний, літний день. А з тобою, сонце, і життя і світ, і тепло і радість, і ниви, важкі колосом, і луги квітчасті, і роса свіжа, і пишні погожі дні... Не вмирає моя надія...

А тим часом Комашко почув, що в його серцю щось ніби закипіло, і кипить, кипить не перестає... Він почув, що в його душу, добру з роду, запала злість, ненависність до порядків, як падає грязь, кинута нависною рукою на чистий кришталі, і псує дорогий кришталі...

Через два дні в ночі жандарми прийшли в квартиру Комашка трусити; перетрусили усе, перевернули усе до гори, забрали усі українські книжки, навіть українські ноты...

Комашка арештували і, без суда і судового допиту вивезли на далеку північ, над Біле море. Саня не плакала й не побивалась: вона була давно на все готова. Вона поїхала на вищі курси в університет.

Минуло чотири роки. Комашка вернули з Архангельської губернії, бо на ему не знайшли ніякої провини. Саня тим часом скінчила педагогічні вищі курси і стала учителькою в одному місті над Чорним морем в панян-

ській школі, а потім завела свою приватну гімназію для паннів. Вона мала ціль розвинути паннів, підняти їх мисль, просвітлити темний світогляд жіночий і прокласти для жінщин стежку до жіночого питання і до права жінщини...

Комашко, вернувшись в рідний край, мусів жити приватними лекціями і приватною службою.

В Галичині склалось жіноче товариство. Галичанки видали в світ свою першу спільну літературну працю „Перший вінок“. Здасть ся, ні одна книжка не втішила так Сані, як „Перший вінок“, виданий жіночим товариством. Вона бачила, що жіноче питання і на Україні і в Галичині стає ділом серйозним.

В літві, вольві від праці місяці, Комашко й Саня часто їздили на Малий та Великий Фонтан, любили оглядати ті мальовничі місця, ті скелесті береги над морем, де вони зазнали стільки стради й радощів серця. Кожне місце наводило їх на згадку. Після пережитих турбот та тревог ті недавні часи стали вже ніби таким давними.

— Люблю вас, милі, рідні береги Чорного моря! Куди гляну, скрізь неначе бачу, ніби розсипаві по берегах, сльіди мого сміху і моїх мук серця. Тут народила ся і зросла ся моя любов; тут я знайшла своє щастя. Ніколи не забуду тебе, сине море! говорила Саня, гуляючи з Комашком понад морем на Великому Фонтані.

*

*

*

В осени, через два місяці після Саніного весілля привіхав до Навроцьких Фесенко. Навроцька хотіла одкласти Маніне весілля на мясниці, після Різдва, але Фесенко й Маня доконче хотіли вінчатись в осени. Навроцька мусіла вволити їх волю. Що до вінчання та ве-

сілля, тепер була її воля. Вона закомандувала, щоб молоді вінчались в соборі, щоб їх вінчали три священники, щоб сьпівав архієрейський хор, щоб була ілюмінація коло собору.

Коло собору зробили ілюмінацію. Портик собору, довгі сходи були заставляні сьвітлом. Навроцька убрала Маню в білу атласову сукню, в фату, в гірлянду; сама вбралась в дорогу шовкову ясно-синю сукню, наділа усі свої бриланти. Кушила здоровий дорогий ставник, от щоб посити кругом аналоя поперед молодих, оповила ставник гірлявдою з рож, привязала на его кокарду з дорогих червоних та білих стрічок. Стрічки досягали трохи не до землі.

— Тепер же ми покажемо себе й дочку передіусією молдавською аристократією! думала Навроцька, оглядаючи розкішний убір на Мані.

Вже Маня убралась до вінця. Тільки що Навроцька хотіла вивести Маню в гостинну, Навроцький покликав її в свій кабінет. В кабінеті стояв Фесенко.

— А що, Раісо Михайлівно? Як буде з приданням Мані? Я хочу і Маня хоче, щоб ви зараз видали міні до рук усі векселі на двацять п'ять тисяч.

— Як-же так? В такий торжественний час? Міні тепер не до того... Гм... це якось чудно... ніби ви не ймете міні віри... говорила закикуючись Навроцька.

— Це, бачите, буде безпечнійше, обізвався Фесенко твердим, енергічним, хоч і делікатним тоном, ще й поклонився Навроцькій дуже ввічливо і звичайньо.

— Гм... гм... Одначе така недовіра від вас мене шокирує. Я ніколи не ламала свого слова; це незвичайно, навіть грубо. Я цього від вас не ждала, сказала Навроцька вже обіжена.

— Як хочете. Дайте векселі, бо інакше я не піду

з Манею вінчатись. Дом нехай буде за вами, а гроші Манині, і я передам зараз Мані усі векселі, сказав Фесенко і знов склонив ся дуже, дуже звичайно і делікатно. Тон его мови був солодкий, але енергічний.

— Нещирий, нечесний чоловік! Я помилилась: він піддурив мене, подумала Навроцька.

Усі в кабінеті стояли і мовчали, і мовчки дивились одно на другого.

— Чого-ж ти мовчиш? гримнула Навроцька на Навроцького.

— Гм... Угу... муркнув Навроцький і здвигнув плечима. Нема чого мні говорити: гроші не мої, а ваші.

Тим часом в гостинній гості ждали. Молоде стояла убрана і ридала. Навроцька думала, думала, а потім витягла з комоди векселі і дала їх одначе не Фесенкови, а Мані. Маня мовчки передала їх Фесенкови. Навроцька впала на крісло і зомліла.

Опамятавшись, вона вийшла до гостей. В неї ледви стало сили поблагословити молодих. В собор вона вже не поїхала. Не довелось їй носити свічки кругом аналоя. Уквітчана, обвита стрічками свічка, стояла в кутку на століку, як сирота; стрічки висіли аж до помосту і неначе сьміялись з Навроцької веселими гарячими кольорами.

Фесенко швидко пішов вгору. Він був негодящим педагогом. Про те знало начальство, знали товариші его, знали й школярі. Але він стояв за форму в гімназії, за сувору дисципліну, а шпйонство на товаришів завершало діло...

*

*

*

Мурашкова взяла собі місце в народній школі в одному українському селі над самим Дністром, вивчила

український язик, стала націоналкою, робила просвітне діло енергічно і мала добрий вплив на школу за поміччю народного язика. Але через років два прийшла несподівано від директора шкіл бумага: Мурашкова втратила місце в школі „безъ обьясненія причинъ“.

Після того вона десь ніби зчезла. Ніхто не знав, де вона ділась; не знала навіть її мати. Минув рік, мавув другий, Мурашкова навіть ні разу не дала про себе звістки матери. Стара Зоя питала й перепитувала в людей, перечитувала газети, ніхто нічого не чув про її дочку.

Четвертого року, в осени, Мурашкова несподівано приїхала вечірним поїздом до матери. Надя Мурашкова увійшла в хату. Мати глянула на неї і насилу впізнала. В неї руки були чорві, як у селянки, лице було худе, бліде, очи глибоко запали і неначе згасли. Мурашкова кашляла сухим кашлем.

— Мамо! які ви стали старі! сказала Мурашкова якимсь глухим і слабим голосом.

Стара Зоя на слова дочки тільки головою кивнула. Вона плакала. Дочка дивилась на неї байдужними очима.

Зоя повела дочку в її кімнатку. В кімнаті усе було по давньому: ті самі широкі софи, обкладені м'якими качалками та подушками, ті самі пістряві квітчасті килими... В куточку перед образом світилась лямпка. Зоя внесла самовар. Вона посадила дочку на софі, налила дочці чаю, поставила перед нею варення.

На Надю Мурашкову повіяло спокоєм дому, миром дитячих літ. Їй здалось, що вона жила якимсь інчим не тутешнім життям, була десь в іншому не тутешньому світі, а тепер неначе знов у друге вернулись її дитячі літа. Думи її полетіли в ті щасливі часи, коли вона не зазнала ще ні тревоги мисли, ні тревоги серця, коли

вона не зазнала життя з его радіщами і з его горем. Надя Мурашкова свідла, схиливши голову, задумалась і сльози покотились по її блідих щоках.

— Де ти була? Чом ти не подала об собі звістки? спитала в неї мати, і горе чуло ся в її дрижачому старечому голосі.

— Була учителькою в селі, а потім пішла в народ, де я була, про те мене, мамо, не питайте. Я служила народови, сказала Мурашкова і замовкла.

І знов полетіли її думи в недалеке минувшє: в кімнаті материній так само, як було й поперед, все по давньому... Тільки я тепер не та стала... Була сила, було здоров'я. І скільки сили я чула в собі? Була надія, енергія, були мрії, ідеали, манячи до праці, до праці корисної для людскости, а тепер... Моя доля пропала, серце на віки розбите, любов счезла, серце вмерло, здоров'я впало... снувала думка в Мурашкової.

Зоя через силу пила чай, неначе то був гіркий полинь, і вдержувала сльози, що були гіркіші від полиню. Вона вже нічого не питала в дочки, бо знала, що нічого не допитаєть ся.

Прийшла старша сестра Мурашкової, що вже давно вийшла заміж. Щоб розвеселити Надю, мати й сестра почали розказувати про її товаришок, про знакомих. Надя дивилась на їх байдужними очима і тільки кашляла.

— А Целаброс вже два роки як оженив ся; взяв багату Молдаванку, а за нею взяв село на Дністрі; тепер він багатий, вже не служить в банку, сказала Надина сестра.

— І певно буде швидко банкиром в Одесі, з гірким усміхом обізвалась Мурашкова. Пустий чоловік, а про себе добре дбає! Я про це довідалась, та, на моє горе, пізно...

І знов похилила вона голову нязько і не слухала, про що їй говорила сестра та мати. Про все, про все мніні байдуже! думала вона. І хочу думати, і не можу: мисля мої рвуть ся, як стліла нитка...

Настала рання весна. На Великдень прибули в гості до Мурашкової Саня й Комашко, прочувши, що вона вернулась слаба до дому. Надя вже через силу ходила.

Априкозовий сад старої Зої зацвів. Саня й Комашко вивели Надю в садок і посадили під априкозами. Погода стояла тиха та тепла. Старі априкози були обліті біло-рожевим цвѣтом зверху до низу. Через рідкі гілки світіло чисте, ясне, весняне небо. Свѣт сонця лив ся через білий цвѣт априкозів, і по синьому небі, як по шовковій снігій тканці, ніби були розкидані білі, обсіпані цвѣтом гілки, білі букети, білі віночки. В воздуху пахло весною. Вітер теплий будив нерви, будив життя. Бруньки на волоських горіхах вже набубнявіли і розливали наркотичний аромат.

Надя глянула в гору на синє небо, ніби заткане білими вірцями. І синє небо, і завітчанний білим цвѣтом садок, усе дихало духом весни, ворушило нерви, тревожило серце. Надя й сама не счулась, як згадала Целіброса, его пишні очі, червоні уста, згадала любов до его, що народила ся в такий самий весняний час, при такому самому наркотичному повіванню весни.

— На що я тревожу свою душу? На що тревожу замерле серце? Минуло, минуло моє щастя! А що минуло, те ніколи не вернеть ся, подумала Надя. І дві сльози, як дві краплі роси покотились по її блідих щоках.

Зацвіли сади. Настав май. Стара Зоя поховала свою дочку.

К і н е ц ь.

